

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

LXIV. évf

2020

2. szám

TARTALOM

Tanulmányok

KISS ENDRE, Miért Herder? Expozé	107
SÓFALVI KRISZTINA, A-zás és o-zás néhány belső-mezőségi településen	141

Műhely

BARTHA KATALIN ÁGNES, Bálint Lajos (1928–2015). Műszaki szerkesztő. Beszélgetés Kolozsváron, a Szabédi-emlékházban, 2014. június 18-án; június 20-án; november 20-án	151
--	-----

Szemle

HÁSZ-FEHÉR KATALIN, „...hogyan vette észre, csodálom”. Arany János és a filológiai perspektíva. Tanulmányok. (<i>Berki Tímea</i>)	191
PORÁCZKY ROZÁLIA, Cultură și societate maghiară în Transilvania în secolul al 19-lea (<i>Gálfalvy Ágnes</i>)	193
KOMMER ERIKA, „Elindultak szeptemberben...” Ifjúságnevelés a kisebbségi szocialista sajtóban: A <i>Neue Banater Zeitung</i> és a <i>Szabad Szó</i> gyermek- és ifjúsági rovatái (1968–1990). (<i>Szenkovics Enikő</i>)	194
KABÁN ANNAMÁRIA – MÓZES HUBA (szerk.) Egész világhoz lángbeszédül. A 110 éve született Dsida Jenő emlékét idéző miskolci tudományos konferencia előadásai (<i>Máthé Dénes</i>)	196
PÉNTEK JÁNOS – BENŐ ATTILA, A magyar nyelv Romániában (Erdélyben) (<i>Sorbán Angella</i>)	201

Aktuális

TAMÁSNE SZABÓ CSILLA, Murádin László 90 éves	204
--	-----

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA – BUKAREST
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREȘTI

STUDII ȘI CERCETĂRI DE LINGVISTICĂ ȘI ISTORIE LITERARĂ

Anul LXIV

2020

Nr. 2

S U M A R

Studii

- ENDRE KISS, De ce Herder? Expozeu..... 107
KRISZTINA SÓFALVI, Coalescența perechii minimale *a/o* a limbii maghiare în
graiul din câteva localități din Câmpia Transilvaniei..... 141

Atelier

- KATALIN ÁGNES BARTHA, Lajos Bálint (1928–2015). Redactor tehnic. Discuție de
la Casa Memorială Szabédi din Cluj, în 18 și 20 iunie, și în 20 noiembrie 2014 151

Recenzii

- KATALIN HÁSZ-FEHÉR, „...hogy Kegyed nem vette észre, csodálom”. Arany János
és a filológiai perspektíva. Tanulmányok. („...că Dumnevoastră nu ați observat,
mă uluieste” János Arany și perspectiva filologică. Studii.) (*Timea Berki*)..... 191
ROZÁLIA PORÁCZKY, Cultură și societate maghiară în Transilvania în secolul al
XIX-lea. (*Ágnes Gálfalvy*) 193
ERIKA KOMMER, „Elindultak szeptemberben...” Ifjúságnevelés a kisebbségi szocialista
sajtóban: A *Neue Banater Zeitung* és a *Szabad Szó* gyermek- és ifjúsági rovatai
(1968–1990). („Pornit-au în septembrie...” Educația tinerilor în presa socialistă
în limbile minorităților. Rubricile de copii și tineret ale *Neue Banater Zeitung*
și *Szabad Szó*) (*Enikő Szenkovics*) 194
ANNAMÁRIA KABÁN – HUBA MÓZES (red.) Egész világhoz lángbeszédül.
A 110 éve született Dsida Jenő emlékét idéző miskolci tudományos konferencia
előadásai. (Cuvinte înflăcărute către întreaga lume. Comunicări susținute
la conferința științifică de la Miskolc, Ungaria, la 110 ani de la nașterea lui
Jenő Dsida) (*Dénes Máthé*)..... 196
JÁNOS PÉNTEK– ATTILA BENŐ, A magyar nyelv Romániában (Erdélyben).
(Limba maghiară în România) (*Angella Sorbán*) 201

Actual

- CSILLA TAMÁSZNÉ SZABÓ, László Murádin la 90 de ani..... 204

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREȘTI
Calea 13 Septembrie nr. 1

JOURNAL OF LINGUISTIC AND LITERARY STUDIES

LXIV

2020

Nr. 2

C O N T E N T S

Studies

- ENDRE KISS, Why Herder? Exposé..... 107
KRISZTINA SÓFALVI, The coalescence of Hungarian *a/o* minimal pair in some villages of the inner Transylvanian Plain..... 141

Workshop

- KATALIN ÁGNES BARTHA, Lajos Bálint (1928–2015). Technical editor. A talk at the Szabédi Memorial House in Cluj, on the 18th and 20th June and on the 20th November..... 151

Book Reviews

- KATALIN HÁSZ-FEHÉR, „...hogy Kegyed nem vette észre, csodálom”. Arany János és a filológiai perspektíva. Tanulmányok. (‘...that you haven’t noticed astonishes me’ János Arany and the Philological Perspective. Studies.) (*Timea Berki*) 191
ROZÁLIA PORÁCZKY, Cultură și societate maghiară în Transilvania în secolul al XIX-lea. (Hungarian Culture and Society in 19th Century Transylvania) (*Ágnes Gálfalvy*) 193
ERIKA KOMMER, „Elindultak szeptemberben...” Ifjúságnevelés a kisebbségi szocialista sajtóban: A *Neue Banater Zeitung* és a *Szabad Szó* gyermek- és ifjúsági rovatai (1968–1990). („Off They Went in September...” The Education of the Young in the Socialist Press in Minorities’ Languages. Columns for Children and Youth in *Neue Banater Zeitung* and *Szabad Szó*) (*Enikő Szenkovics*) 194
ANNAMÁRIA KABÁN – HUBA MÓZES (red.) Egész világhoz lángbeszédül. A 110 éve született Dsida Jenő emlékét idéző miskolci tudományos konferencia előadásai. (Flaming Words to the Entire World. Papers at the Scientific Conference in Miskolc, Hungary, in occasion of the 110th anniversary of Jenő Dsida’s birth.) (*Dénes Máthé*)..... 196
PÉNTEK JÁNOS – BENŐ ATTILA, A magyar nyelv Romániában (Erdélyben) (The Hungarian Language in Romania) (*Angella Sorbán*) 201

Actualities

- CSILLA TAMÁSNÉ SZABÓ, László Murádin at 90 Years 204

EDITED BY THE ROMANIAN ACADEMY – BUCHAREST
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREȘTI

TANULMÁNYOK

KISS ENDRE

MIÉRT HERDER?

Expozé

Kulcsszók: Herder, filozófia, köztes felvilágosodás, objektivizmus.

Bevezető megjegyzés

Ez a kísérlet majdnem fél évszázad Herderrel való foglalkozásának esszenciáját próbálja megfogalmazni. Nem értekezés, nem szellemi pályakép, nem kismonográfia. Elsődleges célja annak megértése, hogy miért lenne elengedhetetlen az életmű állandó újraértelmezése, különösen a történeti Felvilágosodás, az univerzális Felvilágosodás, a Közép-és Kelet-Európa-kutatás és a magyar eszmetörténet számára. Valódi célja tehát *bevezetés*.

*

Herder teljesítménye összehasonlíthatatlan (inkommenzurábilis), ebben a tekintetben szinte valószínűtlen is. Ennek határozott leszögezése erkölcsi kötelesség, de intellektuális szükségszerűség is. E teljesítmény egyszer bizonyára elkészülő összegezése bizonyosra vehető módon írja majd át a klasszikus idealizmus, s azon túlmenően, illetve azon keresztül az egész modern német kultúra értelmezését. A valóságos rekonstrukcióba is be kell építeni azokat az alapokat, amelyeket egy valóságos építménybe egykor építettek, és amelyek e valóságos épület terhére a későbbi korokban is viselik.

Ezt a semmihez sem hasonlítható teljesítményt segít értelmezni a köztes felvilágosodás (Inter-Aufklärung) fogalma. A köztes felvilágosodás teljes tartalmi kifejtésére nincs szükség, fontos a pillanat megfogalmazása, azé a pillanaté, amely éppen a köztes felvilágosodás új talaján Herder számára lehetővé teszi, hogy új módon pillanthasson körül minden irányban. Megszületik a megfelelő pillanat és a szükséges összefüggés a kontinentális Európa és abban az önálló államiságukat még el nem érő társadalmak és kultúrák problematikájának teljes körű és egyben együttes megalapozására.

*

Nem kerülhetjük meg, hogy ne próbálnánk az egésze utaló vonásokban is összefoglalni ezt a különleges teljesítményt. Az összefoglalás során természetesen mi is újra meg újra belekerülhetünk azokba a rossz körökbe, amelyek Herder eddigi feltűnően hiányos és szelektív recepcióját jellemezték.

Minden felvilágosodás rekonstrukciójának immanens problémája, hogy a felvilágosodás folyamatát mennyire tekintsék lineárisnak. A felvilágosodás alapjelensége, a tudat tartalmainak változása nyilvánvalóan spontán és lineáris folyamat, arról nem is beszélve, hogy a felvilágosodás maga volt az a filozófiai áramlat, amelyik a lineáris fejlődés gondolatát győzelemre vitte. Ez a mindennapi tudat gyökeres megváltozásával volt azonos. A felvilágosodás linearitása törte át az addigi körkörös, ciklikus történelem-modelleket.

A felvilágosodás tehát a legmélyebben volt összekapcsolva a linearitással, ez azonban e folyamat számos konkrét szintjére és feladatára nézve még egyáltalán nem határoz meg mindent. Nemcsak olyan kérdések jöhetnek szóba, mint a felvilágosodással szemben kifejtett ellenállás lassító vagy átmenetileg a felvilágosodást akadályozó hatása, vagy az olyan jelenségek, mint amelyekre Németországban volt példa, ahol maga az uralkodó adott sajátos értelmezést a felvilágosodásnak és gyakorolta azt, de még az olyan jelenségek is, mint a felvilágosodás folyamatainak spontán módon bekövetkező átmeneti győzelmei, amelyek után már nem mindig egyértelmű, hogy melyik irányba kell folytatni az eszméknek a linearitásnak megfelelő megváltoztatását (azaz „merre van előre?” immár a felvilágosodás saját útján).

A felvilágosodás folyamata folyik, de szünetelhet is. Halad, de fel is függeszthetik. A történelmi probléma itt nemcsak abban áll, hogy ilyen állapotokat egyáltalán érzékeljenek és doktriner módon ne kereszteljének át mindent a felvilágosodás elemévé (vagy ellenségévé), de abban is, hogy milyen terminológiát használjunk ezekre az átmeneti korszakokra.

Herder a maga *Útinaplójában*, tehát 1769-ben, ezt a kérdést oldja meg. Későbbi, inkommensurábilisnak nevezett nagy művei is a felvilágosodásnak ezen a felfogásán alapulnak. Ilyen értelemben az *Útinapló* nem az egyedüli dokumentuma ennek. Mégis, e mű titkai mind a két oldalról nyilvánvalóak. Az *Útinapló* oldaláról nézve az, hogy a még mindig rendkívül fiatal Herder egyáltalán hogyan volt képes egy ilyen minden kétséget kizáróan fundamentális történelmi diagnózist adni. A későbbi Herder felől nézve pedig az, hogy Herder későbbi elemzői mindebből, szinte kivétel nélkül ebből az inter-aufklérista alapvízióból az aktuálisan nem-aufklérista módon értelmezhető tartalmakat emelték ki.

A történelem filozófiai szemlélete, a népköltészet iránti érdeklődés, a civilizációk új szemlélete, a civilizációk egyenlőségének tétele, a társadalmi lét újratermelődésének új felfogása, és sorolhatnánk minden olyan felismerést, amelyek egyenként a maguk külön címszavai alatt már bekerültek a tudományos és filozófiai irodalomba, mind

úgy rögzültek az emlékezetben, hogy elszakadtak az inter-aufklérista alapoktól. A felvilágosodásnak ezek a felfüggesztett és újra meginduló mozgásai irányítják Herder figyelmét az ember eddigi útjára, mindenoldalú történelmi szerepére. Az akkori értelmiséghez tartozók éppen ezzel a problémával kénytelenek szembenézni, szemükben a felvilágosodás jelene túlnyomórészt cselekvés és annak előkészítése. Az inter-aufklérizmus jelensége magyarázza meg Herder diadalmas és egyben nyomorúságos utóéletét is. Alapvető gondolatai az inter-aufklérizmus masszív háttérének figyelembevétele nélkül pre-paradigmatikusnak tűnnek.

Ebből az a groteszk következmény származik, hogy a tökéletes végeredmény akadémikus értelemben sok esetben előzményként értelmezendő. Sok későbbi, átfogó paradigma hivatkozik vagy kellene hivatkozzon Herderre, amely új paradigmák eredményei végső soron tárgyilag nem sokban különböznek attól, mint ami már az előzményként értelmezett valójában végeredményben (azaz Herderben tételesen) benne volt. Ez lenne Herder-recepciójának diadalmas oldala. A nyomorúságos oldal az, hogy ez a felhasználás azután a legtöbb esetben valóban annyira sikeres is, hogy az új paradigmák sikeresen szívják magukba a herderi kiindulópontot és ezzel – kissé ironikusan használva az ismert hegeli kifejezést – olyan eredményesen szüntetik meg, megőrizve a herderi gondolatokat, hogy ezzel már anonimizálják is azokat, a nagy kezdeményezések immár Herder nevének védjegye nélkül élhetnek tovább. Ki fogunk térni arra, hogy ez valamilyen mértékben általában is a történelmi (történettudományi, történetfilozófiai) kreativitás tulajdonsága, a nagy új eredmények általában is olyan gyorsan szívódnak fel a tudományos- és köztudatban (kivételesen helyesen használva a kifejezést: olyan gyorsan „asszimilálódnak”), hogy az a köztudat érzése, hogy „Hiszen ezt mindig is tudtuk, nem is lehetett másképpen”. Ismét kissé ironikusan: Herder intenzíven élt tovább, igen gyakran azonban saját neve nélkül. Ennek további fejtegetésébe nem bocsátkoznánk, de mindenképpen tudatában kell lennünk ennek a problémának. A recepció ilyen egyoldalúsága kivételes anomália a gondolkodás történetében. Itt ugyanis egyáltalán nem arról van szó, hogy nem ismert vagy el-nem-ismert, vagy elismert, de elfelejtett eredményesort kell utólag a tudat részévé tenni, hanem arról, hogy egy olyan gondolkodás számtalan eredményét kezelte e későbbi filozófia és tudomány ignoranciával, ami már a maga korában a szó tevőleges értelmében univerzális gondolati és társadalmi erővé vált. A meghökkenés annál is nagyobb. Annak lehetünk tanúi, hogy nemcsak a gondolkodás vagy a tudomány „akadémikus” eredményeit lehet figyelmen kívül hagyni, hanem egy olyan gondolkodás eredményeit is, amely már a maga korában tevőlegesen ki tudott terjedni az egész akkor ismert világra, az érthetőség miatt úgy fogalmazunk, hogy úgy és annyira változtatta meg a világot, ahogyan arra csak nagyon kevés filozófia volt képes.

Herder hatása saját korára felmérhetetlen volt, s ezt a hatást csak a felvilágosodás egészének hatásával lehetne összemérni. Nem tartjuk termékenynek, hogy ezt a két hatalmas hatást egymással összehasonlítsuk, mindenesetre voltak területek,

amelyekben Herder hatása elérte a felvilágosodás áramlatainak egyeztetett és összefüggő hatását. Egyként osztozhattak Herderen a klasszikus német irodalom legfontosabb paradigmái (Goethe és Schiller), a romantikus irodalom paradigmái (az olyan értelmezések sem ritkák, amelyek Herdert már eleve romantikusnak tartják), de ugyanez a helyzet a klasszikus német filozófia paradigmájával is. Ezek kolosszális recepciós viszonyok egyenként is. Herdernek egyedül csak Goethére gyakorolt hatásának nagyságrendje, figyelembe véve Goethe későbbi kultúraalkotó szerepét, önmagában történelmi jelentőségű.

Herder e rendkívül különös későbbi recepciótörténetét kapcsolatba kell hoznunk az inter-aufklérizmus problémájával. Hiszen éppen az inter-aufklérizmus az, ami Herder pozitív végeredményeinek nagy sorát egymástól független, ma úgy fejeznék ki, eltérő nagy-projektumokként tünteti fel, amelyek mögött nem áll összefüggő paradigma, még ha az különbözik is a klasszikus idealizmus később szankcionálódó paradigmáitól. Valójában ezek összefüggő nagy-projektumok, amelyek sorozatát Herder az Inter-Aufklaerung nagy történelmi pillanatában önmaga alkotta meg, s amelyek egymástól való látszólagos függetlenségét részben ez a pozitív történelmi helyzet, részben az elméleti paradigmák kialakulatlansága már érdemileg (ha nem is kizárólagosan) meg is magyarázza. Ez újabb vetületét jeleníti meg Herder inkommensurábilis teljesítményének, mégpedig demonstratív erővel. Az inter-aufklérizmus ugyanis általában lényeges, de valóban szinguláris, szigetszerű új felismerések sorozatát hozta magával, amelyek között azért lehetett koherencia vagy más összefüggés. Éppen Herder volt azonban az, akiben ez a számos, szinguláris, pontszerű új felismerés ebben a bizonyos nagy totalításban mégis, ráadásul különlegesen egyesült. Ebben az összefüggésben a totalitás nem jelent feltétlenül harmóniát, és fordítva, a harmónia sem teljesen azonos feltétlenül a totalitással.

Herder egyedülálló egyedisége ebben a vonásban is megmutatkozik. A későbbi klasszikus idealizmus „totalitás”-fogalmára emlékeztető szintézist tudott létrehozni egy ilyen totalitást létrehozó szisztematika és közös fogalmi apparátus nélkül.

*

Herdernek mind geográfiai, mind történetfilozófiai, mind kultúrfilozófiai, mind antropológiai, mind pedig esztétikai térképén magától értetődő természetességgel jelenik meg Kelet-Európa. Itt születnek meg a Kelet-Európa-szemléletnek azok az intenciói, amelyek különlegessé és tudományterületileg érdemileg besorolhatatlanná is teszik ezeket az akkori koncepciókat. Ebben a szemléletben Kelet-Európa nem a maga aktuális helyzetében, azaz mint államok, illetve birodalmak tarka összessége jelenik meg. Kelet-Európa számos kis népe nem aktuális „nagyhatalmi befolyás övezete”, s nem is más definíciók hatalma alatt álló kulturális vagy

civilizációs hatások terepe, jóllehet erre Herdernek már csak a felvilágosodás folyamatában értékelhetően felbukkanó, eltérő fejlődési fokozatok is elégséges alapot szolgáltathattak volna.

Herder önálló történelmi szubjektumoknak tekintette ezeket a népeket, tisztelte (sajátos módon egyenesen szerette) ezeket a népeket, addig megjeleltette értékeiket magától értetődő módon tette saját tudományos és esztétikai érdeklődésének tárgyává. Ezzel meg is előlegezte, előre is rajzolta („extrapolálta”) a várható fejlődési vonalakat. Meggyőződéssé érő evidenciává tette e számos kis nép értelmiségében nemcsak a jövőbeni fejlődés lehetőségét, de annak már útvonalát is.

*

A köztes felvilágosodás vagy az Inter-Aufklärung adekvát fogalmi keret az egyetemes elmélet és gyakorlat új viszonyának leírására.

Egy bizonyos megtorpanás önmagában nem szünteti meg a felvilágosodás univerzális filozófiaként való értelmezését. Eközben éppen e megtorpanás érzékelése szabadítja meg a szemléletet az értékek vagy az ideológia görcseitől, a hamar kikristályosodó doktrínáktól, azoktól a kényszerektől, hogy egy-egy megtorpanást vagy teljes tudatossággal ne vegyenek észre („az nem lehet, hogy a fejlődés törést szenvedjen”), vagy nyomban a felvilágosodás végéről beszéljenek. Mindkét attitűd az eszmék fejlődésének törvényei szerint tiszteletreméltó gyorsasággal már ideológiává is válik. A köztes felvilágosodás felszabadít attól, hogy a felvilágosodás jegyében minden változást üdvözljenek, netán ott is érzékeljék még a változást, ahol az éppen nem mutatható ki. Ez a stratégia hatalmas új tereket nyit meg a gyakorlat előtt is. Nem véletlen, hogy annyi eredeti kérdésfeltevés, ötlet és addig figyelemre nem méltatott tárgy kerül az érdeklődés homlokterébe.

A gondolkodó ember nem lép ki a felvilágosodásból, de teljes körű önállósággal fordulhat a már nem másodrendű gyakorlat felé. A valóságos folyamatoknak ezen a csatornán megnyíló tisztelete közvetlenül Hegelt előlegezi, a valóság ésszerűségének és az ésszerű valóságosságának egymáshoz való közeledését. Olyan elméleti keret ez, amely nemcsak lehetővé teszi és legitimálja a gyakorlatot, de szinte észrevétlenül már elkötelező erkölcsi kötelességgé is. A gyakorlat számára azonban sokszor csak minimális előírást tartalmaz, vagy akár egyáltalán nem is tartalmaz ilyen utalásokat. A történelmi szereplő elmerülhet a szabad erők szabad játékában. Elmélet és gyakorlat ilyen viszonya hatalmas mozgósító erő, az univerzális és elismert elméleti keret addig elképzelhetetlen biztatást és egyben legitimációt ad az emberi aktivitásnak. Ez a hatalmas bátorítás elvben egyenesen oszlik meg a társadalmi aktorok között, ebben demokratikus. Közvetlenül vonja be a társadalom összes tagját a történelmi cselekvésbe.

Absztrakt és tiszta formában a köztes felvilágosodás talán még kedvezőbb is a társadalmi dinamika számára, mint az egyenesen felfelé ívelő, ideologikusan

teljes, lineáris paradigma. Nem szeretnénk ezt az összevetést túlfeszíteni, s a klasszikus linearitásban rejlő cselekvésorientáló erőt kicsinyíteni, amikor egyetlen mozzanatra szeretnénk csak, azt a szélesebb összefüggésből némiképp kiemelve, utalni. A linearitás és annak programja széles körben kijelöli az egyén cselekvésorientáló célrendszerét, az egyén követő helyzetbe kerül. A köztes felvilágosodás kitágítja és önálló stratégia tárgyává teszi a cselekvést, megváltoztatja, többdimenzióssá teszi a történelmi egyén lehetséges önálló történelmi mozgásterét. Ez az oka annak, hogy számos olyan nagy filozófiai szereplővel találkozhatunk ekkor, akik saját tevékenységüket „intézménnyé” voltak képesek alakítani.

*

Herder művében a mai értelmezés megítélésében keverednek egymással a modernizációs, a társadalomfejlődési, a kulturális és filozófiai elemek. A világ nagy régióit, a történelem nagy korszakait, az egyes történelmi tájegységeket, de Európa régióinak lehetséges felosztásait is nagyon sokféleképpen lehet megítélni a történelmi korszakok egymásutánjában.

Herder történelmi pillanata ebben a megközelítésben azt jelenti, hogy érdemileg Európa nem angol és francia társadalmi (bizonyos átmenetet jelenthet Hollandia vagy egy-két más állam is) saját történelmi létezésük alapproblémáival kell, hogy szembenézzenek. És ez a szembesülés kifejezetten nem azt jelenti, hogy a történelem viharában politikai vagy katonai értelemben kell foglalkozniuk saját önálló létezésükkel (amit egyébként éppen a harmincéves háború közeli emlékei nagyon érthetővé tennének). A történelmi létezésnek ebben a történelmi pillanatban (amelynek Herder a filozófusa) egy sor új és váratlanul döntő összefüggése válik érzékelhetővé, így a nyelv, a kultúra; drámai erővel erősíti ezt a könyvnyomtatás, a kommunikáció jelentőségének felismerése, s így folytathatnánk a sort a mai fogalmakhoz is, mint az identitás vagy az autonómia.

Ebben az általánosságban kifejezve Herder egyszerre német és nem-német gondolkodó. Logikája érvényesül az összes kontinentális társadalomra, ezért nincs is abban semmi meglepő, hogy az egyes társadalmak konkrét problémáira, jelenére, jövőjére vonatkozó gondolatainak recepciója kivételes diadalút volt. Ez a modern nemzet születésének is egyik forrása. És valóban, Herder vállalja a német társadalom perspektívájának artikulálását, azét a német társadalomét, amelyik, mint egész, akkor politikailag, de jórészt még kulturálisan sem létezik. Az abszolutista monarchiák birodalmaiban a többi néppel is és társadalommal is hasonló a helyzet. Figyelnünk kell azonban arra, hogy ne keverjük össze Herdernek a 18. század 70-es éveiben induló nemzet-alakító kezdeményeit (*nation-building*) Fichtének a 19. század elején bekövetkező nemzet-alakításával (*nation-building*), amely legalább olyan erővel határozza meg a 19. századi nemzeti fejlődés történetét, és nem csak Németországban.

Nem véletlenül nevezhetjük a nemzet alakításnak ezt a módját herderi-fichtei nacionalizmusnak, mert e két elem közel azonos módon vett részt

mind az elméletnek, mind pedig valóságnak az alakításában. Évtizedek óta herderi-fichtei nacionalizmusnak nevezzük a német nacionalizmus klasszikus változatát, mert olyan okok következtében, amelyeket még távolról sem lehet ismertnek mondani, ez a változat lesz az összes kontinentális nacionalizmus ős-formája.

A lényeges eltérés a két elem, a herderi és a fichtei között nem meríti ki ugyan a modern nacionalizmus összes feltárnivaló elméleti problémáját, mégis vállalható nagy vonalakban a következő összefoglalás: Herder a „kulturális”, Fichte a politikai nacionalizmus úttörője. A két elem egy sor kérdésben mind rövid, mind hosszú távon különbözik egymástól. Emellett két egymástól erőteljesen különböző történelmi korszakot is képviselnek. Mindezzel persze nem azt a tézist szeretnénk előkészíteni, hogy Herder „jó” és Fichte „rossz”. Mindkét gondolkodó óriási teljesítményt ért el, a modern nacionalizmus a Napóleon-utáni Európa szükségszerű fejleménye. Még akkor is így van ez, ha Fichte elképzelésében megjelennek a nemzet-alakítás intellektuálisan problematikus elemeinek első csirái is. Az eredeti koncepció erkölcsi vagy politikai értékeléséhez hozzá kell fűznünk még azt a tényt is, hogy a fichtei (a 19. század elején a herderi típus már ebben volt megszüntetve-megőrizve) nacionalizmus hatalmas történelmi sikere mindmáig teljességgel feltáratlan folyamat eredménye, úgyhogy még abban sem lehetünk teljesen bizonyosak, hogy ezeknek a valóban problematikus elemeknek közül volt-e egyáltalán ehhez a sikertörténethez.

Herder azonban nemcsak német gondolkodó. Amit elvégez, bámulatos könnyedséggel alakítja az összes hasonló helyzetben lévő társadalom gondolkodását is. Mivel a legtöbb érintett társadalomban modern értelemben vett értelmiség még nem létezik, Herder gondolatai azokat érintik meg elsősorban, akik ezekben az egyes történelmi terekben az értelmiség funkcióját kénytelenek ellátni. A legfőbb példa talán éppen a magyar, itt Herder egyik legkitűnőbb, de majdnem biztosan legcselekvőképesebb tanítványa az arisztokrata Széchenyi. Találunk azonban koronás főket is, akik ugyancsak hasonlóképpen reagálnak rá. Herder vállaltan német a kor szemantikájának értelmében, de egyben kezdetektől fogva már közös európai gondolkodó is, akinek a kontinens fejlődésében betöltött szerepe csak a legnagyobbakéhoz mérhető. Jellemző egyébként a szellemileg luxemburgi nagyságrendű Európai Unió szellemi előkészítetlenségére, hogy alkotói egy szót sem pazaroltak olyan hatalmas pro-európeerekre, mint például Herder, Kant vagy Nietzsche (és a sort nagyon sokáig lehetne folytatni).

Az, hogy 19. századi, de elsősorban az eredeti történelmi helyzethez egyre kevésbé és egyre felszínesebben kötődő politikai nacionalizmusok egyes változatai Herder nevét hangoztatták, tény, de pillanatok alatt rájöhettünk arra, hogy a név gyermeketeg hittel való, retorikus ismételtetése mögött konkrét tartalmakat már képtelenek voltak saját céljaik érdekében megnevezni. Herder mintaszerűen objektív és pártatlan. Mind az egyes népek jelene, mind pedig azok jövője kérdésében nincs benne elfogultság. A magyarokra vonatkozó, úgynevezett jóslat félelmetes hatása is elsősorban azzal hozható kapcsolatba, hogy szavának hitele óriási volt, ezért szó szerint értelmezték, azaz objektívnak tekintették ezt a jóslatot.

A valóság tökéletesen szemben áll az ideológiai látszattal. A jóslatot tehát nem azért tekintették félelmetesnek, mert annyira negatív csengésű volt, hanem azért, mert az a Herder mondta, akinek a szavában nem mertek volna kételkedni. Egyáltalán az, amit Herder kivételes teljesítményéből az említett politikai „kultúrnacionalizmus” létrehozása érdekében mozgósítottak, távolról sem érinti az életmű egészét, hiszen belesimul egy nagyobb gondolati egészbe, még pedig szerves és koherens módon.

*

A köztes felvilágosodás átmeneti megállás az intellektuális folyamatok áramlásában. Ez a viszonylagos megállás volt az, ami nemcsak általánosságban lehetővé tette, de mint igazi kihívás, főképp és érdemileg előfeltételezte is Herder hatalmas művét.

Ez a mű – metaforikusan fogalmazva – sajátos enciklopédia, kolosszális összegezés, amelynek Herder később maradéktalanul is elkészülő teljes világtörténelme is csak egy részlete. Ez az egész más funkciót tölt be, mint a Nagy Francia Enciklopédia, miközben az analógia a meghatározó ellentétek ellenére is tartható. A francia Enciklopédia egy önmagát érdemileg kibontakozottnak, mások számára már egyenesen mértékadónak és modernnek számító társadalom számára készült, amelynek fő céljai gyakorlatiak voltak: elsősorban a felvilágosodás szempontjainak elterjesztése, a helyes gondolkodás gyakorlása, a társadalom tagjainak részletekbe menő, konkrét emancipálása, illetve a felvilágosodással összefüggő politikai és intellektuális célok konkrét előre vitele. A Francia Enciklopédia minden még aktuális megújító szándéka mellett is már szilárdan állt a modernizáció talaján, megtehetette, hogy inkább a társadalom és az ember mint társadalmi lény elméleti kérdéseit definiálja, mint mondjuk a történelem, a nyelv, a civilizáció vagy az emberi lényeg univerzális történetfilozófiai kérdéseit.

Herder nem tekinthette sem önmagát, sem a Rajnán túli kontinentális társadalmat egész Európa számára mértékadónak. Sem erre utaló háttére, sem hasonló célkitűzése nem lehetett. Az ő filozófiai álláspontja nyilvánvalóan nélkülözte a történelmi éllóvasnak számító érett francia társadalom pozitív alapjait, ami miatt egy mind horizontálisan, mind vertikálisan sokkal kiterjedtebb közvetítési lánc alapján állt.

A hátrányok és deficitiek állnak az egyik oldalon, s ezekre egzakt módon is igaz, hogy a még a modernizáció előtt álló Németország szinte a világ összes nem fejlettnak tekinthető társadalmát is képviselhette. E helyettesítő szerep valódi rezonanciára is lelt e társadalmak mindegyikében. Emiatt a herderi történelemszemlélet nem egyszerűen szellemi vagy gondolati inspiráció, hanem szinte közvetlenül használható helyzetkép és stratégiai terv is. Az elemzések evidens igazságtartalma erőteljesen lerövidíti az intellektuális közvetítés pályáit. A másik oldalon állt a köztes felvilágosodás kivételes történelmi pillanata. Ez lehetővé

tette Herder számára, hogy egységes képet alkosson a fejlett világról és az attól még elmaradó társadalmakról a már említett döntő, új kritériumok alapján. A nyelv, a kommunikáció, a civilizáció, a médium és a többi herderi elem beépítése az egyes népek történelmi jövőjének kérdésébe igazi kulturális forradalom volt a történetfilozófiában és ennek megfelelően minden a történelemmel kapcsolatos diszciplínában és megközelítésben. Ezen az új alapon alkot Herder egységes képet a társadalmak között.

Fontos látni, hogy az említett „kulturális forradalom” egyáltalán nem azonos a fejlett és fejletlen társadalmak egységes, szinoptikus látásmódjának képességével, a két perspektíva minden további nélkül érvényes lehetne egymás nélkül is („kulturális forradalom” a társadalomfejlődésben a két típusú társadalom egységben látásának képessége nélkül és fordítva). Herder pozitív leírások millióival hozza létre „Kelet és Nyugat között” a két világ összekapcsolásának, az egyidejűség megteremtésének szinkron feltételeit. Sikeres kutatások nagy sorának kell elkövetkezniük ahhoz, hogy közel kerülhessünk annak megértéséhez, milyen kimagasló módon használta ki azt a világtörténelmi pillanatot, amikor „Kelet és Nyugat” egy közös leírásban volt egyesíthető, majd hogyan jutott el e sokszoros transzferen keresztül Kelet és Nyugat egyetemes viszonyrendszeréhez.

Más értékeit mutatja ez a teljesítmény, ha megpróbáljuk a másik oldalról is szemügyre venni. A francia vagy angol filozófiának természetesen nem feltétlenül volt elsőrendű feladata azoknak a kihívásoknak az önálló vizsgálata, amelyeket imént Herderrel kapcsolatban említettünk. Mégis feltűnő, hogy mennyire összehasonlíthatatlan ezen a területen a herderi teljesítmény akár a legkiemelkedőbb kortárs angol vagy francia gondolkodók munkájával is. Szinte találmányra választva a példát: a 18. században kerül sor jezsuita szerzetesek Kínába történő utazásainak leírására, amelyben a világ kiterjedésének érzékelése, a civilizációk egymás mellett élése valamilyen mértékig ki is rajzolja egy világtörténelem víziójának alapjait. Herder műveinek ismeretében rögtön látjuk, milyen távolságok választják el egymástól a két törekvést. De ha szintén találmányra kiválasztjuk a kiváló filozófus, Hume történetírói munkásságát, rögtön láthatjuk, hogy őt egyáltalán nem érdekli a világ (az egyetemes emberi történet, a *universal history*) stratégiai részleteinek feltárása. Egy-két specifikus korai kivétel azért van, de azoknak is elsősorban politikai, nem pedig történetfilozófiai vagy történettudományi okai vannak. Ezekre lehet távoli (azaz nem mindenben alkalmazható) példa Basnage munkája a zsidó történelemről, amelynek háttérben azonban ugyancsak nem állnak univerzális történelmi szándékok.

Ha kimondtuk az együttes ábrázolás, a szinkronitás tényét, a továbbiakban már azért sem szükséges Kelet és Nyugat, a fejlett és fejletlen civilizáció kérdéseivel foglalkoznunk, mert maga Herder sem foglalkozik velük. A történelmi pillanat sugallatának engedve olyan középponti helyzetet foglal el, ahonnan nézve ez a különbség el is tűnik. Ez a „középpont” több, mint metafora, s ezt szükséges mind strukturálisan, mind pozicionálisan értelmezni. De ennél is fontosabb, hogy ez középpont nagyon is materiális és valóságos. Ez a középpont, s itt visszatérhetünk korábbi metaforánkhoz, a herderi gondolkodás a maga módján pozitívan

enciklopédikus is. Ez a középpont nemcsak keret, nemcsak egy szisztematika vázlata, amelyet valamikor majd másoknak kell kitölteniük pozitív tartalommal, ez a középpont már pozitív leírások együttesének hordozója is.

Ha ismét más irányból közelítünk, akkor Herder felismer egy szellemi értelemben világtörténelmi helyzetet. Innen kiindulva kitalál egy, a gyakorlatba átívelő elméleti stratégiát, amennyiben nemcsak értékítéleteket fogalmaz meg az emberiség humanitás felé megindult történelméről, hanem egy sor elméleti újításnak tekinthető gondolattal is átszőve erőteljesen meg is nyitja ezt az utat. Olyan, mint egy építész, aki miután elgondolkodott az épületről, meghatározta az épület tervét, másnapra már fel is építette az épületet.

Sajátos középpont ez. A szerzői szubjektivitás, a kreativitás, a leleményes és szinte hihetetlen mértékű anyaggyűjtés, az áttekinthető feldolgozás, a virtuóz és mégis könnyed értelmezés tökéletesen áthatolnak egymásba. (Mindezen képességek együtteséből komoly értelmezési problémák Herder utóéletére nézve, de a későbbi Herder-értelmezésekre nézve is, azonban ez legyen az utókor problémája.) Ebben a középponti pozícióban kritikusan és önvészélyesen megszüntetve-megőrződött a filozófusi, tudósi szerep. A lehetetlenséggel határossá vált elválasztani a szerzőt mint aktort a hatalmas Enciklopédiától, mely enciklopédia igen hamar önálló életre kel, és – nem mint egy szerző értelmezése, hanem mint a világtörténelem mozgása – önmagában jelenik meg. Az anyag önállósul, mint egy palackból kiszabadult szellem öntörvényű sodrása, felismerhetetlenné teszi a szerzőt, akit ezért sokszor még önállóan értékelni is nehéz feladatnak bizonyult az elmúlt évszázadok számára.

Ennek a középpontnak, ennek a különleges eredménynek azonban nemcsak a szerző maga vált áldozatává, hanem a koncepció úttörő elemei is. Amikor Herder megteremtí az emberiség pozitív egyetemes történelmét, azaz a világtörténelmet, a filozófia, irodalom, és a tudományok későbbi differenciálódása Németországban még nem ment végbe. Hamarabb jelenik meg tehát a szintézis, mint a nagy önálló, s már önmagukban is összefoglaló filozófiai és tudományos áttekintések, amelyekre egy ilyen összefoglalásnak alapulnia kellene (kellett volna). A paradoxon majdnem szó szerint igaz: a szintézis korábbi, mint a komponensei. Az előzmény maga a következmény. Ilyen körülmények között nem is csodálkozhatunk annyira azon, ha a később önállósuló elméletek öntudatlanul vagy szándékosan már nem mindig ismerik fel benne ősüket. Mindez azért jelent további problémákat, mert ebben a későbbi valóságos átvételek nagyságrendje Herdertől csillagászati nagyságrendű.

Herder saját történelmi szerepéről az életműben viszonylag kevés konkrét utalás jelenik meg, s ennek megfelelően nehéz is ezeket nagyobb egységbe rendezni. Ha azonban egy ilyen rekonstrukció valamilyen mértékig sikerül, rögtön el is csodálkozhatunk azon, milyen nagyvonalúan van tisztában Herder saját szerepének sajátosságaival. Az erre utaló rövid jelekre sajátos „könnyed tökéletesség” jellemző. Winckelmannról írja a következő, önjellemzésnek is beillő képet: „ezek csak odavetett gondolatok, könnyűek és mintha röptében kapta volna el őket,

de élnek, és telve vannak kedvességgel és mély átfogó igazsággal.” (Lásd: Denkmal Johann Winckelmanns. *Herders Werke* 1969: 239.) Ez a kép Herdert is tökéletesen jellemezi. Az elmélyült munka eredménye nála is odavetett, könnyeden megfogalmazott és röptében elkapott formulákban jelenik meg, telve az akkori választékos, de jól érthető köznyelv spontaneitásával. Ugyanakkor a hasonlat második fele is maradéktalanul is ráillik Herderre: összes gondolata él, s tele van kedvességgel s mély és átfogó igazsággal is.

Ha megmaradunk a Winckelmann-hasonlat értelmezésénél, a megjelenő tartalmak könnyed spontaneitásának összefoglaló jelzőjénél, hamar meg kell állapítanunk, hogy ez az attitűd (amúgy teljesen érthető módon) gyakorlatilag teljesen hiányozni fog a későbbi filozófiából (az olyan esetleges egyedi hasonlatosságokat, mint Kierkegaard, nem tekintve). Ennél is fontosabb, hogy az ebben a hasonlatban megfogalmazott filozófusi magatartás (a látszólagos könnyedség és a mély, átfogó igazság ötvözete, ami mögé még a kedvességet el kell tudnunk helyezni) a későbbiek során egyszerűen igen erőteljes azonosítási, azaz megértési, hermeneutikai nehézségekbe ütközik.

Kant után mindenkire már érvényes az, hogy a filozófusnak elsősorban fogalmi rendszere van. A filozófus attól filozófus, hogy koherens. Részben vagy ritkább esetben egészében önálló fogalmisága van, amelyeket különféle módokon foglalhat szisztematikus rendbe. Ez vastörvény. S ha most éppen nem Herder, sőt, Herder későbbi megértésének anomáliái felől néznénk erre a változásra, minden bizonnyal üdvöznénk is, mint a filozófia professzionalizálódásának, differenciálódásának és intézményesülésének igen jelentős állomását.

Aki filozófiai szöveget olvas, kezdetben, öntudatlanul, egyáltalán nem a szöveg egyes referenciális utalásait követi, hanem mindenekelett a szöveg fogalmiságát figyeli, még a fogalmiságból sem a tárgyiasságokra irányuló referenciát, de a többi filozófia fogalmiságával összevethető referenciális kapcsolatokat. Egy ponton az olvasó azután felismeri, hogy az aktuális szöveg melyik fogalmi rendszerben mozog, ezzel az aktussal azonosítja azt. Ennek alapján kialakul az olvasóban az a még mindig hipotézisszerű, de már alapnak vett magatartás, amelynek alapján tudja, hogy a szöveg további részleteit melyik konkrét filozófiai fogalmiságban, azaz melyik rendszerben helyezze el. Érdemileg ekkor kezdődhet meg az olvasói reflexió kialakítása és minden, ami értelmezésnek és értékelésnek tekinthető. A filozófiai lektúrnek ez a kettős természete végighúzódik a filozófia teljes történetén. Olyan korszakokat és iskolákat is produkál, amelyekben a tárgyiasságra való referencia majdnem teljesen visszahúzódik más iskolák vizsgálata, az azokkal való összehasonlítás, vagy a saját iskola analitikus elmélyítésének tevékenysége mögé.

Herder filozófusi megértésére nézve éppen ez a fejlődés bizonyult a későbbi korszakokban nagy mértékben előnytelennek. Mély, átfogó igazságok könnyed, spontánnak tűnő, és mintegy „levegőből elkapott” megfogalmazásai irodalmias fogalmazásnak tűnnek a meghatározott fogalmakra az azonosítás vadász-szenvedélyével vadászó filozófia szakma számára. Minden eltérés ellenére a probléma lényege azonos a Nietzsche-értelmezés alapdilemmáival is.

A visszatérő herderi telitalálatok a visszatérő fogalmiság hiánya miatt könnyen elkerülik az elsősorban a minél gyorsabban azonosítható fogalmakra összpontosító olvasók figyelmét. Itt, szeretnénk hangsúlyozni, egymásba mosódik egy olvasástechnikai-pragmatikai és egy hermeneutikai problémakör. Pragmatikus okokból az olvasás első szakasza ugyanis az alapfogalmak azonosítására irányul. Bizonyosak lehetünk abban, hogy annak a szövegrésznek a megértése, amelyen keresztülhaladva a fogalmak azonosítása megtörténik, csak alacsony szintű lehet. Még egy probléma lehetősége kapcsolódik azonban ehhez a helyzethez. Meglehetősen tanácstalanul állunk egy olyan szöveg előtt (akár előre akarunk haladni benne ezek után, akár hátra), amelyek fogalmiságát nem tudtuk azonosítani, azaz valójában elhelyezni a filozófiai hagyományban. Herder szövegeinek ezzel a sorssal kellett szembenézniük. Ugyanahhoz a problémához érkezünk végső soron, amelyet több oldalról is már megfogalmaztunk: Herder pre-paradigmatikus gondolkodó, akinél a későbbi legfontosabb paradigmák intellektuális tartalmai már igen jelentős arányban meg vannak fogalmazva, miközben a későbbi paradigmák már nem ismernek rá saját magukra a pre-paradigmatikus, azaz a saját nyelven megfogalmazott, az imént irodalmiasnak nevezett fogalmi beszédben.

A legtöbbször nem a későbbi szempontok alapján kifejtett univerzális tudás ugyancsak legtöbbször nem a későbbi szempontok alapján történő, kifejtett fogalmakba öntése az említett történelmi és paradigmaticus okokból is erősen különbözik a Kant után, azaz időben Herderhez igen közel álló új paradigmaticus fogalmiságokkal dolgozó filozófiai beszédmódoktól. Azt, hogy erre a saját, és egyben mégis áttetsző és egzakt fogalmiságra Herder hogyan tesz szert, azért is igen nehéz érdemileg megközelíteni, mert nem explicit eljárások konglomerátumáról van szó. Ezt azonban, a másik oldalról, ugyanúgy teljességgel lehetetlen ösztönösnek, rögtönzésnek, intuíciónak vagy bármely erre emlékeztető fogalomalkotási alternatívának felfogni.

*

Herder rendelkezik a hiper-általánosítás, az univerzalitással való azonosulás képességével, amely azonosulást Herder ugyanazzal a könnyed spontaneitással végzi el, mint amivel Winckelmannnt jellemezte.

Az univerzálissal kapcsolatos kijelentések különleges fontosságúak minden filozófia számára. Különlegesen problematikusak ebben a korszakban is, amit a köztes felvilágosodás világtörténelmi pillanatának nevezünk. Drámai ellentmondás ez. Az egyik oldalon múlt és jövő, Kelet és Nyugat határán állva szinte emberfeletti intenzív szükséglet a történelem, a világ, az emberi nem vagy az egyén sorsával kapcsolatos általános meggondolások kifejezése. Próziaian kifejezve: ebben a korszakban elsősorban pontosan az univerzális és holisztikus összefüggések egzakt megfogalmazására keletkezik megismerési érdekeltség. Más korszakok számára akár még nehezen érthető is lehet ez, olyan korszakok számára például, amelyek vélt vagy valóságos alapokon véglegesnek,

lezártnak tekintik a történelem, a társadalom és/vagy az emberiség végső horizontjait, hogy annál nyugodtabb lelkiismerettel fordítsák figyelmüket a legszélesebb (és már lezárt) horizontok közötti világ részleteinek egyre alaposabb feltárására.

Herder ugyanazzal a mozartinak nevezhető eleganciával ragadja meg az emberiség univerzális problémáit, mint ahogy Winckelmannnt jellemezte ugyanebben a képességében, s tevélegesen is részt vesz az ezekből az elméleti problémákból következő gyakorlati magatartások kiépítésében is. Ennek másik oldala azonban az, hogy a filozófiai és a tudományos (sőt, még az esztétikai) paradigmák kiépülésének kora után kialakulnak az univerzálisnak mondott kijelentések megfogalmazásának és ellenőrzésének azok a szabályai is, amelyek médiumában az imént még mozarti könnyedséggel és igen eredményesen működő herderi kijelentések már csak feltevések vagy hipotézisek, függetlenül nemcsak valós igazságtartalmuktól, de még attól a ténytől is, hogy éppen ezek a kijelentések vezettek azoknak a legitim paradigmáknak a kialakulásához, amelyek visszamenőleg új legitimitási kényszernek vetik alá és még illegitimnek is minősíthetik azokat.

Ugyanaz a dilemma ismétlődik, mint amely az imént a preparadigmatikus és a paradigmatisus konceptusok szembeállítása során a fogalmakkal kapcsolatban már előkerült. A mély igazságot kifejező, közvetlen megközelítés és a legitim fogalmi eljárásban létrehozott kijelentés nem kompatibilisek egymással. Mindenesetre akkori hívei nem tettek különbséget az igazságok fajtái között, és Herder nagy hatását e két megközelítés egyidejű érvényesülése jellemezte. Egyszerre élvezték és használták fel a herderi közvetlen megközelítés összehasonlíthatatlan eredményeinek új fényeit és a kialakuló, de még nem paradigmatisus fogalmi rendszer hozadékát. Herder éppen ezzel elégítette ki a kor legnagyobb szükségletét, amelynek fogalmi háttere a későbbi szemlélet számára problematikus, rosszabb esetben akár még közömbös vagy akár obskurus is lehetett. Ennek az egymás mellett létező kettősségnek a feltárása nagy lépés lehet a felé a cél felé, hogy fel tudjuk tárni Herder életműve hatalmas értékeit.

*

A herderi mű, ha nem is abszolút értelemben, de előzménytelennek is mondható. Ez ismét a különleges történelmi helyzettel magyarázható, s jelentősége egyáltalán nem mellékes vagy pusztán akadémikus jellegű. Ez az előzménytelenség átfedi a köztes felvilágosodás problémakörét, s nyilvánvaló perspektivikus összefüggésben is áll azzal. Ugyanazok a világtörténelmi, társadalmi és politikai összetevők alakítják ki, s ezek a nagyobb keretek a 18. században is már európainak mondhatóak.

A nemzeti és a nemzetek feletti dimenziók akkori történelmi szemantikája nemcsak eltér minden későbbitől: egyáltalán még ki sem alakult, ekkor még nincs is mihez hasonlítani, s emiatt ennek tisztázása feladatunk legnehezebb és egyben legszebb része is lehet. Az érdemi előzmény nélküliséget Herder ugyancsak nagyvonalú stratégiája is erősíti. Ezt a nagyvonalúságot ma is csak nagy

elismeréssel lehet említeni, annak szinoptikus kiválósága és az egyes konkrét analízisek elkészülését sokszor messze megelőző szintetikus ereje nemcsak csodálatot válthat ki, hanem a szokványos értelmezések számára szükségszerű megértési problémákat is jelenthet.

Herder filozófusi, történeti, kultúra-tudományos, esztétikai és antropológiai munkásságában érdemileg nem foglalkozik a 18. századi filozófia nagy ismeretelméleti átalakulásával, amelynek reprezentatív és egyben kimerítően hosszú távú és döntő helyszíne Németország volt, s melyet a leibnizi-wolffi rendszernek a kanti kriticizmusba való átmenetében foglalhatunk össze. Ez meghatározó stratégiai döntés, amelyből kiindulva az érdemileg teljesen mondható előzménytelenség más források mellett ugyancsak kialakulhat.

A leibnizi-wolffi filozófiából a kanti kriticizmusba való átmenet figyelmen kívül hagyásának tételét egy-két vonatkozásban kötelességszerűen ismét viszonylagossá kell tennünk, anélkül persze, hogy visszavonnánk. A viszonylagossá tevés egyik lépése, hogy az ettől a vitasorozattól való távollét nem abszolút. Mindazonáltal az alapvető értelmezési keret meghatározó összetevője, hogy a Herdert egészében értelmező köztes felvilágosodás tézisé határozottan kiegészítsük a fő vitától való érdemi távollét nyomatékos megfogalmazásával. Herder távolléte a vitának ettől a fősodrától tehát nem abszolút, mégis gondolkodásának egésze és e gondolkodás szerkezete alapvetően azért válhatott olyanná, mint amilyenné vált, mert érdemileg kívül maradt ezen a vitán.

E sajátos helyzet fel nem ismerésének következménye, ahogyan Herdernek éppen a *Tiszta ész kritikájáról* írt tanulmányát értelmezik, s ebben nemcsak az értékelés hangsúlya lehet problematikus, de magának ennek a Herder szövegnek a kijelölt helyi értéke is. Ezt a tanulmányt, ha nem is túl gyakran és nem is túl nagy erővel, de a kanti kriticizmusnak a nyelvfilozófia oldaláról történő kétségbevonásaként értelmezik: Ettől kezdve már az alapvető kiindulópont dönti el, hogy a kisebbség ezt érvényes kritikának, a többség pedig marginális jelenségnek tekinti-e. Mindkét felfogásban természetesen benne van az imént kifejtett herderi alapdöntés nem ismerete.

Herder ugyanis, s ez fő tézisünk, alapvetően támogatólag ért egyet Kant munkásságával. Érdemileg megérti és alapvetően helyesli is a kriticizmus kiépítését. Szívesen méltatja annak érdemeit, miközben nem szabad elfelejtkeznünk arról a fundamentális tényről sem, hogy ő Kant legkorábbi hallgatója, aki a legnagyobb tudatossággal élte át e filozófia kialakítását, s módja volt hosszan elidőzni annak részleteiben is. Érdemi kimaradását ebből a folyamatszerű fordulatból (és fordulatos folyamatból) nem lehet másképp értelmezni, mint a filozófus önálló döntésének. S ez akkor sem lehetne másként, ha a köztes felvilágosodás miliójében már nem lett volna képes azt a saját gondolkodását kialakítani, amelynek előzménynélküliségéről éppen az imént beszéltünk. Látnunk kell Herdernek azokat az intervencióit is, amelyekkel időnként mégis beleszól ebbe a vitába, illetve azt a valóban fontos kritikát is, amelyet a *Tiszta ész kritikájához* fűz. Bármennyire nagyra becsüljük is ezt a koncepciót, és bármilyen kivételes helyett harcolt is ki az magának a filozófiai

emlékezetben, nem gondolunk arra, hogy Herder maga úgy tekintett saját tanulmányára, mint amelyik a *Tiszta ész kritikájának* teljes jogú bírálata.

Egy alapvető viszonyt szeretünk volna körülírni, amelynek motívumait még nem lehet a megfelelő teljességgel megállapítani. Herder Kant-kritikájának (és Kant válaszána) megvan a maga megingathatatlan helye a filozófia történetében, mégis ezt a szöveget is a köztes felvilágosodás összefüggésében szeretnénk értelmezni. Ilyen lépésekkel nyitja ki ugyanis az utat Herder azokhoz a filozófiai területekhez és kérdésfeltevésekhez (mint a nyelv), amelyeknek – a köztes felvilágosodás történelmi korszakában – nincsenek és nem is lehetnek rendezett előzményeik.

Az új területek az európai fejlődés megfelelő állapotából (*conditions*) nőnek ki. Ilyen az addigi felvilágosodás gondolatrendszerének számos közvetlen és közvetett hatása, ilyen az a sajnálatos módon ritkán tekintetbe vett új alapkörülmény, hogy a 18. század közepére lényegében körbe tudják hajózni a földgolyót, megismerik a világ földrajzát és addig ismeretlen intenzitással tanulmányozni kezdik a kultúrák és civilizációk sokféleségét. Ezt nemcsak törvényszerűen, de új módon is viszonylagossá teszi az akkori európai politikai és szellemi valóság addig abszolútnak tekintett alapjait. Mindezt erősíti még az a mindettől független szál is, hogy a 17. századból eredő angol politikai mozgalmak, jogi és társadalomfilozófiai elképzelések új nyelvet teremtenek a kontinens egészén a fennálló viszony értékelésére. A fennálló állam és a társadalmi viszonyok fölötti vita a mindennapok természetes tartozékává válik. Ezek akkor már egyidejű európai események, bármennyire különbözött is az akkori Európa a maitól.

Herder meghatározó előzménytelenségéhez azonban talán az adta meg a döntő fordulatot, hogy forradalmian kitágította ezt a már létező és már kezdetben is számos forrásból táplálkozó interkulturalitást, s számos új, kétoldalú interkulturális kapcsolatot is feldolgozva, azokból kiindulva a világ teljes új, interkulturális értelmezéséhez és ezzel egy időben többek között a nemzet új értelmezéséhez is eljut.

Ezt a változást most tudatosan ugyancsak kopernikuszi fordulatnak nevezzük. A kopernikuszi fordulat lényege, hogy nem az egyes nagyobb államokat tekinti a politikai világegyetem középpontjának, hogy azután ezekből (az egyikből!), mint középpontból kiindulva induljon meg a többi civilizáció kultúra felé. Számára az újonnan, aktuálisan benépesedő földgolyó már kezdetben egy civilizáció kozmosza, amelyen belül a tudósoknak kell meghatározni az egyes társadalmak helyét, illetve az egyes társadalmaknak maguknak kell felismerniük valóságos és egyben mindenképpen reményteljes helyzetüket az egy, egységes civilizáción belül. E fordulat egyik eleme tehát a radikális kiterjesztés, ami egyben teljes kiterjesztés is, hiszen ő értelemszerűen, világosan kiolvashatóan az összes ismert és a még nem ismert civilizációkat és társadalmakat is beemelte ebbe a történelemfilozófiába. Egyelőre még nem is lehet teljes egzakttsággal értelmezni ezt az ugrást. Herder előtt az „ember”, az „emberi társadalom” valamilyen értelemben és valamilyen okokból mindig körül volt határolva – bizonyos határoknál véget ért. Herder e teljes és maradéktalan kiterjesztő gesztusára igen megfelelő és történetileg is közelálló

terminus Eötvös József „uralkodó eszmé”-je. Ezzel a fordulattal, úgy is, mint új „uralkodó eszmé”-vel, más korszakba lépett az emberiség, szert tett a mindenkit és minden társadalmat magába ölelő nembeliség, vagy, amit Herder előszeretettel használ, a „humanitás” „uralkodó” eszméjére. Ez a mutáció ugyancsak dialektikus.

Előzmény nélküli módon általánossá tett egy új „uralkodó eszmé”-t, miközben e mögött a mutáció és ugrás mögött az „Inter-Aufklaerung” a maga módján enciklopédikus, kolosszális tudásmennyisége állt. Tárgyi alapjait a világról addigra már beérkezett, részben már módszeres tudományos ismeretek pozitívuma tölti ki. Herder ebben egy leküzdhetetlen akadályt is megold. Az akkori földgolyó, s rajta akár Kelet-Európa, akár Afrika, vagy, mondjuk, Óceánia a civilizációs, a társadalmi és az állami fejlődés igen eltérő szintjein állt. Az e különbségekkel való szembenézés félelmetesen megnehezíti az interkulturalitás olyan mérvű kiterjesztését, mint amilyenről Herder esetében beszélnünk kell.

Herder nem riad meg azonban ettől az akadálytól, nem az állami fejlettséget, hanem az egyes népek, közösségek nyelvét, művészetét, életformáját és kultúráját tekinti kiinduló alapnak. Ezzel már egészen másképp népesíti be a földet, mint hogyha az akkori államiság (az egész földgolyón erősen eltérő) kritériumát alkalmazná, amely esetleg valóban magasabb kritériumainak talán már az akkori Franciaország, ennél nagyobb mértékben Németország s ennél még nagyobb mértékben a többi európai állam sem lett volna képes megfelelni.

De a nyelvek és civilizációk kopernikuszi fordulatainak pozitív teleológiai tartalmai is vannak Herdernél. Ebben a helyzetben találkoznia kellett egy olyan hatalmas kihívással, amellyel szemben előzménytelenül univerzális koncepciójának voltaképpen hajótörést kellett volna szenvednie. Ez nem az első olyan szemléleti és tudományos mozzanat, amelyben Herder a vereség helyzetéből a győzelemébe képes kerülni. Az lett volna logikus, hogy ezen a ponton az egyes civilizációk és kultúrák színvonalbeli különbségeivel kezd foglalkozni. Ha így tett volna, akkor ez az új totális interkulturalitás átváltana az emberiség kulturális különbségeinek tudományára, amelyet elkerülhetetlenül politikai és erkölcsi anomáliák megalapozására, legitimizálására fognak felhasználni. Herder azonban nemcsak elvileg tekinti az összes kultúrát és nyelvet egyenrangúnak. Következétesen és minden összefüggésben olyanként is kezeli azokat. Azok egyenrangú kutatására, illetve azok kutatásának egyenrangúságára építi fel az emberiség történetét, amely történelemnek nemcsak múltja van, hanem jövője is, ami már csak azért sem lehet probléma, mert ezeknek a népeknek és kultúráknak maguknak is (van) volt jövőjük. Herder kopernikuszi fordulata az interkulturalitásnak egy forradalmi, senki máséhoz nem hasonlító, nyilvánvalóan első értelmezése, amelynek létrehozásához fontos dilemmák pozitív előzetes eldöntése is hozzátartozik.

Az ilyen inter- vagy transzkulturalitás a 18. század harmadik harmadában előzménytelennek tekinthető. Az is nyilvánvaló immár, hogy ez a megközelítés nem érintkezik a leibnizi-wolffii filozófiának a kanti criticizmusba való átmenetével.

*

A történelem, mint tárgy, egyidejűleg meghatározások és megközelítések nagy számát vonzza önmagára Herdernél. Olyannyira így van, hogy a herderi teljesítmény maradéktalan analitikus feltárása ebből a szempontból is reménytelen vállalkozásnak tűnik.

Herder egyszerre történetíró, történettudós, történetfilozófus, történetmetodológus, valamint mindezen túlmenően sokszorosan egységes, holisztikus konkrét történelemértelmezések szerzője is.

Korai holisztikus élménye a történelem ilyen sokrétű értelmezhetőségével a Winckelmann-nal való találkozás eredménye. Amilyen módon Winckelmann, mai kifejezéssel szólva, rekonstruálni volt képes az antik művészetet és azon keresztül a társadalmat is, meghatározónak bizonyult Herder számára. Ez a pillanat már a köztes felvilágosodás pillanatára emlékeztet. Olyan különleges álláspont a történelmi folyamatban, amelynek megszülető jelenével a múlt holisztikusan megteremtődik, s ennek élő teljessége azután a jelenen át már előre is lendül a jövő felé.

Volt-e valamilyen elméleti vagy strukturális oka annak, hogy pontosan a német fejlődés e pontján, annak a folyamatnak a sodrában, amit német felvilágosodásnak nevezünk, létrejöhetett a winckelmanni alap koncepció, majd Herdernek immár arra épülő hatalmas mutációja?

Herder megírja a nyelv keletkezésének történetét is, s arra alapozva nemcsak a korai irodalmak történetét, hanem szinte minden egyes irodalomét. Ezeknek a munkáknak nemcsak a pozitív eredménye felmérhetetlen. Ebben a pillanatban az még relevánsabb, hogy mindezzel Herder történelmet is teremt, hiszen addig, amíg „ezek a történelmek” nincsenek megírva, nem is lehet beszélni róluk. Herder tehát, a historiográfia egyik paradoxonjának megfelelően, saját tárgyát is létrehozza önmaga előzetes tudása alapján, amely tárgy természetesen, nyomban első „megfogalmaztatása” után, immár új valóság-státuszba kerül. Számára világos, hogy a történelem ábrázolásának egész-jellegűnek kell lenni. Minden oldalról, de egy összefüggésben kell megmutatnia a történelmet. E pozitív állásfoglalás szimpla megfordítása is önmagáért beszél: a történelem egyes mozzanataiban megrekedő történetírás a megismerés oldaláról önmagát leplezi le, a társadalmi recepció oldaláról pedig félrevezető. Ezért és ebben különbözik a történetíró az emlékirat-írótól vagy az archiváriustól, s még sok további kiváló megjegyzés és értelmezés előtt használja már a „rendszer” vagy „építmény” fogalmát is. A már említett könnyedség vagy elegancia jegyében Herder rendkívül plasztikusan, sőt találékonyan mutatja be a történettudományi (filozófiai, metodológiai és így tovább) holizmust. Ahogy lehetetlen egy épületet projekció nélkül csak egy síkban elképzelni, ugyanolyan lehetetlenség a történelmi elemző számára is projekció nélkül és egy síkban dolgozni. Mind a projekció, mind a sík fogalmait Herder maga használja. Nyilvánvaló a képzőművészetből való átvétel, s a szemlélet is maradéktalanul megfogalmazódik.

Ugyanezt a gondolatmenetet fejleszti tovább, amikor a történelmi folyamat belső lényegi karakterére kérdez rá. Újrarendezi történelmi eszköztárát (ezt a lerövidítő kifejezést azért használjuk, hogy ne kelljen minden esetben felsorolni a történettudósi, filozófusi, metodológusi, vagy éppen a produktív történelem – teremtő funkciót). A valódi tudományos problémák egzakt megnevezésével jut el az értelmezés funkciójának körvonalazásához. Mivel a történelemben visszapillantva nem láthatjuk az okokat mint okokat és a következményeket mint következményeket, és ezért minden esetben találgatunk, sejtünk vagy következtetünk. Ezért a történelem „belső”, másképpen lényegi mozzanatainak megközelítéséhez azokat a módszereket kell igénybe vennünk, amelyek a fent jelzett tevékenységet alapozzák meg. Mai fogalmaink szerinti ezek a módszerek az értelmezés széles fogalma alá tartoznak. Ilyen a következtetés művészete, az esetek hasonlóságának vizsgálata (ma minden további nélkül nevezhetnénk az analógia komolyan vételének), a történelem éleslátása, szellemessége, a jelenségek közötti kapcsolatok fellelése.

Ezen a ponton Herder újabb viszonyítási alapot hoz létre. Mivel az értelmezés munkáit végző képességeim (mai szóval) szubjektívek, azaz talán csak az én számomra lehetnének garanciái az igazságnak, elválnak egymástól a történetíró és a történetfilozófus. Hihetetlen fontos pillanat ez: Herder részben a tudomány számára, részben pedig azon kívüli összefüggésekben is megfogalmazza a tények és az értelmezések közötti alapvető ontológiai különbséget. Az ezt feltáró hasonlat ugyanolyan jelentőségű, mint az imént az egydimenziós sík és a több dimenziós test között volt. Ha leállítunk egy távcsövet egy helyre, és két nézőt arra kérünk, hogy nézzenek bele a távcsőbe és azután írják le, mit láttak, azt fogjuk tapasztalni, hogy megközelítőleg ugyanazt fogják leírni. Ha azonban azt kérdezzük tőlük, hogy ítélik meg, illetve következtessék ki azt, amit láttak, a vélemények már nem lesznek egységesek. A későbbi ismeretelméleti és tudásszociológiai perspektívizmusra emlékeztető körültekintéssel fejti ki Herder, hogy ebben az esetben hány tényező és determináció miatt térhetnek el egymástól a vélemények.

A távcső-hasonlat megnyitja az utat a történelem lényegi folyamatainak megértéséhez. Makulátlan egzaktsággal rögzíti immár, hogy a történelem kutatója rezonőr, szemlélő értelmező, aki felkeresi azokat az okokat, amelyek igazak, és mérlegre teszi az okokat és a következményeket. A rezonőr kifejezés rugalmas, széleskörű és komplex. Magába foglalja azokat a funkciókat és reflexiókat, amelyek lényegi megállapításokhoz vezetnek. A maga gondolati folyamataiban, vagy akár írásban is a nyilvánosság előtt, a rezonőrnek mindig érvelnie is kell. Mérlegre tesz tényeket, sorrendbe állítja a létezőnek elismert okokat is, meghatározza a prioritásokat. A rezonőr, az eddigiek alapján, a történelem értelmezője. Döntő további lépés, hogy amennyiben erre alapja van, átfogóbb összefüggéseket, fejlődési törvényeket is megállapíthat a történelemben. Ez érzékeny pont, mert új minőségű, precedens nélküli intellektuális tevékenységet jelent.

Egy ilyen elv nem lehet apodiktikus, nem lehet kívülről jövő, nem redukálhatja a történelmet különböző konstrukciók halott illusztrációjává. A kivételes szellemi

képességekkel rendelkező rezonőr a maga előírt és szabályozott reflektáló munkája során juthat közel a történelemben működő elvek, adott esetben a történelem fejlődési elvének feltárásához.

*

A 21. századból nem könnyű rekonstruálni Herder történetírói ars poeticáját. A nehézség abban áll, hogy nehezen hasonlítható össze mind a történetírói produkció, mind pedig a saját nyelven és terminológiával megfogalmazott elmélet mindazzal, ami megelőzte. Egy szélsőségesen komplex produktum, látszólagos teljeseen előzménytelenként jelenik meg.

Egy ilyen helyzetet már gyakran leírtak, Erdélyi János ahhoz hasonlítja ezt az élményt, amikor „úgy ugrik valami az ember szemébe, mint a Somló hegy a fennsíkról”, de maga Herder is többször szembekerül ilyen helyzettel, amikor neki magának kell szembenéznie a görög kultúra mindenoldalú összehasonlíthatatlanságával, és neki magának kell csodálkoznia ezen a látszólagos előzménytelenségen (ilyen helyzetből származik például az „emberiség egészséges gyermekora” megfogalmazás, amelyet éppen Marx vett át tőle. A 21. századból visszapillantva, az azóta felhalmozott tudásanyag alapján nyilván már nehezebben lehet kimondani a szélsőséges előzménytelenséget, az ilyen helyzet a történeti tudás akkumulációjának természetes eredménye. Amikor azonban azokat az előzményeket vizsgáljuk egyenként, amelyeket a kutatás fontosnak talált megemlíteni, hirtelen abban a helyzetben találjuk magunkat, mint Herder a görögökkel szemben.

A herderi történetiszemléletben végrehajtott mutáció méltatása körvonalazható. Egy ilyen fordulat után bárki, aki a történelem vizsgálatának mezejére lép, már egy élő egész keretei között tud gondolkodni. Az ő számára az „egész” létrehozásának problémái már nem léteznek, kutatásait kész összefüggések közé tudja helyezni. Egy előfeltételezett egész összefüggésében és egy ilyen előfeltételezett egész nélküli kutatás közötti különbséget napjaink előre haladott posztmodernnek nevezett helyzetében intenzíven érzékelhetjük. A határok feloldása, a gondolkodás kereteinek elmosódása eltompítja a fogalmakat, fokozatosan egyre nehezebbé teszi a történeti fogalmak definícióját, ami a történettudomány alapjainak relativizálásához vezet, s abban az esetben, ha mindezt még a differencia-logikával is megerősítik, a történelmi tények kontúrjainak elmosódását is előidézhetik.

Az egészszel kapcsolatos a herderi ugrás egy sor további titka is.

Részben az egész meghatározottságáról van szó, hiszen a történeti totalitás irányában nemcsak a modern, illetve posztmodern korban támasztottak gyanúkat, de már Herder előtt is létezett például az isteni világrend képzetének elvárása. Az egész-fogalom akkor is le volt foglalva, még ha ez a 18. század Európájában, s benne a német kisállamokban többé-kevésbé elhanyagolt területnek számított is. Erre utal a lisszaboni földrengés megrendítő világnézeti sokkjá, ami alapján fel lehet becsülni az azt megelőző, az isteni világrendbe vetett hit mélységét és elterjedtségét.

A történetfilozófiai egész a maga látszólagos egyszerűsége ellenére tudományelméletileg kivételesen bonyolult is. Amikor Herder beszélni kezd a világtörténelem tervéről, spontán reakciónk az, hogy ezt a tervet kívülről akarja belevinni a világtörténelem értelmezésébe, még akkor is, ha már ebben a stádiumban el tudtuk volna képzelni, hogy ez a terv találkozni fog a tényekkel. Ez lenne az „egész” sikertelen és problematikus értelmezése. Hamarosan kiderül azonban, hogy ezt a tervet mégis a történész viszi be a világtörténet értelmezésébe, ez azonban váratlanul legitim lesz. Ez lesz az a mutáció, amelyhez képest a megnevezhető előzmények gyakorlatilag kezdetlegesnek tűnnek. A filozófiai előzmények (Rousseau) azért, mert nyilvánvalóan nyitnak a világtörténelem gondolata és néhány alapkoncepciója felé, valamiféle kereteket tehát valóban kijelölnek egy lehetséges világtörténelem számára, de ezek, ha zseniálisak is, jó esetben is csak rendkívül instruktív vázlatoknak tekinthetők.

Ha ezek után a Herdert megelőző természettudományok történeti-genealógiai vizsgálataira tekintünk, a helyzet némileg hasonló. Eltekintve attól, hogy e „tervek” mekkora jelentőségűek a természet történetisége vagy egyenesen az evolúció szempontjából, ezek az elképzelések ugyancsak zseniális vázlatok. Egyik esetben sem szeretnénk e konceptusok heurisztikus jelentőségét Herder tevékenysége kedvéért leértékelni, de az ő minőségi ugrásának ténye mindkét összevetésben kiemelkedő.

Az előzménytelenség tézise természetesen sokféle módon fogalmazható meg. Nem gondoljuk, hogy eddig ismeretlen holisztikus világtörténelmi konceptusok nagyobb számban még előkerülnének, bár ez sem lehetetlen. A specifikusan herderi mutáció vizsgálatok az értelmezésbe bevont történelmi tényezők megnövekedett számát és e tényezők empirikus kutatásának kritikusan megnövekedett lehetőségeit is számításba kell vennünk. E két párhuzamos akkumulációs folyamat talán nemcsak az összeadás, de esetleg a szorzás műveletével is egyesíthető. A számításba vett történelmi tényezők megnövekedett száma egyes tényezők tényanyagának megnőtt empiriájával szorozva lenne az optimális kiinduló feltevés.

Még e horizont előtt állva is maradnak kérdések. Az egyik az egyszerre történelmi és elméleti szintézis lehetősége vagy lehetetlensége. Az ugrás-szerűen megnőtt anyag ugyanis különleges szintézis szükségszerűségét és e különleges szintézis elvégzésének ugyancsak különleges képességét írja elő. Herder szintézise sikeres, mégpedig különleges szintézis. Ez tény, de átmenetileg egy klasszikus neokantiánus módjára feltehetjük azt a kérdést is, hogy a tény tény, de hogyan lehetséges? Ráadásul Herder sikeres szintézisének van stílusa, van habitusa, van emberi arca is. Ez az az arc, amelyben a humanitás, a mozarti könnyedség az emberi egyének és társadalmak egyenrangúsága és a világtörténelmi optimizmus közvetlenül is megragadhatóak.

Feltételeztük, hogy a szintézis alapjai a köztes felvilágosodás világtörténelmi pozíciójáig nyúlnak le, ezek szerint a köztes felvilágosodás legalábbis az egyik olyan központ, amelyre támaszkodva Herder a maga szintézisének egyes perspektíváit érvényesíteni tudja. Egy konkrét világtörténelmi perspektíva (*point of view*) elfoglalása

a történetfilozófia megalkotása előtt minden történetfilozófia belső szerkezetéhez tartozik, s kapcsolatba hozható más nagy történetfilozófusokkal is. Hegel a maga korában ugyancsak különösen szerencsés világtörténelmi perspektíva középpontjába helyezhette önmagát. A „szerencsés” jelzőt természetesen itt kizárólag elméleti módszertani szempontból használjuk, s azt, hogy más szempontból is szerencsés volt-e, átengedjük mások megítélésének. Ez a perspektíva talán még látványosabban volt egyedülálló, mint Herderé. Magába foglalta a teljes felvilágosodást, a teljes francia forradalmat, majd teljes napóleoni korszakot, azaz a világtörténelem addigi legteljesebb történelmi ciklusát, a Bourbonoktól a Bourbonokig, a felvilágosodástól a restaurációig.

A köztes felvilágosodás értelmezése természetesen még nem áll azon szinten, hogy annak különleges sajátosságait hasonló plaszticitással és főleg hasonló részletességgel fel lehessen mutatni. Mindenesetre Herder számára a köztes felvilágosodás kirajzolódó körvonalai teremtették még a történetfilozófiának a szabadságát, amely szintéziséhez szükséges volt.

Pozitívan a herderi történetfilozófiai egész sikeres megvalósításának kulcsa a potencialitások tárgyiassága volt és a holisztikus szemlélet sajátos közvetlensége.

*

Herder különleges gondolkodói helyzete állandóan szükségessé teszi annak tisztázását, hogy a filozófiájára vonatkozó legtöbb kategóriánk és értékítéletünk egy döntően későbbi tudományos és filozófiai szemlélet eredménye.

A történelem filozófiájáról beszélünk például, mégis tudatában kell lennünk annak, hogy Herdert nem történelemfilozófiai megismerési érdekeltség juttatja el a történelemfilozófiához, hanem az emberi történelemnek egy olyan új vizsgálata, amit nem is feltétlenül tekint filozófiának. Többször vissza fogunk térni arra a példára is, hogy Herder úgymond a „népszellem” filozófusa volt. Ez látszólag igaz, valójában mélyen és nem is veszélytelenül félrevezető. Egy-egy „népszellem” a herderi sokszoros és virtuóz elemzés végeredménye, új filozófiai és történetfilozófia eredmény, rekonstrukció. Herder maga bizonyosan nem használt volna egy ilyen fogalmat az elemzés során, és nem is tudott volna mit kezdeni vele.

A Herder-értelmezés kulcsa, hogy nem szabad neki olyan intenciókat tulajdonítanunk, amelyek a mi intencióink, de esetleg nem vesszük észre. Gondolnunk kell arra, hogy az intenciók e kettőssége a lehető legkisebb részletekben is előre kerülhet és hibákat okoz. Hasonlóan kiugró nagyságrendű tévedés, hogy Herdert nyelvfilozófusnak tekintik, ez ismét csak a 19. és a 20. századi filozófiatörténet leleménye, hiszen ez a paradigma, amelyik filozófiának tekinti Herdert, kénytelen emiatt találni benne olyan mozzanatokot, amelyek e paradigmák szemében „filozófiaiak”. Éppen úgy, amikor a már világhírű Nietzschét kellett úgy filozófusnak tekinteni (minek másnak?), hogy gyakorlatilag egyáltalán nem ismerték a filozófiai

műveit, az első olvasáskor beleütköztek az „örök visszatérés” titokzatos fogalmába. Az akkori fogalmak szerint, az akkori felkészültségük alapján ezt tudták csak „filozófiá”-nak tekinteni.

Újabb klasszikus esete az értelmezés problémáinak, amikor teljes jóhiszeműséggel képviselik azt az álláspontot, hogy Herder nem államnemzetben, de kultúrnemzetben gondolkodott, miközben Herder mindig közvetlen emberi artikulációkat vizsgált. Az emberi nem fejlődését közvetlen szemléletével írta le, amelyre jellemző például, hogy olyan fogalmakat használt, mint a juvenalizáció, azaz a népek megfiatalodása, ami nyilvánvaló módon esik távol mind az államnemzet, mind pedig a kultúrnemzet fogalmától. Ez a dilemma végig kell, hogy kísérje a Herder értelmezés összes részletét.

Előre jelezzük, hogy az államnemzet–kultúrnemzet kettősségnek van még egy további hatalmas problémája is, Herdernek a mai felfogás számára is megdöbbentő végletes irtózása a politikától és az emberiség össz-problémáinak „állami” vagy „politikai” megoldásától, ami az „államnemzet” kultuszát még akkor is kizárná, ha ettől még a „kultúrnemzet” fogalma Herder esetében valóban tartható ajánlás lenne.

Herder filozófiailag és filozófiában gondolkodik, amely filozófia abban az értelemben is közvetlenül a tárgyból indul ki, hogy azok a paradigmák, amelyek oldaláról visszapillantva a herderi alap gondolatokat szemlélik, akkor rendre még csak nem is léteznek. Herder filozófiailag gondolkodik, amikor magát a dolgot szemléli. Új oldalról kerülünk vissza a pre-paradigmatikus gondolkodás téziséhez, mert Herder a közvetlen szemlélet alapján gondolkodik, miközben ennél az átmeneti eredménynél újrafogalmazódnak a herderi filozófiára eddig feltett alapkérdések.

Hogyan lehetséges egy ilyen univerzális közvetlen szemlélet, amelyben az emberi nem univerzális problémái ilyen plasztikusan és ilyen könnyedséggel meg tudtak jelenni? A kivételes minőségű közvetlen szemlélet tételezése mindenképpen magában foglalja az előzetes tudás kiterjedt rendszerét, de az előzetes tudás nem magyarázza az univerzális közvetlen szemléletet. Sok gondolkodó rendelkezik Herderhez hasonlóan kiterjedt előzetes tudással, mégsem jut el az univerzális közvetlen szemléletnek még a közelébe sem. Az előzetes tudás kiemelésének az a funkciója, hogy figyelmeztessen arra, hogy a herderi közvetlen szemlélet minden szempontból kívül áll azon a jelenségkörön, amit a filozófiai hagyományban az intuíció fogalmával szoktak jellemezni.

Az emberiség egészére vonatkozó szemlélet Herdernél annyira általános, hogy még a filozófia, de talán még a történelem fogalmát is megelőzi. Herder nem a filozófiai megismerés érdekelttség felől jut el a közvetlen szemlélethez, hanem a közvetlen szemlélettől a filozófiához. Nem a világtörténelem történeti vizsgálatától jut el a konkrét történelmi koncepcióhoz, de az emberiség egészének holisztikus szemléletéből jut el a történelemhez magához is. Ahogy a gondolkodásban minden keletkezik és létrejön, úgy maga a történelem is a szemünk láttára lép színre Herdernél. Nagyon is természetes ezek után, hogy

ebben az egyszer már létrejött történelemben a társadalmak és az összes további történelmi szubjektum további létrejövéséről lehet beszélni.

Herder tehát az emberi nem egészének problematikáját holisztikusan közvetlen, és közvetlenül holisztikus szemlélettel képes megközelíteni, amelynek háttérében bizonyosra vehetjük az enciklopédikus előzetes tudást. Közvetlen szemléletét az eddigi hagyományban gyakran nevezték organikusnak. Nem érthetünk egyet ezzel abban az esetben, ha ennek a jelzőnek messzemenő pozitív tartalmat adunk, olyat, ami a szervességnek, az ontológikus létezésnek vagy más természeti analógiának nyit utat. A jelző ilyen kiterjesztései pontosan azokhoz a hibákhoz vezetnek, amelyekről már más összefüggésben szóltunk. Annyiban azonban meg is értjük e fogalom elterjedését, amennyiben látható, hogy ezzel a jelzővel pontosan azokat a hibákat akarták elkerülni, amelyeket mi is. Azt, hogy a filozófus vagy tudományos paradigmák olyan fogalmiságát kelljen visszavetítve Herderre alkalmazni, amely érdemileg helyezi más keretbe a gondolatokat.

Az organikus jelző tehát, amennyiben negatívan fogjuk fel, érthető. Minden olyan helyzetben és korszakban azonban, amelyben az organikus természetnek vagy szerves természet analógiájának megnő a jelentősége, természetesen nyomban keletkeznek olyan új magyarázatok, amelyekben ismét megjelenik a pozitívan értelmezett „organikus” jelző, ami ellen azután ugyancsak fel kell lépünk. Egész filozófiája az emberi nem egészéből indul ki, amelyet holisztikus közvetlenséggel szemlél. Ebben az emberi nem egyes problémái minden esetben a maguk egész mivoltában fejeződnek ki, s ezek a probléma-egészek részben már megoldásra is kerülnek Herdernél (amennyiben egyszerűen megírja ezeket!), részben pedig a megoldásra irányuló ugyancsak holisztikus kérdések már egyértelműen meg vannak fogalmazva.

*

Herder holisztikus közvetlenségének lehetőségét – más tényezők mellett – bizonyosan az általa vizionált emberiséggel való gondolkodói azonosulás tényezője teremtette meg. Nem gondoljuk, hogy ez a különleges kapcsolat önmagában választ adhatna e filozófia összes titkára. Mint egyik összetevője azonban mindenképpen különleges jelentőségű. Filozófiai szemlélete tehát nemcsak kora (egyelőre „pre-paradigmatikus”-nak nevezett) megismerő eszközeivel közelít az emberiség történetéhez, egy olyan tárgyhoz, amelyik éppen azokban az évtizedekben gyökeres átalakulásokon megy keresztül. E vizsgálat egy pontján bekövetkezik egy sajátos azonosulás is, a tisztán megismerő viszony átalakul univerzális, vagy ahogy Nietzsche mondaná, „ökumenikus” viszonyra, Herder – immár saját fogalma szerint – a „humanitás” világába lép.

Az új tárgy, majd az emberiség egészévé, egy megismerő perspektívából való szemlélete megteremti a gondolkodó új identitását, megváltozik tehát az a gondolkodó is, aki az emberiség egészét artikulálni képes. Ez a mozzanat a maga

általánosságában a legtöbb nagy felvilágosító gondolkodó identitását is ehhez hasonlóan megváltoztatta, de ezzel a kutatás kevesebbet foglalkozott. A gondolkodások különbsége kihat az identitások különbségére is.

Az emberiséggel új módon azonosuló filozófus új identitása nemcsak intellektuális perspektíva kérdése. Ez az azonosulás morális is, amennyiben az emberiség optimális fejlődését etikai értékek megvalósulásával azonosítja, de ezen kívül még esztétikai is, mert az optimális megvalósítás esztétikai jelentőségű is. Éppen ez az emberiséggel való azonosulás – látszólag meglepő módon – nem érinti azonban a politika területét (erre a viszonyra még vissza is kell emiatt térnünk). Az emberre vonatkozó univerzális problémák közvetlen szemléleten alapuló megközelítése azért sem pusztán intuíción vagy egyéb irracionális gesztus, mert megelőzi ezt az emberiség egészével való azonosulást, amely különleges gondolkodói perspektívát hoz létre.

*

Herder nyelvfilozófiai érdeklődése széles körben ismert, elsősorban a kanti kritizmus nyelvfilozófia-kritikájában. Ezzel azonban ennek a nyelvkritikának a jelentősége még egyáltalában nem merül ki.

Tartunk attól, hogy egész expozíciónkban nem leszünk képesek hiánytalanul felvonultatni e nyelvkritika számos újítását. A gyakorlattól távolodó filozófia nem alkothatja az értelem „egészséges fokozatát”, s ez a filozófus számára sajátos, ugyancsak kritikai tevékenységet ír elő. Ez is egy kritizmus, s más, mint Kanté, sőt majdnem két évtizeddel az előtt is születik meg. Bármilyen nagyok is a tárgyi különbségek, nem lehet ezen a ponton a későbbi nagy ellenfelek egy pillanatnyi közös álláspontjára gondolni, mint ahogy az is felér kisebb fajta filozófiai szenzációval, hogy Herder éppen ebben az írásában használja a kopernikuszi fordulat terminust.

Nyelvkritikája út a cselekvéshez. A nyelvkritika és a cselekvés ezen a szálon függenek össze. A filozófiának, amennyiben használni akar, a károkat el kell takarítania a nevelésből. Magát a megoldást Herder ugyancsak egy megelőlegezett későbbi kanti fordulattal írja le: a csillagoktól az emberekhez kell fordulni. Ez a fordulat a néphez való fordulat annak saját nyelvében, ami, majdnem szóról szóra, plebejussá teszi a filozófust. A filozófiai plebejizmus kérdése megjelenik Kantnál *A tiszta ész kritikájának* Első Előszavában is. Herder e plebejizmus reflexiójakor (két évtizeddel a francia forradalom előtt) gyengének tartja a filozófiát arra, hogy közelebből meg nem határozott forradalmat hajtson végre, ezt a helyzetet luxuriózus gyengeségnek nevezi, amiért az általa ajánlott út a reformok útja lesz. Nyilvánvaló e pozícióban Herdernek az elkövetkezőkben hosszabban elemzendő metapolitikus anti-politikai álláspontja is, amit természetesen a fentiek alapján ebben a helyzetben is döntőnek tartunk.

A nyelvkritikának tehát még konkrétabb társadalmi meghatalmazása van, amennyiben a népet kell a filozófia középpontjává emelnie. A szunnyadó potenciák kibontakoztatásának filozófiájában ez ismét új perspektíva. Elvileg nem tartjuk optimális megoldásnak, ha az ilyen és ehhez hasonló kérdésfeltevéseket antropológiának kezdik nevezni, hiszen bármilyen fontos szereplője is az ember a potenciák hordozóinak, maga a megközelítés ennél szélesebb (hiszen láttuk, hogy minden objektiváció is beletartozik, legutóbb például a nyelv). De egy sor okból az „antropológia”, mint szóhasználat, polgárjogot nyert, esetenként a következőkben ezért mi is fogjuk használni, jóllehet továbbra sem értünk egyet vele, részben azért, mert a társadalmi potenciákat leszűkíti az emberre, de amiatt az azóta valóban megvalósult látszat miatt is, hogy ebből a filozófiai álláspontból, amely egyenesen értelmetlen a kibontakoztatandó nembeli potenciák feltevése nélkül, az emberre, mint látható tárgyra való hivatkozással hamarosan igazi „normáltudomány” válik. Ez mára már bekövetkezett, de attól, mert tényszerűen valóságos, még semmivel sem világosabb, hogy mi ez a tudomány és mivel foglalkozik.

Egy nagyszabású új antropológia (ha már használnunk kell ezt a fogalmat) felvázolása ez, egy olyan új antropológiáé, amely a 18. század számos hasonló koncepciója között is eredetinek mondható. Abba a különös helyzetbe kényszerültünk tehát bele, hogy dicsérjük Herdert a maga nagyszabású antropológiája okán, miközben korábban kifejtettük, hogy sokkal zseniálisabb, a közvetlen totalitások megragadására képes átfogó olyan filozófia szerzője, amelyiknek ez az „antropológia” legfeljebb csak egy metszete lehet. De erre a leszűkítő fordulatra a filozófiatörténeti hagyomány és nyelvhasználat kényszerít minket; ha kihagynánk a lehetőséget, Herdernek ártanánk. Feuerbachra és Nietzsche-re utal ez az antropológia, amely az embert meztelen és ösztönökkel kevésbé ellátott állatként ábrázolja, szerepe az állatvilágban különös, egyszerre gyenge és egyszerre erős, sőt, Herder még azt a nietzschei gondolatot is megelölegezi, hogy az ember nem véglegesen „fixált” állat, még fejlődőképes, ami jelenthet jót is, rosszat is.

*

Többször kerültünk tehát az eddigiekben már annak a problémának a közelébe, hogy ezt a még meg nem határozott pre-paradigmatikus filozófiát nem szabad a 19. század, vagy azt a követő későbbi filozófiák fogalmiságával leírni.¹ Mindez a maga igazságtartalmával sem mentesít minket az alól, hogy valamilyen módon mégis pozitívan írjuk le ezt a filozófiát.

Körvonalaztuk, jóllehet még nem zártuk le a herderi filozófiai szemlélet közvetlenségének problémáját. Ez a holizmussal párosuló közvetlenség

¹ Hogy milyen karakterű és egyben milyen nagyságrendű problémákról van Herder összefüggésében is szó, mutatja, hogy nyugodt lélekkel beszélünk középkori francia kultúráról vagy német történelemről, amikor mind egy egységes francia kultúrának, mind pedig az egységes német történelemnek egyértelmű történelmi keretei és feltételei vannak.

rendkívül sikeresen működik Herdernél, az egészként felfogott emberiség problematikájának, történetének ámulatba ejtő értelmezését tartalmazza.

A közvetlenség tézisének kimondása azonban önmagában még egyáltalán nem kielégítő. Abban az esetben ugyanis, ha nem tudatosítjuk – a jelen szigorú szemléletéből kiindulva – állandóan e közvetlenség legitimitását, ez az értelmezés benne maradhat az intuíciók vagy egyéb sejtések birodalmában. Ha a herderi eljárást nem tudjuk megfelelően igazolni, a közvetlenség meghatározatlanságának kapuján át önkényes magyarázatoknak szolgáltatathatnánk ki azt (a legitimitációval el nem látott „közvetlen szemlélet” még jóval később, például Schellingnél is magyarázó elv lehetett, amelynek könnyű kikezdhetsége azután sikeresen rántotta le a mélybe az egész schellingi filozófiát is).

E nagyvonalú közvetlenséget tehát mindenképpen össze kell kapcsolni egy filozófia tárgyiasságának meghatározásával. A történelem holizmusának kimondása, netán tevőleges átélése, még nem azonos e tárgyiasság felmutatásával.

Nagy általánosságban Herder tárgyiassága a potenciák tárgyiassága, a kibontakozásukra váró emberi erők tárgyiassága. Ezeken természetesen fel lehet ismerni az élő természet organikus megfelelőit, de azt már semmiképpen nem tehetjük meg, hogy a potenciák tárgyiasságának mibenlétét az élő természettel való analógia pusztán kimondásával máris megoldottnak tekintsük. Ebben a pillanatban pusztán csak kimondjuk az analógia felhasználhatóságát a herderi potencia–tárgyiasság értelmezésekor. Annál is inkább így kell tennünk, mert Herder más „mutációi”-t, egyéb eddigi szempontokból kiinduló nagy tágítási lépéseit is tekintetbe kell vennünk (egy „kopernikuszi fordulatá”-ról már beszélünk is az eddigiekben), amikor azt gondoljuk, hogy sikerül Herdernek ezt az organikus analógiában gyökerező tárgyiasság-formát, azaz az élő potencialitás sajátos tárgyiasságát kiterjesztenie részben a történelemre, részben a történelemben mozgó társadalomra is.

Ebből két következmény származik.

Az egyik az, hogy a potencialitás tárgyiasságával szemben álló közvetlenség nem lehet alkalmas arra, hogy a későbbi filozófiai paradigmák fogalmiságának, vagy, ahogy többen nevezték, a „fogalmi rögzítés” önmagában teljesen legitim követelményének megfeleljen. A fogalmaknak ugyanis „potenciális tárgyiasság”-ot kell leírniuk, nem „aktuális tárgyiasság”-ot. Hatalmas leegyszerűsítéssel ezt úgy fejezhetjük ki, hogy Herder fogalmisága „mozgó célpont”-ra lő (amit a történelem médiuma egyébként teljes mértékben világossá is tehet). Ennek jegyében voltak, akik Herder filozófiáját úgy értelmezték, hogy az jól közelíti meg a társadalmi gyakorlatot (ennek felelne meg a potencialitás tárgyiassága), de nem képes azt fogalmilag megragadni. E szerint a vélemény szerint mindig marad Herderben valamilyen félhomály, valamilyen meghatározatlan tárgyiasság.

Úgy gondoljuk, ezzel már vissza is tértünk korábbi tézisünkre. A potenciális tárgyiasságok holisztikus és közvetlen megragadása már csak azért sem végezhető

el a későbbi paradigmák követelményrendszere alapján, mert ezzel zárójelbe tennénk ennek a tárgyiasságnak azt a potencialitását, amelynek önálló mozgástere van, amely belső erőit bontakoztatja, amelynek jövő-dimenziója van és amely ebben az önkibontó folyamatban esetleg még holisztikus dimenziókat is ölthet. A potencialításban benne rejlő állandó kibontakozást és változást pedig csak nagy áldozatokkal vagy mindig csak átmenetileg lenne lehetséges beépíteni feszesebb fogalmi keretekbe.

Nyilvánvaló, hogy mindez egyben már a hegeli alaphelyzet is. Hegel, mint ismeretes, feszes fogalmi keretbe építi az állandó változást. A Herderrel fennálló különbséget a két legdöntőbb pontban a következőképpen foglalhatjuk össze. Egyrészt Hegel majdnem fél évszázaddal később oldja meg így, a maga módján, a potencialitás tárgyiasságának alapproblémáit. Ezért a két filozófus helyzete és adottságai egyáltalán nem hasonlíthatóak össze, és e különbségeket ráadásul nagyon is sokféleképpen és mindkettőjük javára is lehet értelmezni.

Másrészt teljes joggal lehet azzal is érvelni, hogy a hegeli megoldás (a potencialitás tárgyiasságát feszes fogalmi keretben megragadni – ez lenne a hegeli *Logika*) korántsem volt általánosan osztott felfogás és ma sem az. Legvirtuózabb eredményeiben is ezoterikus maradt, és ezzel nem tudta leváltani, feleslegessé tenni a potencialitás tárgyiasságának közvetlen megjelenítését.

A filozófiatörténeti valóság ezért a gyakorlat oldalán ahhoz a sajátos végeredményhez jutott, hogy a potencialitás tárgyiassága mint egész, azaz a potencialitás tárgyiasságának holisztikus felfogása sem Herder, sem Hegel felfogásában nem tudott az emberi-társadalmi gyakorlatot folytonosan meghatározó erővé válni, Herder a közvetlenség, Hegel pedig ennek ellentéte, a közvetítettség miatt. Az igazi történelmi vesztes ebből a perspektívából a tudomány, a művelődés, az oktatás – a társadalomnak és az egyénnek mindmáig alapvető intellektuális nehézségei vannak a potencialitás tárgyiasságának értelmezésével, a valóban félrevezető ideológiai törekvések egy része ezen a ponton tud hatásosan beszívárogni a kollektív és az egyéni tudatba.

Ez a típusú kitágítás nem teszi ugyan „organikussá” a herderi filozófiát, de nem teszi lehetővé azt sem, hogy a potencialitás szóban forgó tárgyiasságát szimplán úgy írjuk le, mint az organikus és a mechanicista szemlélet közötti, sematikus és mechanikus elképzelt harc valamelyik állomását, amelyben valamiért aktuálisan éppen az organikus szemlélet kerekedett felül. Az a kitágítás, amiről itt szó van, valójában a potenciális tárgyiasság szemléletének érvényesítése a történelemre és a társadalomra. Természetesen e kitágításnak is meg kell tudnunk nevezni a maga alapjait, amit az elkövetkezőkben csak a leglényegesebb vonásokkal kell jellemeznünk, de úgy, hogy ebből a jellemzésből a kitágítások karaktere és legitimitációja is láthatóvá váljék.

Herdernél a szemlélet közvetlensége a potencialitás tárgyiasságot hivatott nemcsak egyszerűen integrálni vagy feldolgozni, de az egyedül adekvát módon

integrálni és feldolgozni. A holisztikus közvetlenség egyedüli legitimációja a potenciális tárgyiasság meghatározottsága lehet. Nem a potencialitás tárgyiasságának kell alkalmazkodnia a holisztikus közvetlenség filozófiai szemléletéhez, nem a szemlélet az elsődleges, hanem a holisztikus közvetlenség szemléletének kell alkalmazkodnia a potencialitás tárgyiasságához (hiszen a tárgyiasság az elsődleges). Ennek belátásakor az „organikus”, romantikus és más jelzők már jelentőségüket veszítik, hiszen így vagy úgy, ezek a szemlélet elsődlegességének álláspontján állnak. A potencialitások tárgyiassága szemléletileg nehézségek nélkül felmutatható mind a történelemben, mind a társadalomban. E tárgyiasságokban az egyes aktorok, a tevékeny szubjektumok létének lényegi célja, hogy kibontakoztassák a bennük rejlő nembeli erőket, a potenciális tárgyiasság feltételeinek megfelelően alapvetően saját erejükből érjenek el saját nembeli optimumukhoz. A történelem minden szereplője ki akarja bontakoztatni nembeli lényegét, e kibontakozási és lehanyatlási mozzanatok egymásutánja teszi ki a történelem mozgását.

Ismét látható, hogy a későbbi filozófiai paradigmák rögzített fogalmisága inkompatibilis ezzel a koncepcióval. Itt a filozófusnak össze kell lennie hangolódva az egyes szereplők nembeli erejének mozgásával, az egésszel való, korábban kifejtett, azonossá válás műveleteit kell végrehajtania, követő és megértő magatartást kell tanúsítania. A rögzített paradigmatis fogalmiság már csak a jövő dimenziója, a jövő szabadság- és bizonytalansági potenciái miatt sem alkalmazható. A mozarti könnyedségű nagyvonalúság, a holisztikus közvetlenség éppen ezzel a tárgyiassággal szemben nyeri csak el a maga végső értelmét.

*

E filozófia további értelmezése során kitérőt kell tennünk a herderi történelemfilozófia eddig nagyobb figyelemre nem méltatott háttérösszefüggésénél. Ez a háttérösszefüggés természetesen nemcsak Herder szempontjából meghatározó, de akkor még fel nem ismert módon, az egész köztes felvilágosodás számára is. Olyan elem ez, amely sokáig reflektálatlan, mégis hatalmas segítség a saját kibontakozásokra törekvő szereplők valóságos lehetőségeinek értelmezésére. Ez a mozzanat hatalmas és váratlan segítség a herderi koncepció számára is. Ez az új történelmi tényező a könyvnyomtatás felfedezése.

Példaszerűen mutatkozik meg ebben, milyen tökéletesen épülnek bele Herder szemléletébe a korábbi történelmi fejlődés mozzanatai. Nyilvánvaló, hogy elsősorban a reformációra és azon belül Luther Biblia-fordítására kell gondolnunk, amely a könyvnyomtatás felfedezése nélkül nem is születhetett volna meg. Ez rögtön utal arra is, hogy hány további, szinte már felismerhetetlen indítást kapott Herder a sikeres reformációtól is, amelynek például nép- és történelemszemlélete be is épült

filozófiájába. A köztes felvilágosodás más nagy képviselői is drámaian reagálnak a könyvnyomtatás felfedezésére (mint Moses Mendelssohn), döntő filozófiai és közösségi döntések alapjának teszik meg.

A potenciák tárgyiasságának kiterjesztése az élő természet akkori szemléletéből a történelemre és a társadalomra Herder korszakos tette. S az a történelem és az a társadalom, amelyek ebben kiterjesztésében megjelennek, már a könyvnyomtatás világát jelentik, amelyben szinte észrevétlenül, önmagától, anoním módon szerveződhet egy olyan társadalom, egyben a könyvnyomtatás új publikuma, amelyikben az aktorok nembeli erőinek kibontakoztatása új minőségben haladhat előre.

*

A potencialitás tárgyiasságára épülő herderi gondolkodás fő koordinátái már pusztán meghatározottságaiknál fogva viszonylagos állandósággal vetik fel az állam, a politika, illetve a hatalom problémáját. Általánosságban is világos, hogy a szabad erőknek ez a játéka csak akkor bontakoztatható ki, ha az állam, a politika és a hatalom nem uralkodnak el a világtörténelmi folyamatok fölött. Ez az összefüggés nagy horderejű, de a valóságos helyzet ennél is meglepőbb. Az a Herder ugyanis, aki elkészíti a potencialitások tárgyiasságának filozófiáját, nem véletlenül sorolja hátrább a politikát és a hatalmat, nem spontán módon jut el saját rendszeréhez, de egy 18. századi filozófusnál teljesen szokatlan módon rekonstruálható és összefüggő anti-politikai magatartást is mutat. Olyan politika- és hatalomellenes beállítódást képvisel, amelynek megnyilvánulásait ha összegeznénk, Herdert többé-kevésbé anarchistának kellene neveznünk. Amikor létrejön a potencialitás tárgyiasságának következetes filozófiája, nyomban fel kell vetnünk, majd meg is kell válaszolnunk a politika és hatalom szisztematikus helyzetére vonatkozó kérdést. De tanúi leszünk annak is, hogy politika, hatalom és állam pozitív szerepének kiiktatása az emberiség történetéből nem lehetett véletlen. A holisztikus közvetlenség pozitív meglepetése, hogy a világtörténelem rekonstrukciója az állam és a politikai rendszer kitüntetett szerepe nélkül is halad előre, mi több, voltaképpen csak később vesszük észre. A világtörténelem a nembeli lényeg kibontakoztatása, értékteremtésében nem veszi igénybe a politika és hatalom közvetítését. A kultúrák egymásutánja nem az államokkal fonódik össze.

Két átfogó kérdés adódik ebből, amelyeket meg kell válaszolnunk. A két kérdés megválaszolásának már a sorrendje is meghatározó lehet a válaszok hangsúlyaiban.

Az első kérdés: hogyan kell értékelnünk ezt a döntést? A kultúra, a civilizáció és a humanitás dimenziójában kiépülő világtörténelem azért lehet-e képes kiiktatni az államot és a politikát, mert Herder korainak nevezhető filozófus, olyan gondolkodó, aki az újkori világtörténelem viszonylag korai szakaszán dolgozik? Vagy lehet, hogy ez a feltétel nem is játszik szerepet?

A válasz erre a kérdésre nem is olyan egyszerű, hiszen Herder valóban korai gondolkodónak tekinthető. Az e kérdésre adott választ is két részre kell bontanunk. Az egyik oldalon ki kell mondanunk, hogy Herder számára nem (ahogyan egyébként számos őt megelőző európai történetfilozófus számára sem) jelenik meg az állam és az állami politika nagyobb történelmi folyamatok aktoraként. Ebben az esetben lehet érvelni a korai helyzettel, illetve e korai helyzetet övező állami és politikai realitásokkal. A másik oldalról azonban ennek a konkrét perspektívának csak relatív érvényessége lehet. Herder e döntése mögött ugyanis tudatos meggyőződés áll. Viszonylagos rendszerességgel Herder tételesen is állást foglal a politika és az állam értékteremtő világtörténelmi szerepével kapcsolatban. Ezek az állásfoglalások igen konkrétak és nem kevésbé negatívak.

Herder nem azért hanyagolja el tehát a politika és állam világtörténelmi alkotó szerepét, mert 18. századi filozófus, akinek erre meg lehetnek a maga különös okai, hanem azért, mert ezeket a hatásokat az emberi nembeliség szempontjából károsnak, egyenesen destruktívnek találja, s ha nem is mondja ki, de többé-kevésbé úgy gondolja, hogy az állam egyenesen káros a kultúrára és civilizációra nézve. Ha kimondatlan formában is, de sajátos váltógazdaságról van szó. Amiről Herder pozitívan beszél, abban az állam és politika nem játszik szerepet, amikor az állam és a politika megjelenik, a kultúra és civilizáció autonóm fejlődésének vége.

Ez a meggyőződés áll olyan meghatározó ítéletek mögött is, mint Herder értékelése a Római Birodalomról. Az életmű különböző pontjain különböző terjedelemben és különböző érvekkel, a Római Birodalom fejlődését szellemileg részben jelentéktelennek tartja, részben messzemenően károsnak, mert e birodalom civilizatorikus eredményeihez nagyszámú kultúra és civilizáció szisztematikus és végleges elpusztítása volt szükséges. Amikor tehát a Római Birodalomra pillant, elpusztított kultúrák nagy száma jelenik meg előtte.

Talán még érdekesebb és történelemfilozófiailag ugyancsak meghatározó a Francia Forradalomról adott értékelése. Az, hogy ez az értékelés elvileg a német felvilágosodás és a korai klasszikus filozófia perspektívájából nézve igen sokféle lehetett volna, magától értetődő. Herder politikáról és hatalomról ismét metapolitikailag nyilatkozik. Mivel a Francia Forradalom a felvilágosodás teljes civilizációs folyamatát transzformálta a hatalmi és politikai folyamatokba, ez a transzformáció ráadásul önálló életre is kelt és ki is került azok befolyása alól, akik még ott álltak e politika folyamat kulturális és szellemi gyökereinél, a Francia Forradalom megszűnik különleges esemény lenni Herder számára. Bizonyítéka, ha éppen nem illusztrációja politika és hatalom immanens destruktív karakterének. Ez a teoretikus pozíció lehetővé teszi Herder számára, hogy ne foglaljon állást a Francia Forradalom kérdéseiben, az absztrakt filozófiai állásfoglalás feloldja őt a konkrét politikai állásfoglalás kényszere alól.

Herder tehát nem feledkezik el a politikáról, de nagyon is számontartja azt. Hosszú hallgatásai a politikáról a szerencsés politikai korszakok

tárgyalásánál fordulnak elő, amikor a hatalom nem zavarja meg a nembeli potenciák kibontakozásának szerves folyamatát.

Ha egy pillantást vetünk Hegel filozófiájára, nyomban látjuk, hogy ő is ugyanezekkel a problémákkal küzdött, és következetesen a másik pólust képviselte. Elismerte ugyan a Római Birodalom szellemi másodlagosságát, de erőteljesen kiemelte a római államhatalmi technikák pozitívumait. Bonyolult, de pozitív fogalmi megoldásokat talált a Francia Forradalomra, s nyíltan az államokat tekintette a pozitív világtörténelem alapjának. Azt lehetne mondani, hogy Hegel Herder ellenében építette fel a maga világtörténelem-filozófiájának súlypontjait. Ebben van is igazság, de a két klasszikus szembenállása egyben túl is emelkedik a lehetséges filozófiai pozíciók szembenállásán. Erről a magasabb szintről lehet megválaszolni a tudatosan megválasztott, anti-politikai magatartás helyességére feltett kérdést is. Hegel szempontjai nyilvánvalóak. A Francia Forradalom, a forradalmi háborúk a napóleoni államcsíny majd napóleoni háborúk, a Szent Szövetség olyan történelmi ciklust jelentenek, amely elsődlegesen a politikai és az állami fejlődés, azaz a hatalmi viszonyok meghatározásai között halad előre. De a két szemlélet közötti ellentmondást mégsem célszerű a két történelmi korszak különbségével magyarázni, jöllehet ezek a különbségek szembeszökőek. A két felfogás közötti különbség valódi fundamentális alternatívát fejez ki, amely alternatívák között választani igazi filozófiai perspektívát jelent. A kettő különbsége a történelmi aktorok cselekvésének helyzet-meghatározásaiban van. Az is világos, hogy a történelmi szereplők mindmáig arra törekednek, hogy kibontakoztassák a bennük lévő emberi erőket, és ezzel Herdernek adnak igazat, miközben ugyanúgy igaz az is, hogy a történelmi aktorok mindmáig csak az állam és hatalom erőterében képesek megvalósítani ezt, amivel ők mindmáig Hegelnek is igazat adnak. Ez a társadalmi lét nagy kettőssége, ami teoretikusan feloldhatatlan. A valóságos nembeli erők megvalósítása a valóságos politika és valóságos hatalom erőterében állandó dilemma, amit egyetlen filozófus sem tudott megoldani.

A legszemléletesebb példa erre a mind Herderhez, mind Hegelhez közel álló Marx, aki a nembeli lényeg megvalósításának herderi programját egy ponton annak ellenére kapcsolja össze a politikai hatalom megszerzésének feladatával (sőt e hatalom megszerzésének szükségszerűségével), hogy maga volt a legjobban tisztában azzal, hogy a hatalom megszerzésének programja utólagosan destrual(hat)ja a nembeli lényeg önkibontásának lehetőségét. S mindezt már Feuerbach-hal való szembefordulásakor is tudnia kellett. Marx e dilemmája tehát minden további nélkül leírható egy Herder és Hegel közötti olyan küzdelelként, amelyben filozófiailag nem tudott választ adni, gyakorlatilag azonban igen, mint ahogy a filozófiailag lehetetlen válaszokat mindig követi valamilyen gyakorlat.

Záró megjegyzés

Az Expozé gondolati anyagát egy majdnem fél évszázados oktatási tevékenység alapozta meg, amelynek során, ha nem is minden szemeszterben, de igen sokszor

adtam elő a *Világtörténelem filozófiáját*. Herder historiográfiája, legalábbis, ami a történetileg is megalapozott filozófiai értelmezéseket illeti, meglehetősen szegényes. Igen érdekes és egyáltalán nem az uralkodó sablon-elképzeléseknek felel meg, hogy, ha időnként nagyobb figyelmet szenteltek neki, az mindig társadalmi-politikai irányváltásokkal kapcsolódott össze. Ilyen volt Rudolf Haym nagy műve (1880–1885), ilyen a fiatal Gadamer Herderrel való foglalkozása a náci Németországban (1942), s ilyen Wolfgang Harich Herderhez fordulása (1955) is, amelyben a Lukács-hoz is kötődő, NDK-ban élő ellenzéki marxista közölt Herder-monográfiát. Isaiah Berlin írásai (pl. 2013) elkötelezett lényeglátásról tesznek tanúbizonyságot, történetileg-filológiaiul azonban problematikusak. Magyar nyelven Rathmann János tanulmányai értékesek (elsősorban Rathmann 2007), különösen Herder történetfilozófiájáról tartalmaznak értékes gondolatokat. Dümmerth Dezső tanulmányaiból megtudjuk, hogy Herdernek nem volt igaza, amikor a magyarok nemzet-haláláról értekezett.

I R O D A L O M

- Berlin, Isaiah 2000. *Three Critics of the Enlightenment. Vico, Hamann, Herder*. Princeton University Press, Princeton.
- Dümmerth Dezső 1963. *Herder jóslata és forrásai*. Filológiai Közöny 9: 181–183.
- Gadamer, Hans-Georg 1942. *Herder und die geschichtliche Welt*. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main.
- Harich, Wolfgang 1955. *Rudolf Haym und sein Herderbuch. Beiträge zur kritischen Aneignung des literaturwissenschaftlichen Erbes*. Aufbau-Verlag, Berlin.
- Herder, Johann Gottfried 1784–1791. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. 1–4. Verlag von Johann Friedrich Hartknoch, Riga und Leipzig.
- Herders Werke, in Fünf Bänden* 1969. Wilhelm Dobbek. Aufbau Verlag, Berlin-Weimar.
- Herder, Johann Gottfried 1972. *Journal meiner Reise im Jahre 1769. Mit einem Nachwort von Lutz Richter*. Reklam, Leipzig. (Első megjelenés: 1846. Kiadta Emil Gottfried Herder).
- Haym, Rudolf 1880–1885. *Herder nach seinem Leben und seinen Werken dargestellt*. I–II. Bde. R. Gärtner, Berlin.
- Kiss Endre 1979. *Johann Gottfried Herder: Esmék az emberiség történetének filozófiájáról*. Kritika, 1979/3. 38–39.
- Kiss, Endre 2010. *Das Kant'sche Europa*. = Steffen Dietzsch – Lorenz Grimoni (szerk.): *Kant der Europäer. Europäer über Kant*. Husum, Königsberg. 49–68.
- Kiss Endre 2015. *Világbölcsek önmeghatározása. Moses Mendelssohn és Johann Georg Hamann Szokrátesz-képe*. Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat. Vol. 6., No.11: 130–152.
- Kiss Endre 2018. *Aranka György és a köztes felvilágosodás*. = Bíró Annamária – Egyed Emese (szerk.): *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 9–20.
- Kiss, Endre 2019. „Über die Evidenz in metaphysischen Wissenschaften”. *Die Preisaufgabe der Berliner Akademie der Wissenschaften von 1761*. = Dieter Breuer – Gábor Tüskés (szerk.), *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*. Walter de Gruyter. Berlin–Boston. 31–48.
- Kiss, Endre 2020. *Einleitende Gedanken zu einer Rekonstruktion des klassischen Idealismus. Tausend Fäden der Nähe und zahlreiche feine Unterschiede*. Schwarz auf Weiss. Elektronikus folyóirat. http://www.schwarz-auf-weiss.org..user_upload/texte/2020/KISS_Endre_Rekonstruktion_des_Idealismus_SAW_398_04_2020.pdf (02.04.2020.)

- Kühnemann, Eugen 1895. *Herders Leben*. C. H. Beck Verlag, München.
- Rathmann, János 1978. *Zur Geschichtsphilosophie Johann Gottfried Herders*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rathmann János 1983. *Herder eszméi a historizmus útján*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rathmann János, 2007. *Történetiség a német felvilágosodásban*. Logos Kiadó, Budapest.
- Schirmunski, Victor M. 1963. *M. Johann Gottfried Herder. Hauptlinien seines Schaffens*. Aufbau Verlag, Berlin.

DE CE HERDER?

Expozéu

(Rezumat)

Reușita lui Herder este incomensurabilă. Această afirmație nu este numai o datorie morală, ci și o necesitate intelectuală. Stând atare reușită pe baze solide, această reconstrucție are potențialul de a rescrie istoria interpretării idealismului clasic și, poate, a întregii culturi moderne.

Problema ce străbate orice formă de Iluminism constă în cum și în ce măsură procesul de iluminare trebuie considerat liniar. Iluminismul este un proces, iar în măsura în care arată că modificarea caracterului conștiinței este liniar, are potențialul să rupă cu hegemonia multiplelor modele ciclice ale istoriei, prevalente până acum.

Reușita incomparabilă a lui Herder ajută la reinterpretarea conceptului de Inter-iluminism. Inter-iluminismul este un îndelungat moment istoric, în care dinamicile liniare se opresc și, astfel, devine posibil ca filosoful să privească în lumea politicii și a spiritului la o scară europeană. Iluminismul are deja o serie de câștiguri certe și promite mai mult, dar rezistența la acest model este evidentă, împreună cu noi domenii ale problematicilor pe care le ridică.

Inter-iluminismul permite o privire la o macro-scară a întregii lumi cunoscute în prezent. Ideologia lui Herder combină cu succes două momente ce numai foarte rar se combină într-o unitate singulară. Ideologia lui este una imediată, însă are un obiect holistic (omenirea de-a lungul istoriei sale). Atare dualitate este funcțională numai pentru că obiectivitatea filosofului este o obiectivitate a valorilor speciei umane ce așteaptă să fie pusă în acțiune.

În cele din urmă, modelul lui Herder înseamnă o extindere a obiectivității potențialelor asupra istoriei și a societății.

Cuvinte-cheie: Herder, filosofie, inter-iluminism, obiectivitate.

WHY HERDER?

Exposé

(Abstract)

Herder's performance is incommensurable. To enunciate this is not only a moral duty but also an intellectual necessity. Such performance being summarized on a solid basis, this reconstruction can rewrite the history of the interpretation of the classical idealism, possibly, also, that of the entire modern culture.

The underlying problem of any Enlightenment is that of how and to what extent the process of the Enlightenment needs considering being linear. The Enlightenment is a process, and to the extent that it reveals the modification of the contents of the consciousness to be linear, it has the potential to break with the hegemony of the hitherto prevailing multiple cyclic models of history.

Herder's incomparable performance helps interpret the concept of Inter-Enlightenment. The Inter-Enlightenment is a long historical moment, in which the linear dynamics comes to a halt, and it becomes possible for the philosopher to gaze into in the world of the politics and of the spirit on a European scale. The Enlightenment has already reached a high number of achievements, yet it promises more, but resistance to it becomes apparent, along with new fields of problematics.

The Inter-Enlightenment grants a colossal-scale overview of the entire known present world. Herder's ideology successfully brings together two moments that only in the rarest cases merge in an intellectual unit. His ideology is an immediate one; it however focusses on a *holistic* object (humankind throughout its history). Such duality can however only work because the objectivity of this philosophy is an objectivity of the human species' values waiting for its deployment.

Finally, Herder is about an expansion of the objectivity of the potentials also onto history and society.

Keywords: Herder, philosophy, inter-enlightenment, objectivity.

ELTE BTK
Új- és Legújabb kori Filozófiai Tanszék
Budapest, Múzeum krt. 4., 6–8
kiss.endre@btk.elte.hu

SÓFALVI KRISZTINA

A-ZÁS ÉS O-ZÁS NÉHÁNY BELSŐ-MEZŐSÉGI TELEPÜLÉSEN

Kulcsszók: nyelvjárás, Mezőség, magánhangzó-megfelelések, nyíltabbá válás, zártabbá válás.

1. A mezőségi nyelvjárás jellegzetes magánhangzó-megfelelései: nyíltabbá válás és zártabbá válás

A mezőségi nyelvjárás meghatározó hangtani jelenségei a sajátos magánhangzórendszerből fakadnak. A régióhoz kapcsolódó dialektológiai kutatások is elsősorban a magánhangzó-realizációk, ezen belül a nyíltabbá vagy zártabbá válás alapján határolják el nyelvjárásilag a Mezőséget a nyugaton szomszédos kalotaszegi nyelvjárástól, illetve a régiótól keletre eső székely nyelvjárástól. Mivel a Mezőség nyelvjárásilag belülről sem teljesen egységes, a régió fontosabb belső nyelvjárás csoportjait is elsősorban a magánhangzó-jellegzetességek, ezeknek a köznyelvi és irodalmi nyelvi kiejtéstől eltérő nyelvjárás változatai teszik elkülöníthetővé (Benkő 1957, Murádin 1983, Juhász 2003). Ide tartoznak a különféle nyelvjárás magánhangzó-megfelelések: a köznyelvi és irodalmi nyelvhez képest egyes magánhangzók nyíltabb (*a*-zás, *e*-zés), más magánhangzók zártabb ejtése (*é*-zés, *i*-zés, *o*-zás, *ő*-zés, *u*-zás, *ü*-zés,), illetve a hosszú magánhangzók fokozatos visszaszorulása a – feltehetően román nyelvi hatásra bekövetkező – rövidülési tendenciák miatt (Mády 2015: 201). A magánhangzórendszer sajátosságai, eltérései megkapó dallamosságot, lendületet kölcsönöznek a beszélt nyelvnek.¹

A mezőségi nyelvjárás magánhangzórendszerében erős nyíltsági tendenciák² uralkodnak, ezért a legszembetűnőbb nyelvjárás jelenség a jellegzetes mezőségi *a*-zás, vagyis az *o* hang nyíltabbá válása, *a*-nak ejtése. Ilyenkor a köznyelvi és irodalmi nyelvi *o* magánhangzónak a nyelvjárásban *a* hang felel meg. A jelenséget a szakirodalom az *a* fonéma „megterheltségi többletének” is nevezi az irodalmi nyelvhez viszonyítva (Murádin 1989: 23). Ez a fonémák mennyiségi viszonyában, előfordulási arányában és elosztásában a nyelvjárás *a* fonémájának megterheltségét jelenti az *o* fonéma rovására, ez alapján lehet az *a*-zás fokozatairól és különböző

¹ A mezőségi régióban helyenként az írott nyelvben is fellelhetők a sajátos magánhangzó-megfelelések, pl. a magyarlégeni református templom karzatfeliratán. A fényképes dokumentációt erről lásd: <http://szabadsag.ro/-/mikor-elkezdunk-beszelni-mintha-gereblyével-fesulkodtunk-volna-> (2020.06.25.). A jelenség írott nyelvi előfordulásának vizsgálata további kutatásokat igényel.

² Azért beszélünk tendenciákról, mert nem teljesen megállapodott jelenségekről van szó: előfordul, hogy még az egyéni nyelvhasználaton belül is váltakozik a köznyelvi és a nyelvjárás kiejtési forma.

csoportjairól beszélni (Balassa 1891, Horger 1934, Szabó – Gálffy – Márton 1944, Deme 1956, Jakab 1956, Márton 1962, Murádin 1968, 1989, Balogh – Teiszler 1980, Gálffy 1980). Benkő Loránd az *a*-zás jelenségét hasonlóságot eredetűnek tartja: eszerint a nyíltabbá válás először az *á* és *a* magánhangzót tartalmazó szótagok után jelent meg hangsúlytalan helyzetben, később pedig fokozatosan áterjedt a többi *o*-t tartalmazó szótagokra is, és helyenként a hangsúlyos szótagokat is érintette (Benkő 1957: 90).

Az *a*-zással párhuzamosan a mezőségi nyelvjárasterületen fellelhető a vele ellentétes irányú, záródásos hangjelenség is, az *á* utáni *o*-zás, vagyis az *a* hang zártabbá válása, *o*-nak ejtése bizonyos fonetikai helyzetekben: elsősorban hangsúlytalan szótagokban, megelőző szótagbeli *á* után (Deme 1953, Benkő 1957, Kovács 1963, Kálmán 1966, Imre 1971, Murádin 1983). Deme László két csoportra osztja a jelenséget: egyrészt a szótőben és a toldalékokban jelentkező független *o*-zásra, másrészt a szövegen a megelőző *á* hatására létrejövő *o*-zásra (Deme 1953: 113–114). De az *á* utáni *o*-záson belül is különbséget tesz zárt szótagbeli és abszolút szóvégi disszimilációs zárt *o*-zás között (Deme 1956: 207). Imre Samu az *a* fonéma zártabb variánsának tekinti az *o*-zást: „Maga a megnevezés némileg félreérthető, ugyanis többnyire nem egyértelműen *o*-ról, hanem általában zártabb realizációról van szó, amely egyes területeken szélső határesetként *o* megoldásban is jelentkezhet” (Imre 1971: 286).

A zártabbá és nyíltabbá válás együttes hatása következtében a Mezőségen az *a* és *o* fonémaviszonyban sajátos helyzet alakult ki: sok esetben *á* magánhangzós szótag után *o*-t találunk az *a* helyett (pl. *iskolábo*), és *a* fonéma áll leggyakrabban az *a*, *á*, ritkábban más magánhangzók után is az *o* helyén (pl. *Kolozsváran*). Kálmán Béla szerint: „Történetileg a zártság és nyíltság egyaránt lehet megőrzött régiség, zártabbá, illetve nyíltabbá válás, monoftongizálódás, de leíró szempontból nem teszünk köztük különbséget” (1966: 35). Az adatok alapján elképzelhető, hogy együttes hatásuk mellett összefüggés, kölcsönhatás is van a két jelenség között.

2. Anyaggyűjtés és módszer, települések

A kutatás célja a bevezetőben bemutatott magánhangzó-jellegzetességek: az *a*-zás és *o*-zás mértékének és előfordulási helyzeteinek szinkrón vizsgálata volt mezőségi falvakban. Ennek megvalósításához a korábbi megfigyelések alapján a következő belső-mezőségi településeken történt adatgyűjtés:³ Magyarpalatka, Magyarszovát, Mezőkeszű, Pusztakamarás, Vajdakamarás, Visa. Mind a hat falu Kolozs megyében, a Kolozsvár-Szászrégen országút leágazásainál, mellékvölgyeiben helyezkedik el. A lakosság nemzetiségi megoszlását és a településeken élő magyarság számarányát tekintve széles a skála a hat falu között. A 2011-es népszámlálási adatok

³ Az adatgyűjtést, melyre 2018-ban és 2019-ben került sor, Benő Attila és Sófalvi Krisztina végezte a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet *Nyelvcseré-folyamatok a mezőségi szórványokban* programja keretében a Domus Hungarica intézményi pályázatának támogatásával. A falvankénti 5–8 adatközlő 39 és 91 év közötti magyar anyanyelvű személy, akik egyénenként eltérő szinten a román nyelvet is beszélik.

alapján Mezőkeszűben, Vajdakamaráson és Visában még mindig 70 százalék fölötti a magyarság aránya: Mezőkeszű (74,21%), Vajdakamarás (88,28%), Visa (73,88%). Magyarpalatkán nem éri el a teljes lakosság számának a felét sem (35,23%), Magyarorszáton pedig a lakosság kevéssel több, mint felét teszi ki a magyar közösség (58,79%), de a helyiek szerint mára már fele-fele ez az arány. Pusztakamarás a legkeletebbre fekvő Kolozs megyei település, ahol a magyarság aránya a tíz százalékot sem éri el (9,26%).⁴ Majdnem mindegyik falu magyarsága hagyományörző közösség, jelentős kulturális örökséggel, jellegzetes mezőségi népviselettel, ma is működő néptáncsoporttal. Pusztakamaráson a helyi román táncsoport viszi tovább a magyar tánc hagyomány egy részét is. A román nyelvi környezet természetes következményeként a nyelvhasználatban is egyre erőteljesebben érvényesül a román hatás, de a hat falu magyar közössége ma is őrzi a mezőségi nyelvjárást hangzórendszerében, szókincsében, jellegzetes kifejezéseiben egyaránt.

Az adatgyűjtés a bemutatott falvakban irányított, nem strukturált, narratív interjúk, hangfelvételek segítségével történt. A kutatás átfogóbb célja a nyelvjárási változások, kontaktusjelenségek és a nyelvcsere-folyamatok dokumentálása. Az interjúk során nem egyes szavakra, fogalmakra kérdeztünk rá, így nem is állnak rendelkezésünkre mindegyik faluból ugyanazokra a morféma adatok, csak azokban az esetekben, amikor az adott morféma minden településen előfordult az interjúkban, a személyes elbeszélések részeként. A vizsgált jelenségeket tartalmazó adatokat a hangfelvételek szövegének egyszerűsített lejegyzése után gyűjtöttem ki és csoportosítottam. Azért döntöttem az egyszerűsített, mellékjelek nélküli lejegyzés mellett, mert a településeken belül minimálisak az *a* és *o* fonéma nyitabb és zártabb variánsai közötti különbségek, emiatt nehezen is azonosíthatóak. A felsorolt nyelvjárási magánhangzó-megfeleléseknél olykor nem megállapodott jelenségekről van szó, helyenként eltolódást, ejtésbeli ingadozást találunk. Ez az ingadozás nem csak a realizáció különböző nyíltsági fokozatában nyilvánul meg (Murádin 1989: 25), hanem olykor az adott morfémanak a nyelvjárási mellett a köznyelvi ejtésváltozata is megjelenik a település, esetenként az egyén nyelvhasználatában is. A tanulmányban csak azokat az adatokat mutatom be, amelyek a jellegzetes köznyelvi-nyelvjárási hangmegfelelések szempontjából relevánsak. A vizsgált települések közül Magyarorszáton és Mezőkeszű a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszában kutatópontjaiként szerepeltek,⁵ Vajdakamarás pedig a Magyar Nyelvjárások Atlasza kutatópontja volt,⁶ ezért a gyűjtésből nyert adatokat ellenőrzésképpen összevettem az atlaszok magyarorszáti, mezőkeszűi és vajdakamarási adataival. A bemutatott jelenségekhez felsorolt példánál zárójelben az adat előfordulási helyét a település nevének kezdőbetűivel jelölöm.⁷

⁴ A százalékos arányokat Varga E. Árpád. *Erdély etnikai és felekezeti statisztikái a népszámlálási adatok alapján, 1852-2011: Kolozs megye*. <http://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=telepuleslista&megye=13> (2020. 06. 26.) adattárban található adatok alapján számoltam ki.

⁵ F-13 = Mezőkeszű, L-1 = Magyarorszáton (RMNyA.)

⁶ Ro-7 = Vajdakamarás (MNYA.)

⁷ MP = Magyarpalatka, MSZ = Magyarorszáton, MK = Mezőkeszű, PK = Pusztakamarás, VK = Vajdakamarás, Vi = Visa.

3. Az *a*-zás mértéke és előfordulási helyzetei

Murádin László az *a*-zás mértéke, vagyis a jelenség részlegessége vagy teljessége szerint csoportosítja a mezőségi nyelvjáráshoz tartozó településeket, ennek megfelelően hét típusba sorolja őket az *a*-zás fokozati skáláján (Murádin 1989: 24–25). Az *a*-zás mértékét a gyűjtött anyagban aszerint vizsgálom, hogy milyen megelőző szótagbeli magánhangzók után állhat *a* fonéma a köznyelvi / irodalmi nyelvi rövid *o* helyett. Mivel az *a*-zás leggyakrabban a toldalékokban, illetve a toldalékokat a szótóhoz kapcsoló kötőhangokban fordul elő, először azokat a fonetikai helyzeteket mutatom be, amelyekben a szótóhoz *o* hangot tartalmazó vagy *o* előhangzós toldalék kapcsolódik. Ezek elsősorban a mély hangrendű szavakban (*a, á, o, ó, u, ú*) fellelhető *o* > *a* magánhangzó-megfelelések. De az adatok áttekintése során magas hangrendű szótagokat követően (*é, i, í*) is találunk példákat az *o* nyíltabbá válására. A mély és magas hangrendű morfémaánál egyaránt megfigyelhető, hogy ritkábban ugyan, de a toldalékot megelőző hangsúlytalan szótagban, a szótóban is előfordulhat az *a*-zás.

3.1. Az *a*-zás elsősorban hangsúlytalan szótagokra jellemző, megelőző szótagbeli *a* után. Szótóban és toldalékban is állhat *a* fonéma az *o* helyett utolsó, illetve utolsó előtti hangsúlytalan szótagban is: *abrasz* (MP), *abraszam* (Vi), *ablakan* (MP, MSZ, Vi), *ablakakat* (MSZ), *ablakhaz* (MP), *adak* (MP, MSZ, MK, PK, VK, Vi), *ahhaz* (MSZ, PK, VK), *akaram* (MP, MSZ, MK, PK, VK), *anyagat* (MK, Vi), *asztalhoz* (MP, MSZ, Vi), *azak* (MP, MSZ, PK, VK, Vi), *azakat* (MP, MSZ, MK, PK, VK), *fiatalak* (MP, MSZ, MK, PK, VK, Vi), *olvasak* (MSZ, PK, VK), *vagyak* (MP, MSZ, MK, PK, VK, Vi). Az *o* > *a* hangmegfelelés a szó szótagszámától függetlenül előfordul két, három, illetve több szótagú szavakban is.

3.2. Előző szótagbeli *á* után is megjelenik a toldalék(ok)ban az *a*-zás, ritkábban a szótóban is: *ágyan* (MSZ), *ágyhoz* (PK), *bárányak* (Vi), *bocsássan meg* (PK), *egyházhoz* (PK), *egymáshoz* (MSZ), *elmagyarázam* (MK), *hagyjátak* (MP), *háram* (MP, MSZ), *hektáros* (PK), *hintázal* (PK), *hozzátak* (MSZ), *játszattunk* (MSZ), *kabátat* (PK), *kalácsat* (PK), *kiáltott* (PK), *Kolozsváran* (MSZ, PK, VK), *kriptához* (PK), *látam* (MSZ, PK), *látszatt* (MP), *levágatt* (MSZ), *Magyarországon* (VK, Vi), *második* (MP, MSZ, MK, PK, VK), *mászak* (PK), *máskáljan* (PK), *megállak* (MSZ), *megcsinálam* (PK), *mulatságot* (MSZ), *nadrágadat* (PK), *nyáran* (MP, MSZ, PK, VK), *nyomorúságot* (PK), *orvosságot* (MP, PK), *próbálam* (PK), *szokásam* (MSZ), *tábarba* (MSZ), *táncat* (MSZ), *vágyatt* (Vi), *vigyázzan* (MP, MSZ), *vigyázzatok* (MP, PK, Vi), *vizsgálatat* (Vi), *Zsuzsához* (Vi).

3.3. Sajátos hangzású morfémat eredményez a megelőző szótagbeli rövid *o*, ritkábban hosszú *ó* utáni *a*-zás: *abroszam* (MP, PK), *abroszak* (VK), *abroszakat* (PK), *ajándékozott* (MP), *ajtóhoz* (PK, VK, Vi), *apósam* (MP, MSZ, PK, VK, Vi), *állapotas* (MP), *bajlódak* (MSZ), *beiratkozott* (MSZ), *boldogak* (MSZ, PK), *csontat* (MSZ, PK), *dolgoztak* (MP, MSZ, PK, VK), *elromlott* (MSZ, MK, PK, VK), *gondolam* (MP, MSZ, MK, PK, VK), *gondolkoznak* (MP, MSZ, PK, VK), *gyermekkoram* (MSZ, Vi), *hozatt* (MP, MSZ, MK, PK, VK, Vi), *húzódatt* (MP, PK), *imádkoznak* (MP, VK), *istállóhoz* (MK, PK), *leányokhoz* (MK), *mondam* (MP, MSZ, MK, PK, VK, Vi), *mozgalódtam* (MK), *oroszak* (VK), *rokonak* (MP, MSZ,

PK, Vi), *sógoram* (MSZ, PK, VK), *találkozott* (MP, PK, Vi), *táncoltak* ('táncoltok' – VK),⁸ *templomház* (MSZ, MK, Vi).

3.4. Az *u* és *ú* magánhangzót tartalmazó szótagokat is gyakran követi *a*-zás hangsúlytalan helyzetben: *benzinkútház* (MSZ), *blúzat* (VK), *cukarkával* (PK), *cukrat* (VK), *csúszak* (MSZ, PK), *csuprat* (MSZ), *derekunkan* (MSZ), *elbúcsúzott* (VK), *fáluház* (MP, PK), *futattunk* (MSZ), *hazudjan* (VK), *hurcalják* (Vi), *huszannégy* (VK), *juhakkal* (MP, MK, PK, VK), *jutatt* (MP, MSZ, MK, PK, VK, Vi), *kútház* (PK), *magukház* (PK), *magunkan* (MK), *megebolondulak* (MSZ, PK), *megebornyúzott* (Vi), *mulassatak* (MK), *multságat* (MSZ), *murkat* (MSZ), *múzeumak* (MSZ), *nagymamájukház* (Vi), *nyugudjan* (MSZ), *nyújtattuk* (PK), *odajutak* (PK), *Ótestamentumat* (MSZ), *pucalja* (MSZ), *pusziljan* (MSZ), *reformátusak* (MP, MSZ, MK, VK), *tudam* (MP, MSZ, MK, PK, VK, Vi), *tyúkat* (MSZ, PK, VK, Vi), *útan* (MP, MSZ, MK, PK, VK, Vi), *verbunkazik* (Vi), *zúgalódatt* (MSZ, PK).

3.5. Magas magánhangzót tartalmazó szótagot követően kevésbé számíthatóan *a*-zásra, mégis vannak rá példák, olyan esetekben, amikor a vegyes hangrendű szóhoz mély magánhangzós (*o*-s) toldalék járul. Az *é* és *i*, *í* magánhangzót tartalmazó szótagok után ez a következőképpen alakul: *ajándékat* (MK, Vi), *anyjékház* (MP), *árnyékam* (VK), *bapóékház* ('nagyapáékhoz' – MP), *disznóázalékat* (Vi), *kántornéház* (MP), *mamáékház* (VK), *nyomorékan* (PK), *szomszédak* (MP, MSZ, MK, PK, VK, Vi), *szomszédház* (PK, VK), *tányérazat* (MP), *tányéram* (PK), *Zsigmondéház* (Vi), *aláíram* (MK), *alakítottam* (Vi), *amikar* (MP, MSZ), *apítottuk* (MSZ), *állították* (VK), *bácsiház* (MSZ, PK, Vi), *csikak* (PK), *bírák* (MSZ, PK, Vi), *bízak* (MP, VK), *elindította* (Vi), *hídan* (MP, MSZ, MK, VK), *indította* (MSZ), *iskalát* (PK), *itthan* (MP, MSZ, MK, PK, VK, Vi), *kínazza* (MSZ), *letiltották* (PK), *Margitát* (MP), *Mariház* (VK), *megfordítottuk* (VK), *mikar* (MP, PK), *nyitotta* (MSZ), *papírazat* (MP, MSZ, PK, Vi), *számított* (MSZ, PK, VK), *szólították* (PK, Vi), *takarítottam* (MSZ, PK, Vi), *tanította* (MSZ, PK, VK, Vi), *tiltotta* (MP), *utasították* (PK), *világított* (MSZ, MK), *visítottunk* (MSZ), *zsíram* (MSZ).

3.6. Hangsúlyos szótagban előforduló *a*-zásra csak néhány szórványos példát találtam, összesen öt faluban: *ada* ('oda' – MSZ, VK), *att* ('ott' – VK), *atthan* ('otthon' – VK), *balhaporral* ('bolhaporral' – Vi), *jagunk* ('jogunk' – PK).

Érdekes adalék a fentiekhez, hogy a kétnyelvűségnek köszönhetően a nyelvhasználatba részlegesen vagy teljesen beépült román szavakban is megjelenik az *a*-zás, legfőképpen a toldalékokban: *avizan* ('értésítésen' – MSZ), *baschetat* ('kosárlabdát' – PK), *csimentat* ('cementet' – PK), *difuzarakat* ('hangszórókat' – Vi), *revalúció* ('forradalom' – MP), *szukkat* ('üditőt' – MSZ, PK).

4. Az *á* utáni *o*-zás előfordulási helyzetei

A nyelvterület egészére nézve a jelenség pontos területi elhatárolása nehézségekbe ütközik, mert az *á* utáni szótag *a* fonémájának hangszíne nem

⁸ A jelenség helyenként homonimákat, vagyis azonos alakú, de különböző jelentésű szavakat is eredményezhet, ahol csak a szövegkörnyezet teszi egyértelművé a jelentést. Ezekben az esetekben, illetve minden más esetben, ahol nem egyértelmű a morféma jelentése, zárójelben jelölöm azt.

egyformán zárt, a fonéma realizálódhat zártabb *a*-ban, illetve nyíltabb vagy zártabb *o*-ban is. A korábbi kutatások szerint a teljes *a*-zás előfordulási területe kizárja az *á* utáni *o*-zást (Murádin 1983: 53–60), tehát azokon a településeken, ahol hangsúlytalan és hangsúlyos helyzetben is megfigyelhető az *a*-zás, ott nincs *á* utáni *a* < *o* magánhangzó-megfelelés. De a mezőségi *á* utáni *o*-zást a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszának adatai, illetve az aranyosszéki és belső-erdélyi gyűjtés alapján vizsgáló tanulmány térképén (Murádin 1983: 60) azok a települések, melyek jelen kutatásban is szerepelnek, egyértelműen *á* után *o*-zó falvakként jelennek meg, és a gyűjtött anyag is azt tükrözi, hogy nem lehet belső nyelvjárási határt húzni közöttük. Az alábbi csoportosításban elsősorban azokat a helyzeteket mutatom be, ahol az előző szótagbeli *á* után jelenik meg az *o*-zás, ezt követően pedig azt a néhány adatot, amelyekben más magánhangzó után áll *o* fonéma az *a* helyett.

4.1. Leggyakrabban abszolút szövégen, szótagzáró *a*-ra végződő szavak esetében jelenik meg az *o*-zás előző szótagbeli *á* után, elsősorban toldalékokban, ritkábban töszavakban is: *ablakáro* (MSZ), *azutánro* (MK), *állomásbo* (Vi), *babájo* (Vi), *családbo* (MP, MSZ), *csinálto* (MP, MSZ), *drágo* (MP, MSZ), *februárbo* (MP), *iskolábo* (MP, MSZ, MK, Vi), *korábo* (VK, Vi), *lássó* (MP, MSZ), *leányko* (MP, MSZ), *Magyarországro* (MSZ, Vi), *Magyarszovátro* (MSZ), *nemsokáro* (MP), *óvodábo* (MP, MSZ), *Palatkáro* (MP, MSZ, VK), *szakiskolábo* (PK), *utáno* (MP, MSZ, PK), *Vajdakamarásro* (MK), *vallásóráro* (MSZ, MK), *Visábo* (Vi).

4.2. Utolsó szótagban, zárt szótagbeli helyzetben is megtalálható az *o*-zás: *ahányon* (MSZ), *bántom* ('bántam' – MP, MSZ), *bikákat* (VK), *cigánynok* (MP), *csináltak* ('csináltak' – MP, MSZ, VK), *édesanyámnok* (MP, MSZ), *egymással* (MP), *falábbol* (MSZ, Vi), *fáznok* (MSZ), *járjok* (MSZ, PK), *Jóskával* (MSZ), *katonánok* (MSZ), *lábom* (MSZ, MK, PK, Vi), *láttom* (MP, MSZ, Vi), *magánok* (MSZ, PK), *marhákkal* (MP, Vi), *Mihályol* (MP), *nagyanyámat* (PK, Vi), *ritkábbon* (MK), *szombatistánok* (MP), *unokámnok* (MP), *vasárnap* (MSZ), *zsírjával* (MSZ).

4.3. Ritkábban, de minden településen előfordul az *o*-zás morféma belsejében, utolsó előtti szótagban, ha *á* fonémát tartalmazó szótag előzi meg: *ágokat* (PK), *állomnak* (MSZ, MK, Vi), *eláztottuk* (PK), *járhojunk* (MP), *hántoni* (MK), *hátmra* (MSZ), *lábommal* (PK), *programáljonak* ('jegyezzenek elő' – MSZ), *szározabb* (MSZ), *vásznokat* (MP), *tálojlál* (MSZ), *vágotlan* (PK), *vállosszuk* (PK).

4.4. Néhány esetben, szórványosan előfordul az *o*-zás más magánhangzók (*a*, *i*, *u*) után is: *magosabb* (MSZ, PK), *szorgalmos* (Vi), *ágyaimbo* (MSZ), *kiobáltak* (MP), *rudokkal* (MK).

4.5. A teljes anyagban összesen négy példát találtam a hangsúlyos szótagban való *o*-zásra: *hovasan* (MSZ), *kostyélyba* ('kasba' – MK), *szorufa* (MSZ), *vosárnap* (MP).

5. Az *a*-zás és *o*-zás párhuzamos előfordulása egy morfémán belül

Az *a*-zás és *o*-zás együttes előfordulására egy morfémán belül, egymás mellett álló szótagokban a falvak mindegyikében találtam adatot. Ez azt jelenti, hogy ha egy szóban az *á*-t tartalmazó szótag után az első szótag *a* fonémát tartalmaz, a következő szótag *o*-t, az *á* hatására az első szótagban *a*-ból *o* lesz, a következő szótagban pedig az *o*-ból *a*, tehát a két magánhangzó gyakorlatilag „felcserélődik”,

pl. *ágyoman*. Ez a jelenség azért különösen figyelemre méltó, mert egyik fonéma záródik, a másik nyílik, tehát egy morfémán belül két ellentétes irányú elmozdulás történik.

5.1. Az *a*-zás és *o*-zás előfordulására egy morfémán belül jóval kevesebb példa van, mint külön-külön a kettőre, de a jelenség mind a hat településen megfigyelhető előző szótagbeli *á* után, hangsúlytalan szótagokban: *ágyoman* ('ágyamon' – PK), *álloman* ('államon' – MK), *állotak* ('állatok' – VK), *bőrgyógyászatban* ('bőrgyógyászatban' – VK), *csináltotatt* ('csináltatott' – MP, VK), *elvállolad* ('elvállalod' – MSZ), *felvállolam* ('felvállalom' – PK), *fáradak* ('fáradok' – MSZ), *házosadtunk* ('házasodtunk' – MSZ, VK), *házokan* ('házakon' – VK), *házokhoz* ('házakhoz' – MSZ), *jártotak* ('jártatok' – MSZ), *kiválosztattak* ('kiválasztottak' – MSZ), *kínálhotam* ('kínálhatom' – Vi), *megszárodatt* ('megszáradott' – MSZ, MK), *szárodjan* ('száradjon' – MSZ, VK), *nálotak* ('nálatok' – MK, PK), *szolgálotat* ('szolgálatot' – MSZ), *vágjotak* ('vágjatok' – MSZ), *válosztatták* ('választották' – PK), *válosztattuk* ('választottuk' – MSZ), *várjotak* ('várjatok' – MSZ). A két fonéma felcserélődésének „továbbfejlődött” esete az, amikor egy hosszabb morfémán belül három szótagot is érint a magánhangzó-eltérés: egy szótagban *o*-zás történik, két szótagban *a*-zás: *állomasították* ('államosították' – VK) *megházosadatt* ('megházasodott' – MP, MSZ, PK, VK).

5.2. Szórványosan fordul elő az egy morfémán belüli nyíltabbá és zártabbá válás *a* magánhangzót tartalmazó szótag után: *magyarakot* ('magyarokat' – PK), *marodatt* ('maradott' – MP), *marokadtak* ('marakodtak' – MP).

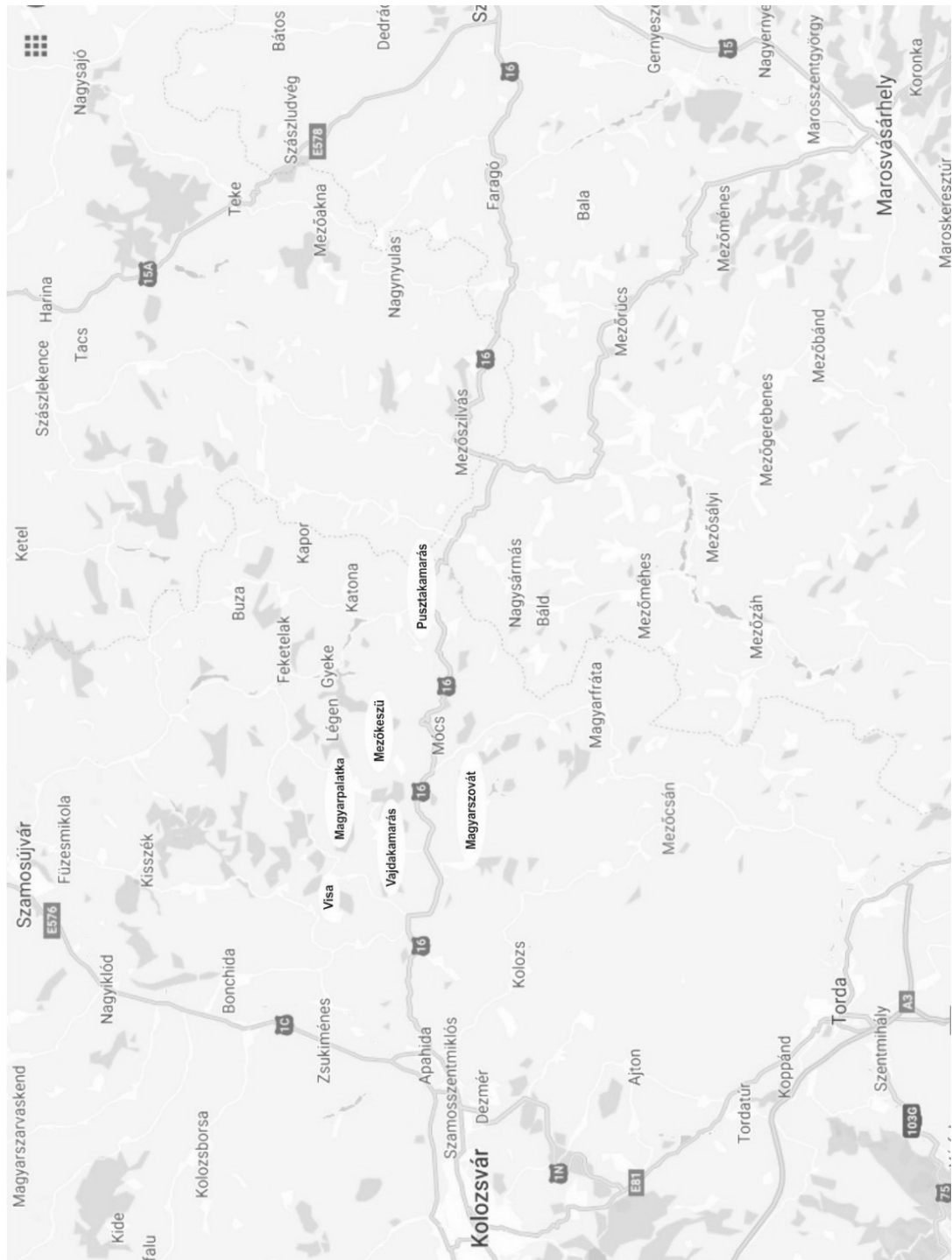
6. Összegzés

A felsorolt példák alapján megállapítható, hogy a vizsgált mezőségi falvak nyelvjárásában az *a*-zás és az *o*-zás előfordulását elsősorban a fonetikai helyzet, vagyis a fonémának a morfémán belül elfoglalt helye határozza meg. Hangsúlytalan szótagban ugyanis a magánhangzók többségét (*a, á, é, i, í, o, ó, u, ú*) követően megfigyelhető az *a*-zás, a szó hosszúságától függetlenül. Így az *a*-zás erősségének szempontjából a települések nyelvjárása Murádin László csoportosításának megfelelően a D. típusba sorolható, mert szinte minden hangsúlytalan helyzetben állhat *a* fonéma az *o* helyett, főleg toldalékokban, ritkábban a szótóban is. Kivételt képeznek a megelőző szótagbeli *e, ő, ű, ü, ú* magánhangzók utáni szótagok. Az utóbbiak esetében értelemszerűen nincs egyetlen adatunk sem az *a*-zásra, hisz a magas hangrendű szavakat és sok esetben a vegyes hangrendűeket is magas hangrendű toldalék követi, itt tehát nincs *o* fonéma, aminek a nyelvjárásban lehetne *a* megfelelése. Néhány szórványos adatot leszámítva, szinte kizárólag hangsúlytalan szótagban fordul elő az *a*-zás, ezért csak részleges *a*-zásról beszélhetünk. Ez összefügg az *á* utáni *o*-zás megjelenésével is, mert a teljes *a*-zás előfordulási területe kizárja az *á* utáni *o*-zást. Az *o*-zás is csupán a hangsúlytalan szótagbeli helyzetre jellemző, alig van néhány adat, ahol hangsúlyos helyzetben is megjelenik. Zárt szótagbeli helyzetben és abszolút szóvégen egyaránt megfigyelhető. Az *á*-n kívül más magánhangzókat követően ritkán fordul elő *o*-zás. A korábbi gyűjtésekből származó adatokhoz képest újdonságnak számít az a jelenség, amikor egy morfémán belül jelen van

mindkét nyelvjárási magánhangzó-megfelelés, ezért tartottam célszerűnek egy helyen tárgyalni az *a*-zást és *o*-zást is, noha két ellentétes irányú jelenségről (nyíltabbá válás ↔ zártabbá válás) van szó. Annak megállapításához, hogy ilyenkor a két jelenség egy morféman belüli előfordulása párhuzamosan, egymástól függetlenül történik, vagy esetleg kölcsönösen hatnak egymásra, további kutatásokra van szükség.

IRODALOM

- Balassa József 1891. *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Balogh Dezső – Teiszler Pál 1980. *Mutatvány a Marosvásárhely-vidéki tájnyelvi atlaszból*. = Teiszler Pál (szerk.): *Nyelvészeti tanulmányok*. Kriterion, Bukarest. 7–34.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Deme László 1953. *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Nyelvtudományi Értekezések 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László 1956. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (MNyA).
- Gálffy Mózes 1980. *Tájszótípusok a marosmagyarói nyelvjárásban*. = Teiszler Pál (szerk.): *Nyelvészeti tanulmányok*. Kriterion, Bukarest. 35–50.
- Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások*. Kókai Lajos kiadása, Budapest.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jakab László 1956. *A mezőségi a-zás történetéhez*. Magyar Nyelvjárások III: 131–135. <http://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/1-31/mnyj03.pdf> (2020. 06. 24.)
- Juhász Dezső 2003. *A nyelvjárási régiók*. = Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest. 262–316.
- Kálmán Béla 1966. *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kovács István 1963. *Az á utáni o-zás az északnyugati nyelvjárás-terület északi részén*. Magyar Nyelvjárások IX: 87–105. <https://epa.oszk.hu/02200/02298/00008/pdf/> (2020. 06. 26.)
- Mády Katalin 2015. *A fogadodban sok a vendég: hosszú magánhangzók egy mezőségi nyelvjárásban*. = É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 196–210. http://real.mtak.hu/35367/1/Nyelvelmelet_es_dialektologia_3_SzIT_u.pdf (2020.08.07.)
- Márton Gyula 1962. *Az a-zás állapota a Fekete-Körös völgyében*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények VI/1: 85–106.
- Murádin László 1968. *Az o/a fonémaváltozás az aranyosszéki nyelvjárásban*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XII/2: 209–231.
- Murádin László 1983. *Az á utáni o-zás elterjedtsége a mezőségi nyelvjáróterület nyugati részén*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXVII/1: 53–60.
- Murádin László 1989. *A mezőségi a-zás*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXXIII/1: 23–48.
- Murádin László – Juhász Dezső (szerk.) 1995–2010. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–XI*. [I–II] Magyar Nyelvtudományi Társaság, [III–XI] Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest (RMNyA.)
- Sófalvi Krisztina 2019. *Nyelvi szegénység és gazdagság a Mezőségen*. Református Híradó (a Szabadság napilap ünnepi melléklete) 2019. december 27. <http://szabadsag.ro/-/mikor-elkezdunk-beszelnim-intha-gereblyevel-fesulkodtunk-volna-> (2020. 06. 20.)
- Szabó T. Attila – Gálffy Mózes – Márton Gyula 1944. *Huszonöt lap Kolozsvár és vidéke néprajzi térképéből*. Kolozsvár. Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadása, Kolozsvár. (ETF 181.)
- Varga E. Árpád. *Erdély etnikai és felekezeti statisztikái a népszámlálási adatok alapján, 1852–2011: Kolozs megye*. <http://nepszamlalas.adatbank.ro/?pg=telepuleslista&mege=13> (2020. 06. 26.)

COALESCENȚA PERECHII MINIMALE *A/O* A LIMBII MAGHIARE
ÎN GRAIUL DIN CÂTEVA LOCALITĂȚI DIN CÂMPIA TRANSILVANIEI

(Rezumat)

Articolul prezintă cele mai întâlnite fenomene de sincretism vocalic în graiul comunității maghiare din Câmpia Transilvaniei, anume redarea lui *o* ca *a*, respectiv a lui *a* ca *o*, după vocala *á*, specifice acestei varietăți. Cercetarea se bazează pe anchete în șase localități din Câmpia Transilvaniei, cu câte 5–8 persoane în fiecare punct, din materialul cules realizându-se o bază de date lingvistice.

Prima parte a articolului conține o prezentare generală bibliografică a celor două fenomene, iar partea a doua prezintă metodologia de cercetare și cele șase localități: Cămărașu, Chesău, Palatca, Suatu, Vaida-Cămăraș, Vișea. Acestea sunt reprezentative pentru patrimoniul cultural maghiar și pentru caracteristicile dialectale ale Câmpiei Transilvaniei. Părțile a treia și a patra ilustrează, cu un material bogat, situațiile tipice în care apar cele două fenomene de redare sincretică. Partea a cincea prezintă situațiile în care se întâlnesc ambele fenomene sinergice (deschiderea, respectiv închiderea vocalei) în același cuvânt.

Ultima parte a articolului conține redactarea concluziilor: în partea interioară a Câmpiei Transilvaniei, în toate cele șase localități menționate se remarcă un sincretism $a > o$ și $o > a$ parțial. Aceste fenomene sunt determinate de poziția lor fonetică, deoarece, cu excepția câtorva cazuri sporadice, aproape toate apar în silabe neaccentuate.

Cuvinte-cheie: grai, Câmpia Transilvaniei, sincretism fonetic, deschidere vocalică, închidere vocalică.

THE COALESCENCE OF HUNGARIAN *A/O* MINIMAL PAIR
IN SOME VILLAGES OF THE INNER TRANSYLVANIAN PLAIN

(Abstract)

The paper discusses the two most characteristic coalescence phenomena in the Hungarian varieties spoken in the Transylvanian Plain: the pronunciation of *o* as *a*, and, conversely, of *a* as *o*, after syllables containing the vowel *á*. The research is based on a substantial linguistic material collected from interviews with speakers in six villages: Palatca, Suatu, Chesău, Cămărașu, Vaida-Cămăraș, Vișea.

The first part of the study provides a general bibliographic survey about the two vowel phenomena, the second part presents the research methodology and the six villages, which are highly representative for the cultural heritage and dialectal characteristics of the region. The third and fourth part exemplifies abundently the typical situations in which these phenomena may occur. The fifth part presents those situations when both phenomena appear within a single word. The paper concludes that according to the inner division of the Transylvanian Plain dialect all these villages belong to the partial $a > o$ and $o > a$ coalesced vowel type. According to the data collected, these vowel-phenomena are determined positionally, since almost all of them appear in unaccented syllables only.

Keywords: dialect, Transylvanian Plain, vowel coalescence, vowel opening, vowel closing.

Communitas Alapítvány
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Republicii 60.
krisztina.sofalvi@gmail.com

MŰHELY

BARTHA KATALIN ÁGNES

BÁLINT LAJOS (1928–2015)
MŰSZAKI SZERKESZTŐ
*BESZÉLGETÉS KOLOZSVÁRON, A SZABÉDI-EMLÉKHÁZBAN,
2014. JÚNIUS 18-ÁN, JÚNIUS 20-ÁN ÉS NOVEMBER 20-ÁN*

Kulcsszók: Kriterion Könyvkiadó, Bálint Lajos, Domokos Géza, Románia, kisebbségi könyviadás.

Mikor és hogyan került a Kiadóhoz?

Nyomdai-műszaki szerkesztői pályafutásomat nem a Kriterionban kezdtem. Egy rövid életrajzot kellene tehát mondanom magamról, hogy lehessen kötni a dolgokat az életutamhoz.

1928. febr. 18-án születtem Székelydályában. Ez egy, akkoriban Udvarhely megyei község, lélekszáma 5–600 volt. 1800-ban még 800-an voltak, 1942–43-ban 600-an, a 1930-as évekre [ez a szám] lement 450-re. Most 250-en laknak a faluban és ebből 100 cigány. Ennek a székely falunak minden hagyományos vonatkozását, értékét hordom, amióta élek, s büszke vagyok a szülőfalumra.

1935 őszén, amikor első elemibe mentem, az Anghelescu-törvény alapján megszüntették a mi falunkban a magyar elemi iskolát. Nyolc osztályos elemi iskola volt és egy Szentgyörgyi Vicike tanító néni volt, azt egyik napról a másikra elkergették a faluból, s Dorohoiból jött helyette egy fiatal házaspár, akik azt sem tudták, hogy magyarok élnek a földön. Akkor házasodtak össze, és másfél-kétszeres tanítói fizetéssel átjöttek a Székelyföldre. A mi falunkban különben egyetlen román volt, egy néni, a férje valahol Bukarestben, ácsként dolgozott, s onnan jöttek ide. És volt négy cigány család, amúgy az egész falu magyar református. Na, ez a tanítóházaspár megjött Dályába. Mi a templomtól és iskolától a második házban lakunk, ők megérkeztek egy aktatáskánál nem nagyobb bőrönddel. Nagy nehezen elmondták, hogy ők a tanítók, s az emberek felénk irányították, hogy jöjjenek hozzánk, mert elég nagy a házunk. Másfél évig laktak nálunk, amíg aztán annyira megtollasodtak, hogy az iskolában a tanítói lakásba kályhát vettek, szekrényt, ágyat, mindent. Az egész iskolai év alatt a tanító néni mindössze egy román versikére tudott megtanítani, amit ma is tudok: *Sunt soldat, sunt călăreț și la*

*luptă sunt isteț.*¹ Ez az egy évi tanulásom eredménye. Ők viszont kezdtek megtanulni magyarul.

Hogy alakult ezeknek az embereknek a további sorsa? Minden nyáron vakációban hazamentek Dorohoiba, s szeptemberben visszajöttek, ez így történt 1940-ben is, a bécsi döntéskor. A mi falunk a Székelykeresztúr-Oklánd vonal határán volt. A határmegállapító bizottság egyik szempontja az volt, hogy a fő vasútvonal Aranyosgyérestől Brassóig Románia területén haladjon, de úgy, hogy mellette még egy falu Dél-Erdélyhez tartozzék, s azután legyen a határ. A mi esetünkben viszont nem volt közties falu, hanem csak egy nagy erdő. Tíz napig a senki földjén voltunk, mert hozzánk csak azután vonult be a magyar hadsereg, hogy utólag eldöntötték, mi Észak-Erdélyhez kerülünk. A mellettünk lévő félig magyar, félig szász és román faluban, Homoróddarócon az utolsó ház csűrje Dél-Erdélyben volt, a ház meg Észak-Erdélyben.

A döntés után a tanítóék eljöttek a legközelebbi állomásig, ott valakit felfogadtak, hogy jöjjön át a határon, s beszéljen apámmal, aki a faluban vezető-szerű ember volt, egy darabig bíró is, s kérdezzék meg tőle, eljöhettek-e, hogy a holmijukat elvigyék. Apám azt mondta, hogy természetesen. Én voltam a szekere, aki a határon keresztül elvittem a bútorukat, a kacai állomásra. Annyira szót értettek, hogy a hetvenes évek legelején Dorohoiból eljöttek, hogy megnézzék, mit csinálnak a volt tanítványaik. Ez volt a román-magyar viszony a mi viszonylatunkban.

Az elemiben állítólag nagyon jó tanuló voltam, Szabados tiszteletes, a református pap többször mondta is apámnak (ezt később apám mondta el): „Géza bátyám, ebből a fiúból pap lesz, az Isten is meglátja.” Nem tudom, mennyiben intézte ő, de biztos, hogy a keze benne van, mert (ezt is a tízéves érettségi találkozáson tudtam meg) az egyház ösztöndíjasa lettem. Apám jövögetett be Udvarhelyre (mindig kedden, mert akkor van Udvarhelyt a hetivásár), s én azt hittem, hogy akkor fizet, de tőlem sem bentlakás-díjat, sem tandíjat nem kért senki. Miután 1992-ben nyugdíjba mentem, s beindult a református nyomda, én természetesen rögtön odaálltam (egyik nap befejeztem a Kritérionnál, másnap már mentem a református egyházkerületi nyomdába dolgozni), visszaadni a kölcsönt, amiért ingyen tanítottak. Azt hiszem, hogy ez alatt a huszonöt év alatt több százszorosát fizettem vissza annak, amit ők adtak, mint tandíjat.

Már 1939-ben felvételiztem az udvarhelyi Baróti Szabó Dávid Gimnáziumba. A bécsi döntés után a falunkból haton kerültünk iskolába. Khell Pista bácsi azonban magyarból megbuktatott, mert én a magyar ábécét a Brassói Lapokból tanultam meg apám segítségével. Egyéb jegyeim miatt azonban felvettek. Az első gimnáziumot a katolikusoknál jártam, második gimnáziumba mentem át a Református Kollégiumba, s ott végeztem 1947-ben.

Ott egy-két év után kiszemeltek arra, hogy ha végzek, a debreceni egyetemre küldenek, hogy aztán visszamenjek az udvarhelyi Református Kollégiumba magyar-

¹ Magyarul: Katona vagyok én, jól lovagolok én, harci próbában is ügyes vagyok én.

latin szakos tanárnak. Ez azonban nem történt meg, a történelem beleszólt: jött a háború, a tanügyi reform, s minden másként alakult. De ha engem éjjel egy órákor felköltenek, akkor is el tudom mondani, hogy mi volt a Kollégium jelmondata: *Per spinas ad rosas*, azaz: töviseken át a rózsák felé. A Kollégium 1940-ben nyílt meg újra, visszahozták Szabó Andris bácsit igazgatónak, akit 1927-ben kényszernyugdíjaztak. Neki az első dolga az volt, hogy levelet írt a magyarországi Református Kollégiumokba, hogy aki segíteni akar az udvarhelyi kollégiumnak, jöjjön hozzánk tanárnak, mert nincs elég tanárunk. Magyarországról akkor három tanár jött, három különböző egyéniség, s mindenik megérdemli, hogy fennmaradjon a neve.

Mátéfy Béla kitűnő számtan- és fizika tanár volt, az apja a gödöllői kastélyban fontos funkcionárius. Ő Csurgón volt tanár. Abban az évben halt meg az édesapja, amikor megjött a Szabó András bácsi levele. Az apja aktáit rendezgetve fedezte fel, hogy a nagyapja a Székelykeresztúr melletti Nagysolymosból származik, eljött hát megnézni a nagysolymosi Mátéfyakat, s egyúttal az új álláslehetőséget, aztán itt is maradt – százéves koráig. Fantasztikus ember volt, nagyon későre nősült meg.

Tömöry Ödön Debrecenből jött, földrajz-történelem szakos tanár volt, de pap is. Törvényszéki ember volt az apja, különben a Tömöry felvett név, mert eredetileg svábok voltak. Udvarhelyt nősült, három gyerekük lett, az egyik Tömöry Péter, akinek a *Forrás- kötetét*² én szerkesztettem. Tömöry kalandvágyból jött Erdélybe. 1935–36-ban országos tornászbajnok volt. Ő volt az első, aki a gyűrűn a krisztuskeresztet megcsinálta. Futballcsapatot szervezett a Kollégiumban, nagyon aktív ember volt. Ő volt az egyetlen ember, aki életében megpofozott, és teljesen jogtalanul. Ez úgy történt, hogy ő vezette az iskolaszövetkezetet, ami egy sarokban volt, nagyszünetben mindig nyitva (különben az órarend is ki volt téve). Megyek oda, mert akartam valamit venni, hát be van zárva. Felháborodva mondtam félhangosan, hogy nagyszünet van, miért nincs nyitva. Erre ő kiugrott, s akkora két pofot adott nekem, hogy beestem a folyosón az ablak alá. Hogy merem őt zavarni? Az utána következő órák vele volt, s én, amikor vége volt az órának, odamentem hozzá. Tanár úr, engem jogtalanul megpofozott, de tudja meg, addig nem fogok meghalni, amíg magának vagy a gyerekeinek vissza nem adom. Elhallgatott a pasas. A visszaadásra nem került sor. Jó barátok lettünk. A háború után ő is visszajött, de mindenünnen kirúgták.

Tóth Béla, a harmadik, a világ legjobb magyartanára volt. Egy Debrecen környéki faluból, szegény emberek gyerekeként került be a kollégiumba, az egyetem utolsó két évét azonban Oxfordban, ösztöndíjjal végezte. A Debreceni Kollégium igazgatója úgy várta haza, hogy a lányát adja hozzá feleségül. Tóth Béla meg is nősült, de a pedellus lányát vette el. Ezzel lehetetlenné vált ott a helyzete, úgy került Udvarhelyre. A magyar irodalmat és a tanári mesterséget tőle tanultam meg szeretni. Fantasztikus pasas volt. Mi vagy 38-an voltunk az osztályban, de mindenki felelt minden órán. Latint és magyart tanított. Amikor a latin szavakat

² Tömöry Péter 1970. *Fogásra akasztott érzés* (Elbeszélések, színmű). Kriterion, Bukarest.

kérdezte, minden butaságra volt egy humoros megjegyzése. Nagyon hangulatos órákat tartott. 1943 nyarán már Tompa Lászlóról monográfiát írt. Ő rendezte azt az Apáczai-darabot,³ amelyiket az itteni kollégium igazgatója írt, s a tanári kar adott elő. Én is az egyik szereplő voltam. Osztályfőnöke volt annak az osztálynak, amelyikből Kányádi Sándor, Toró Tibor, az atomfizikus, Csíky András színész, Cseresnyés Gyula, a temesvári Magyar Színház későbbi igazgatója, rendezője, Ifjú Mihály, Szócs János és Bán Elek, a kolozsvári egyetem orosz tanárai (Elek katedrafőnöke is) kerültek ki. Sajnos, 1945-ben már nem jöhetett vissza Udvarhelyre.

Kolozsváron először 1942-ben voltam: a Lombi tetőn volt egy IKE- tábor. Bennem él az akkori Kolozsvár. Még 1947-ben is, amikor elsőéves egyetemistaként feljöttünk, egy tiszta, gyönyörű város volt és magyar város. Akkor 80.000 lakója volt, abból 70.000 magyar. Annyian vagyunk ma is – a többi ráköltözött.

Szóval, feljöttem az egyetemre. Szüleim földműves emberek, az akkori szabályok szerint a legtipikusabb középparaszti sorba tartoztak. Összesen 9 hektár földünk volt, szántóföld, kaszáló együtt. Apám nem volt kizsákmányoló, a földje után sem esett bele abba a kategóriába, de mégis a kollektív gazdaság indulásakor a házunkat és a gazdasági épületeket elvették, apámat pedig kuláknak nyilvánították. Ez 1950-ben történt. Ki is lakoltattak. Édesanyám a faluban egy ismerősnél szállt meg, apám Brassóba ment, sepregető segédmunkás lett egy központi üzleti lerakatban, öcsém meg munkaszolgálatos katona Várad mellett, Őstei-en, az urániumbányában, s asztalosként cövekelték a bányát. 1953-ban, amikor én a katonaságot töltöttem Caracalban, s 18 napi szabadságot kaptam, nem volt hova hazamenjek. Ott töltöttem a szabadságot a kaszárnyában.

Az egyetemen jól kezdődött a dolog. Igaz, 1947 egy nagyon szárazságos esztendő volt, nagy volt a szegénység. A menzán egy héten csak egy nap volt kenyér, a többi napon csak málé. Minden vacsoránál, holland segélyből, bálnaszalonnát vacsoráztunk. Aztán onnan is kiiktattak. Amilyen beszolgáltatásokat róttak ki otthon a faluban apámra, azokat csak úgy tudta teljesíteni, ha még vásárolt ahhoz terményt, amit termelt. Arról, hogy engem pénzzel segítsenek az egyetemen, szó se lehetett.

1948 februárjában elszegődtem a Világossághoz korrektornak – az akkor a Népi Szövetség napilapja volt. Itt kezdődik számomra a szakma, tehát messze nem a Kriterionnál. 1948. február 1-jén mentem be a nyomda kapuján, tehát 66-ik éve, hogy a szakmában vagyok. Közben még jutnak eszembe dolgok, de azt hiszem, nem térek vissza rájuk, mert különben egy hónapig is beszélgethetünk. Vagy két hétig laktam a Móricz Zsigmond Kollégiumban, ez egy diákotthon-szerűség volt, onnan aztán bekerültem a Szent Jóskába. Én románul négyszer tanultam meg, s most sem tudok jól: az elemi iskolában, utána az egyetemen, mert magyar-román szakra voltam kénytelen felvételizni (hosszas, hogy miért), aztán a katonaságnál és az élet folyamán, mert a Kriterionnál a levelezés románul is folyt: a műszaki

³ Kovács Aladár *Téli zsoldár* c. színdarabjáról van szó. A szerzője azonban nem volt tanár a Kollégiumban.

adatokat, árkkalkulációkat stb. románul írtuk, s a kollegák egy része román volt Bukarestben, a Kritérionnál.

A Szent Jóskába úgy kerültem, hogy volt egy olyan elképzelés – s ez részben meg is valósult –, hogy egy nagyszobában, a Szent Jóska volt kápolnájában, ahol volt vagy 8–10 ágy, olyan románokat, akik meg akarnak tanulni magyarul, és olyan magyarokat, akik meg akarnak tanulni románul, összeköltöztettek. A románok között volt Ion Brad, elég jó román költő, később athéni nagykövet is lett.⁴ Volt egy Chișu Dumitru, később a Bukaresti Egyetem tanára lett, ennek az apja még a levelező lapon úgy írta, hogy Feladó: Kiss Demeter. Ő úgy lett Chișu, hogy amikor megírta az első versét, leadta valamelyik román lapba, de román lapban Kiss Demeter néven nem lehetett román verset megjelentetni, így lett Chișu Dumitru. Különbözik megmaradt jó érzésűnek. Kuriózumképpen mondom, hogy Mikó Ervin, az Utunk egyik szerkesztője a nyolcvanas években összeállított egy riportkötetet írókról, közéleti emberekről. Többek között Chișuval is beszélgetett. Bizonyos helyeken azzal vádolják a magyarságot, hogy 1940–44 között Kolozsváron megszüntették a román iskolákat. Hát ez a Chișu elmondta, hogy ő a Barițiu Líceumban járt, itt Kolozsváron, és hogy ez a vád a nem igaz, mert ő román iskolában járt. A cenzúra azonban kivételte ezt a kitétel.

A Szent Jóskában volt még Molnár Sándor, ő a Könyvterjesztő Vállalat bukaresti igazgatóságának a második embere lett. Aztán volt még egy román pasas, aki Enyeden lett tanár, nagyon rendes fiú volt. A magyarok között ott volt még egy Moldován Arisztid nevű gyerek, ő egy petrozsényi bányászcsaládból jött. Fantasztikus agya volt, s micsoda regisztráló képessége: ült az ágyban, mi meg az asztalnál, s három emberrel játszott szimultán sakkot. Ő diktálta, hogy mi mit lépünk. A Cheresteșiu-féle román-magyar szótárt az A-tól a Z-ig megtanulta, aztán esténként odatett minket, hogy kérdezzük ki, s ő elmondta a román szavakat, a nemét s a jelentését is. Hát ilyen társaság volt.

Kapcsolatban maradt Moldován Arisztiddal?

Ő a Sahia román dokumentumfilm-stúdió igazgatója lett Bukarestben. Az ismeretséget én ki is használtam azután is. Érdekességként mesélem el, hogy a mesefilmeket abban az időben úgy készítették, hogy filmre a színeket ráfestették. 35–50-es nagyságú filmek voltak, jó vastagok, mint a dosszárkartonok. Használat után pedig eldobták. Mi egyszer rájöttünk, hogy azok a használt filmek nekünk jók volnának a könyvekre védőborítónak. Ezt úgy lehetett megcsinálni, hogy belül ráfóliáztuk a szöveget, s úgy tettük rá a könyvekre. A filmeket viszont úgy kaptuk meg, hogy még rajtuk volt a festék. Máthéné, az altisztünk aztán azokat hazavitte, kimosta mosóteknőben s visszahozta a nyomdába. Azért maradt meg bennem ez a fázis, mert egy alkalommal, nagy utánajárással elkészült egy ilyen kötet, Létay

⁴ Ion Brad (1929) román író, költő, diplomata. 1973–1982 között athéni nagykövet. 1974–1989 között a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának rendes tagja.

Lajos elvtárs KB tag jelentős kötete, az volt a címe, hogy a *Föld hatalma* [1963]. Az Irodalmi Kiadó adta ki, a szerkesztősége a Horea úton működött, a szerkesztőség tagja volt Bajor Bandi is. Kacsó Sándor bácsi volt a főnök, ott dolgozott Keresztesi Évuka, aztán Kerekes Gyuri meg Fodor Irén is. A műszaki osztály meg a Fötér 13 szám alatt, bejárással a Kismester (Bob) utcáról, az emeleten. Sándor bácsitól, az altisztinktől leküldtük a szerkesztőségbe a könyvet, hogy lássák, nincs-e vele valami bajuk. Bajor Bandi kézbe veszi, nézegeti, fordít egyet rajta. Észreveszi, hogy le lehet róla súrolni a szöveget. Nos, ő lesúrolta, s olvasta: „Létay Lajos: alma”, így vitte be Kacsó bácsihoz.

Ilyen könnyen le lehetett törölni?

Nem, késsel lehetett lekaparni. Néhány kötet így készült ezeknek a filmeknek a segítségével. Bizony, sok hülyeséget kitaláltunk a nincstelenség miatt.

De térjek vissza 1950-re.

A Világosságnál Fodor Sándor már ott dolgozott, ő egy évvel fölöttem járt. A köztudatban is úgy élt, de én is mindenkinek elmondhatom, hogy amikor divat volt osztályellenségként belénk rúgni, az egyetlen ember, aki támogatott, az ő volt. Az ő segítségével kerültem be a Világossághoz. Akkoriban úgy volt, hogy a nyomda is adott egy korrektort, és a Világosság is, aztán ketten a nyomdában összeolvasták a szöveget délután, amíg készült a lap. Ez azzal járt, hogy, amikor két-három sort egy címből ki kellett húzni, akkor nyomdailag én húztam ki. Ha jött a cenzor, hogy ki kell cserélni valamit, akkor én hívtam fel a főszerkesztőt, vagy felelőst, hogy Reisz Katinak ez vagy az a baja, ki kell venni valamit. Reisz Kati volt ugyanis az egyik cenzor, a másik meg Eröss Blanka. Kati a tudományos szocializmus katedrán végzett, aztán tanársegéd lett, s hosszú ideig az Igazságnál újságíró. Eröss Blanka pedig Berde Mária után a Dolgozó Nőnek a szerkesztője, azután cenzor lett. Ő volt a normálisabb; Reisz Kati olyasmibe is belekötött, amibe nem kellett volna. Nos, mellettük összeolvastuk a lapot a nyomda által biztosított korrektossal. Néhány részletet mondanék el a szerkesztőségről.

A Világosság szerkesztőségénél dolgozott egy Orbán Lajos nevű újságíró, ő a kulturális rovatot szerkesztette. Valahogy úgy írta a szöveget, hogy akárhonnán ki lehetett húzni belőle nem lett attól rosszabb a cikk. Így aztán ha ki kellett húzni az újságból, megnéztük, van-e Orbán Lajos-cikk, s mindig abból vettünk ki, s azután tettük-vettük a többi. Orbán Lajossal ez mindig vitatéma volt. A nyomdában a korrektorok közül én Krejcsi bácsival, Mogyorósi bácsival, Androvics elvtárssal voltam partner. Androvics Sándor volt különben a „Zokogó Majom” vendéglő tulajdonosa. Amikor aztán a vendéglőt államosították, ő is ott maradt az utcán, de mert Józsa Béla (a Nagy István sógora) a titkos gyűléseit ott, Androvics tudtával tartotta, megengedték, hogy felvegyék a nyomdába korrektornak. (Különben azelőtt is nyomdász volt.)

Most Nagy Istvánról beszélnék egy kicsit. A véletlenek játéka folytán a Dézsma u. 2. sz. alatt laktam öt évig. Nincs meg a ház már, helyette egy toronymagas blokk

van, üzletekkel. Mellette meg a Flacăra-üzlet. Amikor a Szent Jóska otthonból is kiraktak, mert nem tudtam fizetni, kintlakó lettem, a Dézsma utcában. Az udvarunkon volt egy műbútorasztalos, Hirsch Móric. Rendkívüli udvar volt: lakott ott egy borbély, akiből aztán rendőr lett (becsületére legyen mondva, hogy amikor már rendőrtiszt volt, akkor is vasárnaponként az udvaron a férfiakat ingyen nyírta), meg egy kurva is. Az én házigazdám Macskássy bácsi volt.

Hirsch Móricnak köze volt az illegalista mozgalomhoz, csak a zsidó ügyvédek tudták egyszer megmenteni a börtöntől. Nagy István meg ott volt asztalosinas, abban a műhelyben, a Hirsch Móric tudtával. Hirsch a hetvenes évek közepén a szocialista rendszerben valami rendkívüli módon megmaradt műbútorasztalos részlegen dolgozott. Amikor megöregedett, mivel nem akart elmenni az országból, el akarta intézni az IOVR-nyugdíját, ami az illegális párteberek pótnyugdíja volt hosszú éveken keresztül a szocialista rendszerben, azt hiszem végig. Hirsch próbált igazolványokat, aktákat gyűjteni, hogy igazolja, milyen köze volt neki az illegális párthoz, s elment Nagy Istvánhoz. Elmondta mi a kérése. „Hát én arra már nem emlékszem” – jött a válasz. S Nagy István megtagadta, hogy Hirsch bácsinak igazolást adjon. Erre dühében az öreg elment Izraelbe. Aztán ahogy kiment, két hónapra rá meghalt.

Én normálisan elvégeztem az egyetemen az első két évet. Harmadéves koromban nekem a Világosságnál 6500 lej volt a fizetésem, a tanév kezdetén, tehát 1950 őszén pedig a tandíjam – mert az is volt akkor (500 lejnél kezdődött) – 8000 lej. És ez is progresszív tandíj volt, igazolni kellett hozzá az anyagi állapotot. Igen, de apámék akkor már kuláknak voltak nyilvánítva. Én 8000 lejt kaptam első nekifutásra. Azt a fizetésemből valahogy kifizettem. Csakhogy amint kifizettem, rá két-három hétre megjelent a hirdetőtáblán, hogy a tandíjam 17.500 lej. Azt még kifizettem, apám is besegített nagy kínok között, de április végén, május elején új lista jelent meg, hogy 170.000 lej a tandíjam. Én akkoriban délután négyre mentem be a Világossághoz, s fél 12, néha 12 lett, mire hazaértem, reggel 8-ra pedig mentem az egyetemre. Kihallgatást kértem hát Nagy Istvántól – ő volt akkor a rektor –, nagy nehezen sikerült bejutnom hozzá. Elmondtam neki: „Nagy elvtárs, ez és ez a helyzet, ahhoz, hogy én meg tudjak élni, napi 16–17 órát dolgozom, segítsen nekem, tegyék a tandíjamat normális helyzetbe.” „Az elvtárs dolgozzon húsz órát!” – ez volt a válasza.

Aztán teltek az évek, s mit ad Isten, egy alkalommal Kacsó Sándor bácsit köszöntöttük születés- vagy névnapján a kiadó Horea úti szerkesztőségében, s ott volt a szerkesztőségen kívül, meghívva, mert akkor már átment az Asztalos István-féle Napsugárhoz, Fodor Sanyi. Meg Nagy István is ott volt. Hát, ahogy ott beszélgetünk, Fodor egy pohár bor után odamegy Nagy Istvánhoz, s megkérdezi: „Pista, tudod te, mit mondtál ennek az embernek ezelőtt? Hogy az elvtárs dolgozzon húsz órát.” Emlékszem, még most is előttem van a Nagy István arca, úgy járt a vízfok az arcán. „Hát az akkor úgy volt” – mondta. Ez a Nagy István negatív oldala. De mondok majd más példát is. Én meg tudtam bocsátani neki, mert azt mondtam magamban, hogy ő, amikor ezt csinálta, hittel csinálta.

Akkoriban volt egy olyan szokás, hogy a lakásokat az intézményeknek, vállalatoknak utalták ki a városi tanácsi szervek, s azok osztották tovább. Egy alkalommal, valamikor a hatvanas évek elején, akkor már Lászlóffy Aladárnak megjelentek versei, talán az első Forrás-kötete is, az Írószövetség is kapott egy lakást, hogy utalja ki valamelyik írónak. Írószövetségi gyűlésen tárgyalták a témát, többen felszólaltak, hogy Lászlóffy Aladárnak ilyen meg olyan érdemei vannak – adják neki a lakást. Nagy István erre morogva, azt mondta: „Hát, Lászlóffy Aladárnak nincs annyi érdeme, hogy lakást kelljen azért adni.” Mire Aladár: „Nagy elvtárs, én nem az érdemeimért kérem, hanem mert szükségem van a lakásra.” Aztán végül nem kapott.

Nagy István különben híres volt arról, hogy nem adott kölcsön senkinek, mert akinek adott, az rendszerint nem adta vissza. Földes László és Marica a Villamosmű-utcában laktak, egymás mellett volt a lakásunk. Marica, ha valahonnan valami pénzt kapott, azt aznap el is költötte. Jött december, a karácsony, s gondolt egy nagyot, elment Nagy Istvánhoz, hogy könyörögjön pénzt, tudjanak venni valami malacot, disznót, mert jön karácsony és nincs mit egyenek. Addig győzködte, amíg Nagy István adott kölcsön. Marica meg még aznap délután elköltötte. Aztán a piacon vett véres-májásból vitt kóstolót Nagy Istvánnak, de a pénzt nem adta meg.

Szilágyi Domokos első éves volt az egyetemen. Fodor Sándor meg már szerkesztő, állása volt, fizetése, de éppen akkor nem volt pénze. Szilágyi Domokosnak meg nem volt nagykabátja és fagyott meg télen. Gondolt egy nagyot, s elment Nagy Istvánhoz, előadta a helyzetet. „Én a jövő hónapban kapok tiszteletdíjat és elhozom neked a pénzt. Én vállalom, hogy neked visszaadom. Adj kölcsön.” „Nem.” Fodor Sanyi erre elindul, sikertelenül, s amikor az ajtóhoz közeledik, utána szól Nagy István: „Állj meg Sándor, meggondoltam, adok kölcsön.” S hozta a pénzt. „Egy nagykabátra bőven elég.” Aztán még hozzátette: „Ne mondd meg senkinek sem, de nem kell visszaadni.” Ez is ő volt.

A Világosságnál felelősségteljes munka volt, az is, amit mi végeztünk. Egy-két hónappal azután, hogy odakerültem, történt, hogy a Fäcliánál, amely a pártlapnak, az Igazságnak volt a párja, egy betűhiány miatt egy félév börtönt kapott a korrektor. Az emberben mindig ott volt a félsz, nehogy egy hiba becsússzon. A cikkek bejöttek, a lapszámfelelős megnézte, odaadta a főszerkesztőnek azt, amit neki is el kellett olvasni, és délután 4 órakor az altiszt már vitte a nyomdába, ott kezdték szedni, s ment tovább a maga útján. Mi elolvastuk a korrektúrát, betördeltük stb., aztán ment le a pincébe, és Vén Gyuri bácsi elkezdte belőle a lemezeket önteni (ilyen félkör alakú lemezeket kellett önteni) az offszetre. Azt az oldalt, ahogy le volt szedve, átkötötte madzaggal, arra tett rá egy kartont, ráverte a vizes kartont, arra ólmot öntött és így alakult a lemez. Aztán valami piszok került a szedés alá, és egy fejcím volt ott: *Pártunk hősi történetéből*. Egy sorozat darabja – azt hiszem, 25 éves volt akkor a párt. Nos, kivette a sort, megnézte, lepucolta, s visszatette a sort fordítva. Kinyomtuk a Világosságot 8000 példányban.

Az első számot, ahogy a rotációs gépről lejött, az ún. tisztafej kellett végignézze: el kellett olvassa, hogy nincs-e valami hiba benne, s aláírja, hogy „bun de

difuzat”, szóval, hogy terjeszthető. Az a tisztafej, aki az említett lapszámot olvasta, egy kezdő újságíró volt. Másnap jön, s kérdezik, hogy volt-e valami probléma. Ő meg azt mondja, hogy nem, csak volt egy olyasmi, hogy egy cikk címe fordítva van. „Hát miért nem szóltál?” – rontottak neki. „Gondoltam, hogy aki nem tudja így, megfordítja, s úgy olvassa el.” Mondanom sem kell, hogy Temesvártól Bukarestig mindenhol vissza kellett hozni a lapot, újra kellett csinálni. Belekerült egy csomó pénzbe.

Amikor Fodor Sándort temettük, ugyanaznap temettük Gyöngyössy Dani bácsit is – mi hárman voltunk, akik még éltünk akkor a Világosság munkatársai közül. Egyedül maradtam, sajnós.

Ahogy volt Nagy István-fejezet, úgy most kezdődik egy Tóth Samu-fejezet. Tordáról került Kolozsvárra, 1941 vagy 42-ben közgazdasági doktorátust szerzett. A közügyek, a szervezések mindig érdekelték. Akkoriban volt egy Méhkas szövetkezet, majd 1945 után a Józsa Béla Athenaeum, s annak egy Petőfi Nyomdája, őt mind a kettő érdekelte (az államvizsga dolgozatát is a szövetkezeti mozgalomról írta), s mind a kettőnek valamiféle vezetője volt, de hogy mi, azt nem tudom. Az Utunk indulásakor a gazdasági számadásokat (papírbeszerzés, nyomdatér-szükséglet stb.) szintén ő intézte. Aztán, amikor megindult Kolozsváron is az Editura de Stat, az Állami Kiadó, a kolozsvári szerkesztőségnek lett a vezetője. Ebből lett azután a Tudományos Kiadó, a Mezőgazdasági Kiadó, s az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, az ESPLA. Ezután jött az 1970-es újrászervezés, s akkor lett 20 kiadó.

Tóth Samu a negyvenes-ötvenes években azon kívül, hogy a Tudományos Kiadó kolozsvári vezetője, szerkesztője, mindenese volt, külső munkában végezte az Irodalmi Kiadó műszaki szerkesztését is. Korrektorként dolgozott a kiadóban Kántor Lajosnak az apja, id. Kántor Lajos, Császár Károly volt kollégiumi tanár-ember és egy nyomdász. Ezek már öreg mókások voltak.

Engem Tóth Samu a nyomdában ismert meg, többször beszélgettem vele, s egyszer megkérdezte, hogy hajlandó lennék-e korrektúrában segíteni neki. Így kezdtem külső munkában neki dolgozni. Ilyen-olyan prémiumokat, mellékfizetéseket kaptam tőle az elvégzett munka arányában. Külső munkaként dolgoztam a Népművelés c. folyóiratnál, a mostani Művelődés ősnél, amelynek Nagy Elek alias Méhes György és Kormos Gyula, azaz Székely Gyula voltak a szerkesztői. Az havonta megjelenő lap volt, annak is a korrektúráját végeztem. Csak zárójelben mondom, hogy az utolsó 20.000 lejes fizetésemet Méhes György nem fizette ki.

Nos, így Tóth Samuval kezdtem dolgozni, annyira, hogy a nehezebb munkákat nem Kántor Lajos bácsira vagy Császár Károlyra bízta, hanem rám. Korrektori munka volt, de műszaki szerkesztést is csináltam már. Megmondta, hogy mit akar, és hogy akarja, és azt megcsináltam. Ez így ment 1948–1950 végéig. Eddig dolgoztam a Világosságnál, s akkor a Világosságnál leépítés kezdődött, mert a Népi Szövetség kezdett megszűnni, s a Világosságnál is redukálódtak a dolgok. Ott maradtam állás és pénz nélkül. A nyomda akkori igazgatója egy bizonyos Rusu bácsi volt. Kérdeztem, hogy fel tud-e venni korrektornak a nyomdába, mert állás nélkül vagyok. Most nincsen hely – mondta –, de menjen el a Vöröskereszthez, keresse tovarása Rusu-t,

az az én feleségem. A Fötéren van az irodájuk. Mondja meg neki, hogy én küldtem, mert ők most keresnek valami adminisztratív állásba egy embert, kantinfelelősnek, mindenesnek. Aznap mentem is, egy süket néni volt, elmondom, hogy miről van szó, ő meg kivallatott. Nehezményezte azt, hogy apám kulák, de hát végül eltekintett tőle, s felvettek kantinfelelősnek. De a Tóth Samuval való munkásság, az ment tovább.

A Jókai utcában volt egy Brânzaș-vendéglő. Nem tudom, mond-e magának valamit ez a név? Ennek egyik üzlete volt a Jókai utcában, de ott volt a kantine is, mert a Vöröskereszt Tartományi szervezetének akkor 400 alkalmazottja volt, én voltam a 401-ik. A Vöröskereszt akkoriban sok mindent intézett, ápolónőket is képezett többek között. És az ápolónői iskola kantineja volt a Jókai utcában. Én kantinfelelősként jártam a piacra bevásárolni, reggel ötkor a Vágóhídon sorba állni, hogy a kiutalt húst kivegyem. S ez úgy ment a maga rendjén. Érdekes dolog volt, hogy a szakácsot úgy hívták, hogy Miklós úr – ő úr volt akkor is, s nem elvtárs. Szakácművész volt, a semmiből gyönyörű és csodálatos dolgokat főzött. Többször beszélgettünk erről-arról. Kiderült, hogy Bánffy Miklósnak volt a szakácsa a bonchidai Bánffy kastélyban. Elmesélte, hogy egy alkalommal II. Károly király vadászvendége volt Bánffy Miklósnak a kastélyban. Olyan finom ételeket kapott, hogy utána addig könyörgött Bánffynak, hogy elengedte, s a király a szakácsot elvitte Bukarestbe, Miklós úr lett II. Károly király salátaszakácsa. Elöttem van ma is, amikor a tűz mellett megcsinálta az ételt, s kirakta. Aztán amikor elvitték, leült és gyönyörködött abban, hogy milyen jó étvággal esznek azok az éhes lányok.

Akkor még mindig a Dézsma utcában laktam. Az első télen egy idős néni volt a háziasszonyunk. Szoba-konyhája volt, de azon a télen nagy volt a szegénység, s a néninek nem volt senkije, így kiadta a konyhát nekünk, hármunknak. Rettenetes hideg tél volt. Egyetlen egyszer sem volt tűz gyújtva egész télen. Úgy köhögünk, hogy a néni nem tudott aludni, s akkor felkelt, tüzet gyújtott magánál, forró vizet csinált, hogy igyunk forró vizet, hogy aludni tudjon. Az egyik ott lakó kollégám Hermann Gusztáv volt, Józsa Lajos volt a másik kolléga. Az udvaron – amint már említettem – Hirsch Móric, a katona meg a borbély. De volt ott egy bihari család is, egy öt éves és egy három éves fiúgyerekekkel. Az öt évesről egyszer Leitner doktor megállapította, hogy agyhártyagyulladás, ragályos betegsége van, tehát karanténba tettek, két hétre bezártak. Nem lehetett az egyetemre menni, hozták ingyen nekünk a kaját. Egyedül Leitner bácsi járt be, plusz egy hölgy – esténként a kapu tetején. Nem mondom meg a nevét, mert él és mozog, hál' Istennek, közismert személy, de nem érdekes.

Mi remekül éltünk, vizsgaszesszió volt, minket külön vizsgáztattak. Egy délután, úgy estefelé, a másik gyerek is beteg lett. A háziasszony telefonált Leitner bácsinak, aki meg is jelent a kopott táskájával, s megnézte. Kiderült, hogy a gyerek egész nap nem evett semmit, s attól lett beteg. De a másiknak sem volt semmi baja. Kiderült, hogy a Hirsch Móric bútorhordó szekereán játszottak, a gyerek a szekérről leesett, s attól gondolták, hogy agyhártyagyulladás volt.

1951 márciusától lettem a Vöröskereszt alkalmazottja, s 1951. november 9-én megkaptam a katonai behívómat. Azelőtt fel voltam mentve az egyetem miatt, de november 11-én jelentkezni kellett a Hadsereg Házában, s el is vittek tartalékos tiszti iskolába, Caracalba. Tőlem nem kérdezte senki, hogy kulákszülők gyermeke vagyok-e, vagy ilyesmi; elvégeztem az éves tartalékos tiszti iskolát. Közben nyáron Brăilán országos lövészeti versenyt nyertem távcsöves puskával és harmadik díjat géppuskával.

500 embert hívtak be a caracali tartalékos tiszti iskolába. November 12-én összeállt a társaság, az iskola parancsnoka egy ezredes volt, aki Moszkváig harcolt a román hadseregben. Aktív tiszt, gentleman, a politikai tisztje a kolozsvári román színházban volt kulisszatologató. Februárban volt egy válogatás, az 500 emberből 120-an maradtunk benn az iskolában, a 119-ik az Roth Endre volt, később a tudományos szocializmus tanára, filozófiai író. Ő volt a Román Népköztársaság legrosszabb katonája. Januárban haza is küldték, hogy katonaságra alkalmatlan.

A katonai iskola december 1-jén ért véget, s december 30-ig ott lötyögtünk, vártuk, hogy a Népköztársaság napján megjönnek a kinevezések, s utána megyünk haza. Végül a 119 emberből kettőnket nem léptettek elő: Botezan Liviu (aki a Történeti Intézetben lett történész kutató, rég nyugdíjas, azt hiszem, betegeskedik, mert rég nem láttam), és engem. Jött a kinevezés, felolvasták, megkapták a vonatjegyet, s vissza kellett jöjjenek január végén, még egy hétig voltak katonák, s be volt fejezve egy év után a katonaság. Botezan meg én viszont tovább kellett katonáskodjunk, én 30 hónapot voltam aztán katona, amíg betöltöttem a 26-ik évet. Mert volt egy olyan törvény, hogy függetlenül, hogy mennyit volt katona, leszerelik. Február 18-án töltöttem a 26-ot, de január 30-án leszereltek, mert azelőtt való nyáron szabadságomat a kaszárnya udvarán töltöttem, s azt a 18 napot levonták. Utána egy munkaszolgálatos alakulatnál voltam szeptembertől januárig, Konstanca mellett, tőle északra egy hőerőműnél. Rettenetes hideg tél volt. Egy napi élelemmel, rövid gatyában, félcipővel szabadultam, s február 10-én érkeztem Kolozsvárra. Az egynapi hideg ételt, amit adtak a kaszárnyába, még Medgidián odaadtam egy néninek, akinek az ölében sírt egy kölyök. Mi meg aztán három napig ültünk Medgidia és egy másik állomás között a nyílt pályán.

Február 11-én jelentkeztem a Vöröskeresztnél, amelynek akkor már csak 11 alkalmazottja volt, de a törvény szerint vissza kellett vegyenek, s vissza is vettek. Soó Tamásnak az öccse volt a főkönyvelő, ő mondta, hogy keressek állást, s ők is keresnek, mert nem tudnak tartani. Ekkor lettem a Szövetkezeti Központ raktárában raktáros, vaskereskedő, 1951. április 1-től 1957-ig. Először sepregettem, aztán a végén főnök lettem a raktárban. Több mint 3000 cikknek a „szimbolját” (árújegyet) kellett megtanulni, vaskereskedő szakember lettem. Akkoriban ott egy Majtényi gróf volt a sepregető ember. Ott tanultam meg szeretni a szakmát. Volt egy „merceológ” (áruszakértő), úgy hívták, hogy Kurlender András. Isteni volt a pasas, irtó rendes ember. Beszélgetés közben az első reakciója mindig az volt, hogy visszakérdezett: „Hogy mondod, fiam?” Egyszer aztán megkérdeztem tőle: „Bandi bácsi te, süket

vagy, vagy nem érted, hogy mit mondok?” „Áh, dehogya, én először is értem, hogy mit mondasz, de amíg másodszor is elmondod, addig megfogalmazom a választ.” Nagyon okos dolog volt – később én is sokszor vettem hasznát. Ott volt kollegám egykori tanárom, Tömöröy Ödön, ő is mindenünnen ki volt rúgva.

Közben, amikor visszajöttem a katonaságtól, felvettem a kapcsolatot Tóth Samuval, s ugyanúgy folytattam. Kereskedő voltam, s Tóth Samunak dolgoztam.

Tóth Samu rengeteget járt Bukarestbe, hogy engem felvegyenek az ESPLÁ-ba, az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadóba, míg aztán nagy nehezen felvettek 1957-ben. Azóta 90-ig a fenekem alatt hat szék tört össze. 1970-től 1992-ig voltam Kriterionos, s 1992-ben jöttem el nyugdíjba. Aztán elindítottam a Gloria nyomdát és a Misztótfalusi nyomdát. Én szedtem össze mindkét helyre az embereket: a nyomdából a legjobb embereket vittem a Glóriába és hoztam hozzánk. Ma is dolgoznak olyanok, akiket én hoztam át annak idején.

A könyvterjesztés milyen problémáival szembesültek?

A magyar könyveket műszakoltam én, a németeket egy bukaresti román pasas, aki jól beszélt németül, mert a felesége német volt és a német szerkesztőséghez tartozott, a többi hetet: a román, szerbet, ukránt, jiddist, s a többit mind Steva Lepoiev csinálta. Ő anyanyelve szerint szerb, de tökéletesen beszél románul. Temesvári lévén, jól beszél magyarul, felesége révén pedig németül is. Ha a szerbet tudja, akkor tudja az ukránt, az orosz, a zsidót pedig csinálta úgy, hogy mellette volt a zsidó szerkesztő, egy Lebovici nevű pasas. Az írt könyvet, összegyűjtötte, megszerkesztette a könyvet, a műszaki szerkesztővel, Lepoievvvel megcsináltatta, elkészült a könyv 150–200 példányban, s a pasas az összeget kifizette és megvette. Ukrajnában adta el annyi dollárért, ahány lejbe került neki. Én is csak nagy protekcióval tudtam két példányt szerezni tőle Lepoieven keresztül, mert itt, a kolozsvári könyvterjesztőnél volt egy Markovits Kati nevű hölgy, aki a mindenese volt a kolozsvári könyvterjesztő vállalatnak. Nem ő volt a főnök, hanem egy Fodor nevű, egy másik zsidó. (Megjegyzem: az életem úgy alakult, hogy sok emberrel dolgoztam, többek között zsidókkal is, de ahánnyal dolgoztam, mindenik a világ legrendesebb emberei közé tartozott.) Úgy tudtam nagy nehezen két példányt szerezni Markovits Kati számára, akinek valahol Franciaországban volt egy ismerőse, annak a számára kellett a jiddis kötetek.

Markovits Katiról különben el kell mondanom még valamit. Tibori Szabó Zoltán írt a zsidókról egy könyvet, s abban Markovits Katinak is van egy vallomások írása arról, hogy mi történt velük. A címe is fantasztikus: *Nászútra Auschwitzba mentünk*.⁵ Azt mondja el, hogy amikor vitték volna be Kolozsvárra, a gettóba, előtte elmentek, s összeesküdtek, s úgy mentek a gettóba. De mind a ketten hazajöttek, hál' istennek. Végtelenül művelt nő volt. Több nyelven beszélt. Magyar volt az

⁵ Tibori Szabó Zoltán, *Árnyék-oldal: Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*, Koinónia, Kolozsvár, 2007.

anyanyelve, románul perfekt tudott, azon kívül beszélt franciául, angolul és olaszul. Nálunk, a könyvkiadásban az volt a szokás, hogy a nyár folyamán júniusban vagy júliusban a kiadók ki kellett nyomtassák a jövő évi tervüket, azt el kellett küldeni a könyvterjesztő megyei szervezeteinek, hogy rendeljenek példányszámot. Kolozsváron Markovits Katalin tárgyalunk. Egy csomó helyen így a valós igények szerint javítottuk az elképzelt példányszámokat. Vele mindig nagyon tisztességesen tárgyalunk: amelyik nagyon fontos könyv volt számunkra, megmagyaráztuk, hogy miért fontos, s akkor duplájára, háromszorosára emelte a rendelt. Hogy aztán nem annyi lett, az egy felsőbb döntés volt. De jól rendelt. Olyan is volt, hogy tisztességesen megmondtam, ebből ne rendeljen sokat, mert nem érdemli meg a könyv. Volt, hogy a példányszám-megállapításnál Markovits Kati tiltakozott, hogy a Tudományos Szocializmusból neki csak két példány kell, tudta, hogy az úgy sem kel el.

Helyileg hol volt ez a könyvterjesztő központ?

Két helyen volt az évek folyamán. Először a Vasas Otthon mellett, egy nagy épületben, a nyolcvanas években leköltöztették a Zápolya (Dosztojevszkij) utca végére, egy direkt nekik készült új épületbe. Az a Fodor nevű elvtárs volt a főnök, de az csak aláírt, a szellemi vezető Markovits Kati volt. A férje pedig gyógyszerész volt. A Szentegyház utca sarkán volt egy gyógyszertár, most is az, ott volt Markovits gyógyszerész. Az volt az a gyógyszertár, ahol a pártelvtársak a sehol nem található gyógyszereket megkapták, külön protekcióval. Így Markovits Katitól még gyógyszereket is tudtam szerezni itt-ott, amikor nagyon szorult a kapca. Volt olyan is, hogy nem tudta megoldani, mert olyan keményen nyilvántartották azt a gyógyszert, hogy kinek adják.

Egy időben, még a Kriterion és a Dacia megalakulása előtt, már itt volt egy kezdetleges román könyvkiadói tevékenység, Nistor és Lungu voltak a szerkesztői (a másik nevüket nem tudom). Ezek ilyen-olyan gyenge román költőcskéket-írócskákat szerkesztettek, s hogy ne kelljen annak a bukaresti műszaki szerkesztését tenni-venni, a műszaki szerkesztést én csináltam. A Széchenyi téren volt egy másik gyógyszertár (ma is az van ott), a gyógyszerésze arról volt nevezetes, hogy hátul volt egy konty haja, s hogy az egész kopaszságát elfedje azt előre húzta s egy zicherejsz-tűvel összefogta. Az is valami költeményeket írt. Tudta, hogy nálunk intézik a műszakolást, hogy rajtam keresztül megy a nyomdai előkészület, s amikor összeállt a kötet, jött az öreg, hogy: „Domnul Bálint, ő nem azért akarja kiadni a kötetet, hogy abból pénzt keressen, hanem hogy tudja megmutatni az unokájának: ő is tud valamit. Ami szerzői díjat kapok – mondta –, azt mind magának adom tiszta bérmentve (több ezer lejről volt szó), csak legyen meg hamar, mert ki tudja meddig élek. És legyen szép az a kötet.” Mondom neki: „Uram, nekem ne adjon semmit, mert ez a kötet időben szépen és jól úgyis elkészül, de én nem fogadom el.” Ahogy így vitatkoztunk azt mondja: „Hogy lehet maga ilyen hülye, amikor Lungu elvtárs egy beszercei tanártól egy verseskötet fejében egy vágott dísznót fogadott el?” Aztán a nyakamra járt vagy ötször-hatszor. Végül úgy szereltem le a

pasast, hogy azt mondtam neki: „Nézze, ha előfordul, hogy valami gyógyszer kell nekem, s nem találok, akkor segítsen.” Aztán egyszer egy olyan gyógyszert kapott meg, amelyet Markovits nem tudott adni, ő meg másnap hozta is, és nem fogadta el az árát. Különben nem is nekem kellett, hanem valaki másnak.

Valamit még el kell mondanom a nyomdáról, nyomdász-koromról. Tehát odakerültem 1948. február 1-jén és remeknél remekebb emberekkel találkoztam. A nyomda a Brassai utca 7 szám alatt volt, az Unitárius Gimnázium mögött. Ott volt a régi nyomda is, a Minerva, a Világosság szerkesztősége pedig a Horea út 6. szám alatt – a 4. szám alatt volt egy mozi –, ott, az emeleten. Később az ESPLA szerkesztősége költözött oda. Három szoba volt a miénk. Ma már maguk nem tudják elképzelni, hogy milyenek voltak a régi nyomdászok: ők voltak akkoriban azok az emberek, akik a leghamarább jutottak az információkhoz, hiszen ők szedték, tördelték az újságokat, s este már olvasták azt, amit a közönség csak másnap. Hogy mennyire művelt és értékes emberek voltak, arra két anekdota-szerűséget mondok el. Én dolgoztam még avval a bácsival, aki Asztalos István *Történet az utcán* c. novelláját⁶ gyakorlatilag véglegesítette. Ez volt Asztalos első novellája, ami megjelent, s nagy szenzáció volt, hogy új író jelentkezett. Az Ellenzék és a Keleti Újság is várta, hogy Asztalos István adja a következő írást. De nem volt, aztán nagy nehezen megszületett az írás. Hozta is kézírásban (mert akkoriban még nem kellett legépelni), ott volt vagy öt-hat papír a markában, s mondta, hogy ezt meg ezt még be kell toldani, mire az egyik nyomdász, az, akivel én dolgoztam 1948-ban, azt mondja: „Adja csak ide azokat a papírokat, fiatalember, csinálunk mi azokból novellát.” És csináltak is, nagyon jó novellát. S amikor ezt a sztorit hallottam tőle, elő is kerestem az újságot. Tehát hiteles a dolog. Asztalos István vasúti munkás volt, s azt hiszem hat-hét elemije volt, és valahányszor a Farkas utcában, az egyetem előtt ment el, mindig felsóhajtott, hogy ide én sosem jutottam el. Különben Tóth Samunak a legjobb barátja volt. Kártyapartnerek voltak, s amikor már a Napsugárnak a főszerkesztője volt, hetente legalább kétszer telefonált, és a telefonbeszélgetés így kezdődött: „Tóth Samu doktort keresi Asztalos István nem doktor”. Ez volt a fájdalmas része a dolognak.

A másik történet, amely a nyomdászokról szól: a Helikonos Kovács Lászlónak rettenetes kézírása volt, s úgy adta le az írásait. Egyszer az egyik fiatal szerkesztő azt mondta neki, hogy legalább a pontot, felkiáltó jelt, kérdőjelt tegye oda, mert nem tudjuk mondatokra bontani a szövegeit. Erre a következő alkalommal Kovács egy nagy ív papírt hozott, teleírva felkiáltójellel meg kérdőjellel, hogy ha valahol hiányzik, tegyék oda.

Kik is voltak ezek a nyomdászok? Endresz bácsi már hetvenéves volt, amikor én oda kerültem. Azok közé a nyomdászok közé tartozott, akik inaséveik után, segéd korukban nyugatra jártak vándorolni, a mesterséget megtanulni. Különben temesvári volt, nem tudom, hogy az anyanyelve magyar volt-e, vagy német, de tökéletesen beszélt mindkét nyelvet, meg románul is tudott, természetesen. Kézi

⁶ 1938-ban jelent meg először az Ellenzék 1938. április 1-i számában.

szedésben tudott szedni magyarul, németül, románul, de szedte a görögöt, a jiddist és a kottákat is. Ilyen nyomdász volt, és 90 éves korában még bejárt dolgozni az állami nyomdába. Tízen-nem-tudom-hány dioptriás szemüvege volt. Egy alkalommal leejtette a betonföldre és eltörött. Kétségbe volt esve, hogy most mi lesz. Nem az volt a gondja, hogy most majd nem látja a lapot, hanem hogy vasárnap nem tud meccsre menni. Aztán ott volt Gheorghe Chiciudean elvtárs, aki négy-öt hónapig Kolozsvár polgármestere volt 1945 után. Akkor, a negyvenes években, a nyomdában körülbelül négyszázötven ember dolgozott, s ebből négyszáz magyar volt és ötven olyan román, hogy a vicceket magyarul mondták, olyan tökéletesen beszéltek magyarul. Amikor a nyomda később a legnagyobb volt, 1200–1300 alkalmazottal dolgozott, de az alapgárda az a négyszázötven maradt. Az akkori igazgató, akinek az anyja különben magyar volt és vele nem is tudott csak magyarul beszélni, egy olyan vad alak volt, hogy ha tehetne, egyetlen egy magyart se vett volna fel a nyomdába.

Mi volt a neve?

Előtte az Unirea gyárban volt, gyenge mérnök, de nagy párttag, és miután ott nem volt mit kezdjenek vele, mint mérnökkel, elküldték nyomdaigazgatónak. Mindjárt mondom a nevét, eszembe jut közben. 1985 körül volt az első hullám, hogy le kellett építeni a nyomdászokat. Ezt is elmondom, de előbb kezdem egy másik gondolattal. Amikor az új tartományok kialakultak, Ceaușescunak az volt a mániája, hogy minden tartományban legyen nyomda, s minden tartománynak legyen újságja. Így Besztercén is nyitottak egy nyomdát, újságnyomó offset rotációs géppel és Zilahon is. – Na, eszembe jutott: Răduțnak hívták. – A lap úgy készült, hogy Besztrecén megírták azt a nyolc oldalnyi újságcikkeket, behozták Kolozsvárra, itt betördelték, megöntötték a rotációs gépre, az öntőformát kivitték Besztercére és ott 15 perc alatt lenyomták a két-három ezer példányt, hisz azért vették nekik a rotációs gépet.

Tehát 1985–86-ban volt az első hullám, amelyben a nyomdászokat kezdték leépíteni. S mit ad Isten, Bukarestből a Munkaügyi Minisztériumból jött egy ellenőr, hogy ellenőrizze, hogy hajtották végre, többek között Kolozsváron is, ezt a rendelkezést. Három-négy napot itt volt, megnézte többek között a létszámügyeket, a káderügyeket, mindent, aztán amikor befejezték s a jegyzőkönyveket aláírták, továbbment a pasas Váradra. Váradon a nyomdában volt egy olyan zsidó (aki szintén az egyik legrendesebb ember volt, azok közül, akiket eddig ismertem), Blau László elvtárs. Én a váradi nyomdába 1958-tól 90-ig, tehát harminc éven keresztül jártam – majdnem minden hónapban, csak az utolsó hat-hét évben nemigen, mert akkor már kevesebb is volt a munka. Blau az alatt az idő alatt mindig ott volt, s közben a váradi nyomdában megfordult vagy hat-hét igazgató, öt-hat évenként váltogatták őket.

Egy ilyen alkalommal hív Blau: Bálint elvtárs, hozzon valami kéziratosokat, mert én egy hét múlva kilépek, s nem akarom a nyomdát úgy hagyni munka nélkül,

legyenek ellátva munkával a kollegák. Két Horizont-könyvünk is volt akkor, azokat előkészítettem, vittem magammal, s leadtam. Egy saroképületben volt az irodája, párnázott ajtóval. Amíg folyt a beszélgetés, az ajtót becsukta, s a következő dolgot mesélte: „Figyeljen ide, hogy milyen szarháziak ezek a k...a oláhok.” A bukarestiek itt is voltak ellenőrzésen. Kiderült, hogy az az ellenőr, aki a Bukarestből jött, az is egy magyar zsidó volt, román névvel. Ő mondta el a váradi zsidó Blaunak, hogy a kolozsvári Răduț, amikor már mindent aláírtak, a belső zsebéből elővett egy notesz-szerűséget, s abból olvasni kezdte, hogy amikor ő igazgatónak jött ebbe az üzembe, akkor 522 ember dolgozott, abból négyszáz nem tudom mennyi volt a magyar, most meg 1200-an dolgoznak, de ő egyetlen egy magyart sem vett fel. Ezzel dicsekedett a bukaresti minisztériumi tisztviselőnek, aki történetesen magyar zsidó volt. Persze Blau is akkor merte ezt elmondani nekem, amikor egy hét múlva már lépett ki.

Ugyanilyen ember volt Kolozsváron Major József. Ez valamelyik kalotaszegi papnak a fia volt, korán elhalt az apja és a papné a Kós Károlyék segítségével behozta Kolozsvárra; elvégezte az unitárius gimnáziumot, mérnöki oklevelet szerzett és a nyomdához került, a Minerva nyomdának volt a műszaki főnöke. Ő vezette a nyomdát és intézett mindent. Kós Károly meg hozta a könyveket Kelemen Lajossal. A Minerva nyomdaipari üzem volt, Minerva Műintézetnek nevezték, még később is ez volt a lelke ennek a nyomdának.

Mit mondjak még erről a nyomdáról? Vicces eset volt például, hogy amikor az államosítás megtörtént, a barátoknak is volt egy kis nyomdájuk, s azt is bevitték hozzájuk. Így került be egy segédbarát is a Brassai utcai nyomdába, Major Jóska bácsi vette fel különben. Többek között az volt a feladata, hogy ő vitte a deszkára húzott ólomsorokat, s húzta le a hasábkorrektúrát, hogy a „kutyanyelveket” (így emlegettük) lehessen olvasni. Ezek úgy készültek, hogy a hasábra ráhúzta a vizes papírt, az megszáradt, s azt olvastuk a korrektúrához. Szóval ez a segédbarát az ölében vitte a hasábot, és amikor Chiciudean, a gépmester mögött ment el (őt már említettem, később, 45 után Kolozsvár polgármestere is volt), az egy óriásit káromkodott – szegény barát úgy futott el mellette, hogy ne hallja.

Egy másik nyomdai eset (nem tudom, mennyire tartozik ez a beszélgetéseinkhez, de ez volt az életünk): az egyik munkatársunkat Koblicskának hívták, gépszedő volt. Mi vasárnap délután is dolgoztunk, lapot csináltunk, hogy hétfő reggel a sportoldal friss legyen, mert akkor hétfőn is megjelent a Világosság. Nos, egy vasárnap délután történt meg az, hogy a felforrósodott ólom kiloccsant – ahogy mondják: „a gép fröccsöt kapott”: az alacsony teremben felment a plafonig, s a forró ólom visszahullott a hátára Koblicskának. A pasas arról volt híres, hogy tökéletesen hibátlanul akkor szedett, hogyha három liter bor volt benne. Hogyha csak kettő volt benne, akkor hibásan, ha négy, megint hibásan, ilyenkor én szedtem, én dolgoztam helyette a gépen. Amikor nyugdíjba megy, azt mondta, hogy ő többet ebbe a nyomdába be nem teszi a lábát, mert ez a nyomda már nem az a nyomda, mint amilyen volt. Élt még tizenvalahány évet, de egyetlen egyszer sem volt a nyomdában.

Hogy milyen is volt a régi nyomdászat? Az egyik korrektor kollega, Mogyoróssy bácsi – egy nagyon művelt ember, a nyomdász szakszervezetnek volt a pénztárnoka – nekem rengeteg mindent elmondott erről. Az például nem volt gond, ha egyik vagy másik nyomdász munkanélkülivé vált, mert a nyomdász szakszervezet annyi pénzt adott neki szombaton, mint ha dolgozott volna. Nyugodtan harcolhattak a jogaikért, s ha sztrájkoltak, a szakszervezet adta a pénzt, mintha dolgoztak volna. Más világ volt akkor. Az emberek tisztelték egymást, ragaszkodtak egymáshoz. Na, mindegy.

Most nyissunk egy újabb Tóth Samu-fejezetet. Rettenetesen igényes ember volt, elsősorban saját magával. De amit ő megcsinált, azt megkövetelte másoktól is. Fantasztikusan szigorúan csinálta, amit csinált. Amikor sikerült átkerülnöm a Kiadóba, felvettek az ESPLA-hoz korrektorként, Tóth Samunak az volt az érdeke, hogy én a számlétron ne menjek felfelé, mert akkor ő azt a mellékkeresetét nem kapta volna meg, ha ő engem műszaki szerkesztőként alkalmaz. Így ő műszaki szerkesztői díjakat nem vehetett volna fel. Egy olyan helyzet alakult ki tehát, hogy műszaki szerkesztést csináltam, de korrektor volt a nevem, korrektori fizetéssel. Mert Tóth Samu minden megjelent szövegért egy bizonyos összeget kapott a kiadótól Bukarestből. Én tudtam erről, de nem volt mit csináljak. Nekem konveniólt az, hogy kiadóban dolgozom – jó hely volt az –, s Tóth Samutól megtanultam a könyvgrafika, könyvkészítés minden ága-bogát. Nemcsak a műszaki szerkesztést, mivel a műszaki szerkesztőnek a feladata végigkísérni a könyvet, attól kezdve, hogy a szerző bejön egy kézirattal, odaig, hogy Markovics elvtársnő a nyomdában átveszi az 5000 példányt. Mindennap kellett tudnom, hogy melyik könyv milyen állapotban van.

Tóth Samuról azonban tudni kell azt is, hogy a kitűnő szervezőképessége, odaadása és szigorú munkafegyelme mellett nem volt egy grafikához értő ember. Ezért segítségül kérte Abodi Nagy Bélát a művészeti szerkesztés dolgában. Abodival tehát jó barátok lettek. Hogy honnan ismerték meg egymást, nem tudom, de aztán még apatársak is lettek. Egyetlen könyv sem jelent meg úgy, hogy a borító tervét, amit megrendeltek, amihez a változatok elkészültek, amikor elfogadhatónak tartotta Tóth Samu, ne mondta volna: Lajoskám, légy szíves menj Abodihoz. Abodinak a Deák Ferenc utca 4. szám alatt volt a műterme. Én hónom alá csaptam az anyagot, s mentem Abodihoz. Ő megnézegette, majd rendre elmondogatta nekem, hogy rendben van-e, vagy a megjegyzéseit, ha meg komplikáltabb dolog volt, akkor felhívta Tóth Samut, s megbeszéltek, hogy miért jó vagy nem jó az a borító. Közben Abodi – aki a Képzőművészeti Intézetben is tanított – a tanítványai közül küldte a hallgatókat, hogy borítót csináljanak, hogy ismerkedjenek a könyvgrafikával, hogy abban a szakmában is legyenek járatosak. S ennek folytán került a könyvtervezés közelébe Arz Helmut, Heim Ottó, Soó-Zöld Margit, Unipan Helga, Cseh Guszti, Árkosi Pista, majd Deák Feri, aki aztán Abodi után a művészeti szerkesztésért felelős mindenés lett nálunk. Deák Feri idejében odaig jutottunk, hogy témákat adtunk a diákoknak, hogy illusztráljanak és borítót

készítsenek diplomamunkaként. Annyira rangos lett az elbírálás, hogy a hallgatók sokkal inkább elfogadták azt a véleményt, amit a kiadótól kaptak, mint amit az iskolában mondtak nekik. (Azt vagy tudták, vagy nem tudták, hogy Abodinak a véleménye is benne van a mi véleményünkben.)

Nagy Istvánnak van egy könyve, az *Ácsék tábort vernek*. Az a könyv arról nevezetes, hogy azt úgy írta, s úgy reklámozta az illetékes és nem illetékes helyeken a szerzője, hogy ez a szocialista-realista *Pál utcai fiúk*. Hát nem az, maradjunk ennyiben. De ez volt a Nagy István szándéka. Még az Ács nevet is onnan vette. Ilyen-olyan kiállítású könyvet kellett csinálni belőle, illusztrációkkal. Az 1966-os kiadáshoz Abodi vállalta el, hogy illusztrációkat készít. Arról volt szó, hogy 12 vagy 16 illusztrációt raknak a kötetbe. Abodinak azonban az volt a szokása, hogy mindenképp legalább tíz féle változatot hozott. Akkor is több mint 30 rajzot hozott fel, színes illusztrációkat. A két terem egymásba nyílt, s lerakták az egészet a földre, mert nem volt más, hova kirakni. Abodi és Tóth Samu válogatták, hogy ez vagy az melyik fejezethez, s miért talál. Ahogy rakosgatták, egyszer csak Tóth Samunak elindult az orra vére. Akkor derült ki, hogy neki valami véralvadási problémái voltak, pedig ő akkor 46–47 éves lehetett. Mi Abodival rohantunk vele a kórházba. Nyár volt, s egyedül az orr-fül-gégészetben Luca doktor volt benn. Az aztán valahogy megállította a vérfolyást. Négy hónapig hiányzott Tóth Samu, mert annyi vért veszített. Az alatt rám maradt minden, s csináltam a dolgokat, ment simán a dolog. Amikor már kezdett gyógyulni, feljártam hozzá, hogy beszéljünk meg dolgokat, hogy ne döntsek én egyedül. Aztán visszakerült és dolgozott még körülbelül egy-másfél évet. Egy éjszaka aztán otthon ismét elindult az orra vére. A felesége mezőgazdász mérnöknő volt, Székelykocsárdon valamilyen kampány volt, s nem jött haza. Egy hét múlva Samu meghalt a kórházban. Az az érzésem, hogy ha az első nap bemegy a felesége, s az orvossal tárgyal, leadja a borraivalót stb. akkor Samu 49 éves korában nem halt volna meg. Az nehéz periódusa volt egyébképpen is Samunak, tudniillik a lányával nagyon jó viszonyban volt, a fiával viszont nem, aminek az oka talán nem ide tartozik. Aztán amikor már visszakerült a kiadóba, még másfél évig dolgozott, de olyan félgőzzel.

Volt egy Víg Sándor nevű altisztünk, azelőtt báró Bánffy Lászlónak volt a lakája. Ez a Bánffy a Bánffyok mezőszéki ágához tartozik. Sándor bácsi egy kutyfalvi egyszerű szegény gyermekként került be a Bánffyok már nem tudom, melyik mezőszéki kastélyába – Kolozsváron is volt lakásuk –, huszonkét évet dolgozott báró Bánffynál. Úriember volt, tudta, hogy kell viselkedni, ahogy azt egy bárói családban megtanulta. Amikor meghalt, ott voltunk a temetésen. Amikor lejöttünk a temetésről, nem látom sehol Tóth Samut, visszamentem, s hát még mindig ott volt a Sándor bácsi sírjánál.

Hányban volt ez?

'66-ban volt. Abban az időben éveken keresztül olyan gazdagon támogatta az állam a kiadói tevékenységet, hogy a bukaresti Akadémiai Kiadónak is volt

magyar kolozsvári fiókszerkesztősége, a szerkesztője Hajós József volt. Nem tudom ismerős-e a neve?

Persze, azt a remek könyvét, a *Barangolások kolozsvári könyvtárakban* sokat forgattam.

Én mindig úgy csúfolkodtam vele, hogy *Hajóska*, egy szótagot leloptam a nevéből. Sándor bácsival nem bírták egymást elviselni. Amilyen okos és művelt pasas volt Hajós, pont olyan modortalan, és annyira nem tudott viselkedni. Rettenetes volt. Amikor bejött az ajtón (elől a mi szobánk volt, s a következő szobában volt Tóth Samu és Hajós), azt se mondta, hogy „jó napot”, vagy hogy biccentsen legalább. Megtörtént, hogy Sándor bácsi, aki 120 kilós ember volt, Hajóst, aki nem volt nagyobb, mint én, megfogta a gallérjánál, kivitte az ajtón kívülre, aztán behozta, szintén a gallérjánál fogva, s azt mondta: „Hajós elvtárs, amikor bejön, akkor mondja, hogy Jó reggelt!” Valami ellenszenv volt közöttük, nem talált a szó.

Akkoriban szerkesztette Márton Gyula a csángó nyelvjárás atlaszát, ami sokkal később, két hatalmas kötetben megjelent. A belső szobában ott ül Sándor bácsi, épp nem volt semmi dolga, s nézte, hogy mi mit csinálunk. Ahogy beszélgetünk, kijön Hajós Jóska, kezében a kézirattal: „Öreg, vigye, itt van a kötet, adja oda Márton Gyulának, s mondja meg, hogy Hajós professzor úr küldi.” Mire Sándor bácsi nagy nyugodtan: „És Márton elvtárs az kutya fasza?” Na, ilyen volt a viszonyuk.

Amikor Sándor bácsi nyugdíjba készült, kiderült, hogy igazolni csak azt a tizenegy évet tudja, amit a Tudományos Kiadónál Tóth Samu mellett dolgozott. Gondolt egy nagyot, tudta, hogy a báró a Hegyvölgy utca sarkán lakik (egy időben, két-három évig én is egy udvaron laktam báró Bánffyékkel: egy lesüllyedt lakásban laktak, a gyerekek nem a konyhán keresztül jöttek ki a lakásból, hanem az ablakon keresztül léptek ki). Szóval elmegy Sándor bácsi Bánffyhoz. Én nagyot néztem, amikor megjelent, azt hittem, hogy engem keres. „Egészséget Lajoska!” „Valami baj van?” – kérdem. „Nem, a báró úrékhoz jöttem.” És előadja a bárónak, hogy nyugdíjba kellene menjen: „Én a báró úrnál dolgoztam vagy 22 évet, nincs valami elképzelése, hogy miképpen lehetne azokat az éveket igazolni?” „Sándor lelkem – mondja a báró –, hát hogy képzeled, én magáért fizettem a társadalombiztosítást, maga nekem dolgozott, engem szolgált, természetesen mindent elkövetünk, hogy igazoljuk.” És elment Vásárhelyre, mert oda tartozott szakszervezetileg az ügy. Báró Bánffyról különben tudni kell, hogy akkor épp az Aprozarnál dolgozott, a gyümölcsös ládákat javította, szegezte, tette-vette, valami minimálbérnél is kevesebb fizetésért. Elment tehát a báró, és nem jött haza másnap, de harmadik nap sem. Kiderült, hogy a vásárhelyi irattárat levitték Bukarestbe, a báró pedig lement Bukarestbe, s addig intézkedett – nem tudom, kit fizetett le, hogy csinálta –, míg a 22 évről elhozta az igazolványt.

Sándor bácsi erőszakoskodott: „Báró úr, legalább az útiköltséget engedje, hogy fizessem.” „Hogy képzeled, Sándor? Ez az én dolgom volt” – jött a válasz.

A nincstelen báró ezt tette Sándor bácsiért. Különben Bánffy László végtelenül rendes pasas volt. Ő maga is és a fia is, Jankó. Később a Metalul Roşuban mindketten a húsdaráló gépeket festették. Ő onnan ment nyugdíjba, a fiú, Jankó pedig aztán onnan disszidált. Két gyerekük volt. Jankó ma Németországban él, a lányuk, Éva remek úszó volt, Jordáky edző edzette, országos versenyeket is nyert, de soha nem engedték külföldre versenyezni, mert báró volt. Különben az is egy mániákus fehérlő volt: ezelőtt vagy három évvel halt meg, előírta, hogy a temetésére kiket kell meghívni, hogy utána a Napoca szállodában milyen menüt kell felszolgálni, s hogy milyen virágból legyen a koszorú. A Törökvágás mellett sikerült egy garzont szerezniük, miután az apja meghalt, s a testvére kiment. Azt hiszem nem volt férjhez menve.

Amikor Tóth Samu hirtelen meghalt 1967-ben, a temetésre Bukarestből lejött az Irodalmi Könyvkiadó műszaki igazgatója, Gheorghe Iacob. Abba az írói iskolába járt, ahová Fănuş Neagu és Panek Zoltán is. Nagyon szerette Tóth Samut, s jól is ismerte, mert Samu háromhavonként lejárt Bukarestbe tárgyalni az anyagszükségletekről, meg egyebekről. Amikor meg beteg lett, én mentem helyette. Lejött a temetésre, s a közeli embereket meghívtuk hozzánk. Nálunk, a Deák Ferenc utcában volt az úgynevezett tor, a mi költségünkön volt az egész, én intéztem. Arra nem emlékszem, biztosan ott volt-e a fia is, de a leánya Amerikából nem került elő, a felesége pedig nem tudom miért, nem akart ilyet csinálni. De jöttek Bukarestből, le kellett valahova ültetni őket, az nem lehetett, hogy vége van a temetésnek, s ülhetnek vonatra. Iacob kimondottan azért jött le, hogy részt vegyen a temetésen, s hogy másnap kettesben menjünk le a nyomdába, és tárgyaljuk le, hogy ezután az Irodalmi Kiadó magyar könyveit itt fogják nagyjából csinálni, rajtam keresztül. Az volt az elképzelés, hogy a műszaki szerkesztés és egyéb anyagi vonatkozások ezután Bukarestben történjenek, tehát, lépül itten a kiadó, a nyomda pedig szerezzen tudomást erről. Ahogy beszélgetünk, én megmondtam neki, hogy ez a magyar könyvkiadás halálát jelenti. Ez nem megoldás. „Dar ce spui?” – kérdezte.

S akkor én elmondtam: nagyon jól tudja, hogy amíg Tóth Samu hiányzott, addig sem állt le a kiadó, semmi fennakadás nem volt. „Şi atunci cum să facem?” – kérdezte. Erre megmondtam: egy megoldás létezik. És nagyon lényeges, amit most mondok, mert azután sokszor másféleképpen hangzott ez el. Én fiatal ember voltam, életem erejében, még nem voltam negyven éves. Megmondtam: ahelyett, hogy így-úgy fizetnének ennek-annak a könyvtervért, fel kell venni egy grafikusot, s akkor én a kiadónak minden egyéb műszaki vonatkozását vállalom. „Perfect” – mondta a pasas. Repülővel ment vissza, másnap, harmadik nap hív, hogy megbeszélte az igazgatóval, a két főszerkesztővel, Mihai Gafiţával és Mihai Şorával, aki miniszter lett 90-ben, s egyetértettek. Különösen Şora nagyon támogatta a magyar irodalmat. Gafiţa pedig főként a román modern irodalommal foglalkozott, de amit Şora mondott, azt Gafiţa jóváhagyta. Az Irodalmi Kiadó igazgatója pedig egy munkásköltő volt, Ion Bănuţa. Kiss Jenő fordította az egyik kötetét, hogy nagyobb szerzői díjat

kapjon. Megbeszéltük, hogy Deák Ferit kell felvenni. Elmondtam, hogy Tóth Samu mellett mit csinált. Iacob is ismerte a nevét, a munkáját. Mondta, hogy vegyem fel a kapcsolatot Deák Ferivel, aki akkor Vásárhelyen dolgozott a Sütő lapjánál, az Új Életnél. Ez azonban abból állt, hogy kéthetenként két napra lement Vásárhelyre, megcsinálta a lapot, aztán mulatott utána két napot. Elég sokat ivott abban az időben. Sütő hallani sem akart a dolgról. Erre Domokos Gézáat kerestem meg telefonon (akkor ő nem volt az Irodalmi Kiadó alkalmazottja, az Előrenél volt, hanem azelőtt volt pár évig a kiadó magyar főszerkesztője), hogy beszéljen Sütővel, engedje el, mert a magyar könyvek létkérdéséről van szó. Ő rögtön megértette, beszélt Sütővel, s Sütő el is engedte Deák Ferit. Többen, így Kántor Lajos, sőt maga, Deák Feri is néha úgy mondta ezt el (mert jobban hangzott az, hogy őt Domokos Géza vette fel, s nem egy kis emberke intézte az egészet), de ez a szintisza igazság. A Kriterionhoz persze, hogy Domokos vette fel. De ő a Tóth Samu halála után már ott dolgozott nálunk a Kriterion előtti időszakban, akár csak Mező Piroska és Hatházy Ferenc külső munkatársként, a nyomdában pedig korrektorként Nagy Enikő. Amikor a Kriterion össze kellett álljon, akkor Géza megkérdezte, hogy kit akarsz felvenni magad mellé és Ferike mellé. Mondtam: Mező Piroskát, Hatházyt, Nagy Enikőt. Őket egyben fel is vette. Fodor Irén viszont úgy került hozzánk korrektornak, hogy Lászlóffy Aladárt, Kerekes Gyurit jónak tekintették, hogy szerkesztők legyenek a Daciánál, Fodor Irént kevésbé. Ő gyengébb szerkesztő volt, de jó korrektor. Nyugdíjas koráig nálunk dolgozott. Még 90-ben, amikor elindult a Keresztény Szó, annak a korrektúráját is Fodor Irén csinálta.

Említettem, hogy 1950-ben engem kirúgtak az egyetemről. De már 1957-től, ahogy visszakerültem a kiadóhoz, próbálta intézni, hogy tudjam befejezni az egyetemet, de sehogy sem sikerült. Pedig támogatóm is volt: Kacsó Jutkán keresztül. Kacsó Sándor bácsi jó barátja volt Takács Lajosnak, aki akkor miniszterhelyettes volt, az oktatási ügyek felelőse, de ő sem tudta elintézni, hogy folytathassam az egyetemet. Aztán végül 1968-ban engedélyezték, hogy levelezőin befejezzem az egyetemet, de azt már Domokos Géza intézte el. És egy nagyon érdekes helyzet volt. Képzeld el, hogy egyik délelőtt beszélgetek a kiadóban egy egyetemi emberrel, például Kozma Dezsóval vagy Gáll Jánossal, Józsa Nagy Máriával, Csehi Gyulával, Szigethy Józseffel, Szabó Attilával, s történetesen visszaadom valamiért a kéziratát, majd másnap megyek hozzájuk vizsgázni. Ez is megér egy misét. A legváltozatosabb dologgal találkoztam. Olyan is volt, aki azt mondta: ne marhászkodj, add ide az indexedet, s beírta a jegyet. De Kozma Dezsó egy délelőtt, reggel 8-tól 12-ig nyaggatott, s közben előadást tartott nekem a 19. századi magyar irodalomról, hogy bebizonyítsa, milyen művelt egyetemi tanár. Mert azelőtt egy héttel kidobtam egy kézirattal. Vizsgáztam Szabó Attilánál is. Már azelőtt készült az a fehér tanulmánykötet-sorozata,⁷ s indult

⁷ A Kriterionnál az első kötet, az *Anyanyelvünk életéből* 1970-ben jelent meg, majd következett *A szó és az ember* (1971), a *Nyelv és múlt* (1972), a *Nép és nyelv* (1980), a *Nyelv és irodalom* (1981), a *Tallózás a múltban* (1985), a *Nyelv és település* (1988) – az utolsó már Budapesten.

hamarosan a *Szótörténeti Tár* is,⁸ de akkor még nem volt szó róla. Szabó T. Attila, amilyen zord, mogorva, ránézésre elutasító embernek tűnt, annyira jólelkű, jóra való bácsi volt. A történeti alaktan volt épp soron, a legnehezebb nyelvészeti kurzus, két nagy doszár. Rettenetes helyzet volt. Fel kellett készülnöm, mert szégyelltem volna odaállni, vizsgázni, anélkül, hogy felkészüljek. Attila bácsi egyenként hívott be. Hogy olyasmit ne kérdezzen, amire nem tudok felelni, szinte azt kérdezte, hogy téged, fiam, hogy hívnak. Végül is jó félórát vizsgáztam. A végén azt mondta: „Csodálom a te türelmedet fiam, hogy tudtad te ezt megtanulni, én nem lettem volna képes rá.” Gáll János, a tudományos szocializmus nyugdíjas professzora még él szegény.⁹ Nem tud kijárni a lakásból, de él még. Ismertem Udvarhelyről az apját is és a nagyapját. Apám és a nagyapám az évi lábbeli szükségletet a Gáll János suszter felmenőitől vette évenként és helyette a zöldséget, búzát adtak, kölcsönös árucserre volt. Középiskolás korában Gáll Jancsi elég csúnyán baloldali volt, Bartha Zoltánnal együtt, aki a Jóbarát magyar szerkesztője volt Bukarestben.

Nos, akkoriban a rendes hallgatók négy évet jártak, a levelezői pedig öt év volt. Én 69-ben beiratkoztam, s 73-ban már le is vizsgáztam, mert különbözeti vizsgáztam közben. Együtt jártam levelezőként a vásárhelyi Sorbonne-on (ez a vásárhelyi tanárképző főiskola csúfneve volt, de csak hároméves képzéssel, s aki ott végzett, csak általános iskolában taníthatott, utána viszont kiegészíthette, hogy rendes tanári diplomája legyen). Ilyen kollegám volt még tizenkettő. Ők mind nekem telefonáltak Vásárhelyről, Csíkszeredából, hogy mikor van a vizsga, így amolyan istápolójuk lettem. Másodéven volt. Gálffy Mócsi volt a prodékán, aki a levelezőkkel foglalkozott. Egyszer csak megjelenik a hirdető táblán, hogy a tudományos szocializmusból valami román nevű hölgnél kell vizsgázni. Felhívom rögtön Gálffy Mózest. Amikor ketten voltunk, akkor tegeztük egymást, mert a *Helyesírási szótárt* meg egyebet csináltunk már együtt. Mondom neki: „Mócsi, az a gondom, tudod, hogy mi van kiírva.” „Az az egész nem igaz – mondja Gálffy Mózes –, Gáll Jancsinál fogtok vizsgázni, csak a norma miatt kellett mást kiírni. Beszélj Gáll Jancsival.” Felhívom Jancsit, hogy van egy ilyen gond, s kell beszéljek veled. Le is megyek hozzá, tisztáztuk a dolgot, beszélünk az udvarhelyi dolgokról is. Közben mondom neki: „Jancsi, ha már itt vagyok, légy szíves adj nekem valami bibliográfiát, amiből felkészüljek a vizsgára.” Mire ő: „Öregem, megtiltom, hogy egy sort is olvass!” „Jó-jó – mondom –, de három A4-es lapon csupa Ceaușescu-bibliográfia van felsorolva.” „Amikor ki lesz írva a vizsga időpontja, előtte egy nappal hívj fel telefonon.” Úgy is tettem. „Na, gyere ide.” Elmegyek a lakására. Azt mondja: „Húzz egy tételt.” Kihúzok egyet, megnézi a cédulát, s beírja a jegyet. „Na, jól van Jancsi, de mi lesz a többiekkel? Azzal te ne törődj!” És úgy vizsgázott le a társaság Gáll Jancsinál, hogy egyenként hívta be őket, s tanú nélkül történt minden. Valami családi

⁸ Ennek első kötetei 1975-ben, 1978-ban, 1982-ben és 1984-ben jelentek meg, szintén a Kriterionnál, az ötödik kötettől már 1990 után a budapesti Akadémiai Kiadóval közösen, majd a kilencedik kötettől az Erdélyi Múzeum-Egyesület gondozásában és kiadásában. V. ö. RMIL 5/2. kötet, 312–313.

⁹ 2019. június 13-án halt meg.

örökség folytán az apja is sántált, s Jancsi mozgásképtelen lett már egyetemi tanár korában. Leningrádban végezte a tudományos szocializmust, s már akkor elkezdődött a baj, a leningrádi orvosok megmondták, hogy ezt csak a párizsi X kórházban tudják kezelni. Mire ő kijelentette: bízik a szovjet orvostudományban, és nem ment el Párizsba, holott akkor segíthettek volna rajta. A végén megtért, s rájött, hogy apám, nem ilyen szamarat akartam. Ilyen is volt.

Csehi Gyulánál írtam az államvizsga dolgozatomat, ő volt a Téka-sorozat egyik szerkesztője. Abban az időben a Gaál Gábor-ügyet tisztázták. Ő találta ki a témát. Mondta, hogy vegyem elő a Korunk évfolyamait, s írjak abból dolgozatot, *A Korunk (1926–1940) szerkesztése* címmel. Én azokat az évfolyamokat kijegyzeteltem, meg is írtam a munkát, Csehi megdicsért, Tóth Sándor pedig, aki Gaál Gábor szakértő volt, fel is használta az anyagot. Annyira jó volt a dolgozatom, hogy a Kar könyvtárából ellopták, s nincs már példány. Én meg hétszer költöztem Kolozsváron, s a magam példányát valahova úgy eltettem, nem találom. Pedig a leányomnak kellene. Egyebek mellett fantasztikusan érdekes volt az akkori körülményeket vizsgálni, hogy Gaál Gábor egyedül hogy tudta ezt csinálni, kik támogatták. Az aranyosgyéresi Sodronyipar gyárnak az egyik tulajdonosa, egy zsidó pasas, Diammant Izsó pénzén jelent meg 1926-tól 40-ig. Érdekes dolog volt, ahogy együtt dolgoztunk Csehi Gyulával. Nagyon jó tanár volt, csak borzalmasan feledékeny. Adtam neki egy példányt a dolgozathoz, s egy hét múlva elveszítette. Olyan sofőr volt, hogy a Horea úton megállt vele a kocsija, nem tudott beindulni: a rendőrnek kellett beülnie, hogy elhúzza az autót. A *Klió és Kalliopét* [1969] csinálta. Valami illusztrációkat kellett hozzá tenni. Nekünk akkor műszaki rajzokat, kottákat Boila csinálta, a híres román szenátori család egyik gyereke. Biciklivel járta a várost, s mindenféle munkát vállalt, még kertet is ásott. Aztán kapott Németországból valamilyen kottairó gépet, azzal már emberséges munkát tudott végezni. Csehi Gyulának a könyvéhez kellett volna valami anyag, ami egy bizonyos kötetben, csak az Akadémiai Könyvtárban volt meg. Épp nálunk volt Boila, szóba került, hogy van egy ilyen dolog. Megadtam az adatokat. Egy óra múlva jelentkezett otthonról, hogy a könyv ott van a táskájában, s holnap hozza is a rajzot. Csehi Gyulának ki sem adták, de Boilának odaadták, hogy hazavigye. Isteni alak volt.

Meddig működött a nyomda a Brassai utcában?

Amíg fel nem épült az új nyomda a Szentpéteri templom mellett, a nyolcvanas évek elején. Oda átköltözött az egész mindenség, s különböző más intézmények rendezkedtek be a régi helyen.

Most kérdeznék Domokos Gézáról és a Kriterionról. Hogyan kerültek kapcsolatba?

Domokos Gézával én először 1946 őszén találkoztam. Igaz, hogy az csak egy rövid találkozás volt. Az udvarhelyi kollégiumban a fiúkból és a tanítónőképzős

lányokból Haáz Sándor tanár vezetésével egy táncsoport alakult, ennek voltam az egyik tagja. Ez a csoport járt Csíkszeredában, Sepsiszentgyörgyön, Gyergyószentmiklóson, a környező falvakban, s eljutottunk szórványfalvakba is, Fogaras mellé, Halmágyra. Így jutottunk el Sepsiszentgyörgyre is. Emlékszem, hogy amikor megérkeztünk, a Mikó Kollégium menzáján vacsoráztunk, és ott megjelent egy fiatalember. Elsősorban nem a táncsoport miatt, hanem azért, mert a táncsoport egyik tagja volt Domokos Géza első szerelme. Néhány szót váltottunk akkor, aztán nem találkoztunk nagyon sokáig. Arról például semmi emlékem nincsen, hogy ő feljött Kolozsvárra 1948 őszen, mielőtt elment volna a Szovjetunióba. Maradt ez a gyerekkori élményem. Nagyon kellemes benyomást keltett. (Csak zárójelben mondom, hogy Udvarhely és Szentgyörgy között akkor egy Sztojka nevű magánvállalkozónak az autóbusa járt és Domokos Géza Szentgyörgyön kiment a buszhoz, s annak a poros oldalára felírta: „Szeretlek, Pendzsikém!” És Pendzsike Udvarhelyen olvasta. A nagy szerelemből azonban végül nem lett semmi. A moszkvai éveire nem térek ki, ő is megírta. Az ott tanulók, amikor hazajöttek, elég nagy lehetőségük volt arra, hogy választhassanak a kulturális intézmények között. Bár Pausztovszkij, a Gézáék tanára óvta attól, hogy laphoz menjen, mégis ő az Ifjúnunkást választotta.)

Akkortól a neve már ismerős volt. Kapcsolatba azonban akkor kerültem vele, amikor Géza az Irodalmi Kiadó nemzetiségi szerkesztőségének a főszerkesztője lett. Az volt számára a kiadói ügyintézés iskolája. Az akkori Irodalmi Kiadó egy behemót nagy vállalkozás volt, és magyar osztálya az ország legjobb magyar nyelvű kiadója. Az igazgatója egy jelentéktelen munkásköltő volt, Al. I. Ştefănescu, de volt abban az intézményben három érdekes ember: Mihai Gafiţa, Mihai Şora meg a technikai igazgató Gheorghe Iacob. Órála már említést tettem, de érdemes a nevét megjegyezni. Remek ember volt, s kitűnő szervező. Nagyon szerette a bukaresti magyar kollegákat is, de minket, a kolozsvári Irodalmi Kiadó embereit, Kacsó Sándor bácsitól kezdve nagyra becsült, mert komoly embereknek ismert, mert amit mondtunk, az úgy volt.

Nos, Géza emellett a három kitűnő ember mellett tanulta meg az egész kiadói működést, s mikor a Kriterion élére került, nem oda becsöppent „káder” volt, hanem olyan, aki tudja, hányas számú gallér kell a zsiráfnak a könyvkiadásban. Az ő kinevezése az általános szokás ellenére történt: egy olyan ember került a megfelelő helyre, aki tudta is, hogy mit kell ott csinálni. Egyébként, amikor valakit valahova vezetőnek odatettek, az első és legfontosabb kritérium az volt, hogy ne értsen hozzá. Egyik nap kulturális miniszter volt, másnap ki tudja, mi, harmadnap pénzügyminiszter. Ez volt a kádermozgatásnak az elve.

Amikor Gézát kiszemelték arra, hogy ő legyen az igazgató, akkor még vacillált is, hogy hagyja-e ott a lapot, de azért jobban tetszett neki ez a munkaterület, s az Előrénél egy kicsit be is szűkült a tevékenységi lehetősége.

Hogy miképpen született a „Kriterion” név, arról nem beszélék, azt megírta ő az *Igevárban* részletesen.

A Kriterion kapcsán tudni kell, valószínűleg ő is említi, hogy a 30-as években Cezar Petrescunak volt egy Criterion című folyóirata – nagyon rövid életet élt, mindössze 3–4 száma jelent meg. Persze, ott román c-vel. Az már a vicchez tartozik, hogy a sógorom, amikor elment Amerikába, meglátogatni a disszidált fiát, egy könyvüzletben felfedezett egy karórát, és a karóra nem Doxa volt, hanem Criterion. Elhozta nekem, s én úgy hordtam a karórámat húsz évig, hogy még azon is sajtóhiba volt.

Azokat, akik a kolozsvári szerkesztőségbe kerültek, Géza még korábbról ismerte. Tudta, hogy honnan kell kiválasztani. Az Irodalmi Kiadó kolozsvári szerkesztőségében Kacsó Sándor bácsi volt a főnök, ott dolgozott egy ideig Fodor Sándor és Keresztesi Évuka.

Deák Ferencet már akkor vettük fel, amikor Géza az Előrénél volt. Amikor Domokos a megbízást megkapta, Kolozsvárt a műszaki részen már volt egy összeállt munkacsoport: Deák Ferenc, én, Mező Piroska, Nagy Enikő, Hatházy Ferenc. Ezek alkalmazottak vagy külső munkatársak voltak. Ezt az egészet egyből átvette a Kriterionhoz, s hozzátette Dávid Gyulát főnöknek, majd Mikó Imrét.

Ez a társaság a bokán rúgott emberek társasága volt, Mikó meghurcolt ember volt, Dávid Gyula börtöntöltelék, én kulákcsemete. Hatházy Feri egy évvel járt alattam az egyetemen, tehát 1952-ben végzett. Mint „egészséges társadalmi származású”, Bukarestbe került a Politikai Kiadóhoz, és Valter Romannak (a Petre Roman apjának) a jobbkeze volt a magyar könyvek kiadásában. Művelt, olvasott, tehetséges ember, de minden vágya az volt, hogy visszakerülhessen Kolozsvárra, mert Bukarestet nem bírta elviselni. Bukarestben lakott vagy 3–4 évet, aztán nagy nehezen elintézték, hogy átkerült a Tankönyvkiadóhoz, Kolozsvárra, az itteni szerkesztőségbe. Az első munkája itt egy olvasókönyv volt, amelynek a végén helyesírási szójegyzék is volt. A könyvet már több évben kiadták, neki most a „*bun de difuzare*”-t (a terjesztési engedélyt) kellett megadnia. 1958-ban, amikor már tombolt nálunk az éberségi kampány, valakinek eszébe jutott, hogy elolvassa a szójegyzéket, felülről lefelé. Felfedezte, hogy abban egymás után következnek a „bolond” és a „bolsevik”, meg más hasonlók. Óriási botrány lett: a könyv szerzőit hónapokon át vallatta a Securitate, a végén Nagy Jenőt kidobták az egyetemről, Csehi Gyulát szankcionálták, Fehér Miklóst, aki a Brassaiában volt magyartanár, az ország egyik legjobb tanára, Szucságra, egy 5–8 osztályos iskolába helyezték, Hatházy pedig repült a Tankönyvkiadótól. Köszörűs lett a Tehnofrigban, ott dolgozott tizenvalahány évig, még élmunkás is volt. Én úgy ismertem őt meg, hogy a sógora katonakollegám volt Caracalban, s miután hazajöttünk a katonaságból, akkor is összejártunk. Veress Károlynak hívták, Ibi, a húga lett a Hatházy felesége. Most is él, sajnos, már nem tud olvasni, mert elromlott a szeme. Feri tíz éve halt meg, a lánya két éve, fiatalasszonyként rákban. Remek fizikatanárnő volt, Kiskapuson tanított.

Hatházy Feri előbb korrektor volt a Kriterionnál, aztán szerkesztő. A legnehezebb könyveket ő szerkesztette: a Kriterion Kézikönyveket, amelyben különböző szaklexikonok szótárak jelentek meg, a nagyon komplikált könyveket. Amikor

nyugdijba mentünk '92-ben a Kriteriontól, akkor felvettük külső munkatársnak az egyházi nyomdába, korrektúrákat végzett, kéziratokat készített elő. Még az utolsó két hónapban is – tudtuk, hogy vége van, ismertük a diagnózist – mindennap bejött dolgozni: elvitte a munkát, másnap-harmadnap hozta. Egyik nap, reggel 9 óra körül hívom: „Ferikém, tedd félre ezt a munkát, mert van egy sürgősebb.” „Várj – mondja –, van még egy bekezdésem, azt elolvasom, s utána fogok neki annak.” Elvette, elkezdte olvasni – félóra múlva telefonál a felesége, hogy Feri meghalt. Ráesett az asztalra, a ceruza a kezében volt, úgy halt meg.

A többieket ismeri. Aztán volt egy időszak, amikor a kolozsvári szerkesztőségben dolgozott Páskándi Géza, majd lejött Bukarestből Csiki Laci.

A Kriterion sorsához az is hozzá tartozik, s ez is lényeges, hogy a német szerkesztőségből szinte minden évben disszidált valaki. Persze ezért az igazgatót (a németek esetében Hedi Hausert, a német aligazgatót) vonták felelősségre. Hogy a magyarokkal ne járjon így, Domokos Géza és Létay Lajos között létezett egy olyan megállapodás, hogy ha valaki el akart menni, az időben szólt, s akkor Létay átvette az illetőt az Utunkhoz. Tehette, ő Központi Bizottsági tag lévén, a hátán el bírta viselni, hogy tőle menjenek el az emberek. Így ezek az emberek (Csiki Laci, Németi Rudi) sorban nem Kriteriontól, hanem az Utunktól mentek el.

A bukaresti szerkesztőség is egy remek szerkesztőség volt, biztos Lepoiev és Panait Rózsika is beszámolt erről. Nagyon szerették és tisztelték egymást, s mindenkinek szívügye volt a Kriterion. Géza az alakulásakor közigazdásznak egy olyan orosz nőt vett fel, aki román feleségként jött Moszkvából. Hogy is hívták?

Valentina Vasilescu volt.

Igen, aztán meghalt. Utána valamilyen Veronica került oda.

Veronica Ștefănescu. Beszéltem vele telefonon. Lepoiev megadta a számát.

Az egy remek leány volt. Még közigazdász hallgatóként került hozzánk, s Fasselnek a gyengéje volt, nagyon tetszett neki. Talpraesett menyecske lett, mindent csinált, Botár Emma szinte saját lányának fogadta. Szóval nagyon megszerették. Ő is a világ legjobb munkahelyének tartja azóta is a Kriteriont.

A Kriterion megalakulásával kapcsolatban lényeges, hogy amikor ezt a nemzetiségi kiadót létrehozta a román állam, volt egy olyan hátsó gondolat, hogy ez is olyan lesz, mint a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa vagy a Német Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa. Van erre egy jó román kifejezés: „perdea de cuvinte” (szó szerint fordítva: függöny, szavakból): amikor hivatkozni kell rá, akkor van, de egyébként nem fog sok vizet zavarni Románia nemzetiségi politikájában és kulturális életében. Persze, amikor megfogalmazták az alapítási okmányt, abban fel kellett sorolni bizonyos feladatköröket, és azokat fel is sorolták. De ott tévedtek, hogy Domokos ennek minden pontját felhasználta. S csinálta, amit nem tiltott meg a törvény. Ezért is lett a Kriterionnak olyan széles tematikai

lefedése. És olyan közösséget gyűjtött össze a más nemzetiségek vonatkozásában is, hogy mindenik alkalmazott hivatásának tekintette, hogy a Kriterionnak dolgozzon. Persze kivétel is volt.

Az előbbieken említettem Steva Lepoievet. Amit rá bíztak, azt el is intézte. Fantasztikus pasas volt. Több nyelvet beszélt, temesvári lévén, magyarul is tudott, most persze már sokkal rosszabbul beszél, mint húsz éve.

Amikor Tóth Samu meghalt, akarva, nem akarva, főnök lettem, s havonta-három havonta le kellett mennem Bukarestbe, aztán, amikor Deák Feri a munkatársam lett, ketten mentünk. Előfordult egy alkalommal, hogy akinek a szállást foglalnia kellett Bukarestben, visszatelefonált, hogy nem kaptak helyet a szállodában, s ne menjünk. Ezt a beszélgetést hallotta Lepoiev. „Mi az, hogy nincs?” – szolt közbe, s fogta magát, felhívta a temesvári nyomda igazgatóját, s elintézte vele, hogy az másnapra nekünk szállodát foglal Bukarestben. A temesvári nyomdaigazgató is egy szerb pasas volt. Neki persze, hogy volt szálloda.

A többi kiadói embert, ha kevésbé is ismertem Bukarestben, mindig nagy tisztelettel köszöntöttük egymást. Az éves gyűlésekre mindig le kellett mennünk, utána vagy a Petőfi Házban vagy a Schiller Házban volt vacsora. Az előző év mérlegét ekkor csináltuk meg. A bukarestiek ezekre a találkozókra persze hozták a családjukat is. Akkor ismertem meg például a Botár Emma férjét, nem tudott magyarul, de értett azért, Emmától tanult valamit. Érdekes sorsú ember volt különben, s Emma sok mindenben támaszkodott arra, hogy a férje Szovjetben végzett, utána pedig a Párt Központi Bizottságában, a Külpolitikai Osztály vezetője volt több mint tíz évig.

Emmát mindenik a rajongásig tisztelte és szerette, ő tényleg egy szeretetre méltó ember volt. Biztos, hogy mindenki nagy szeretettel beszélt róla.

A hazai könyvterjesztésről már korábban beszéltünk, gondolom, amit elmondott, az a Kriterionra is vonatkozik. De úgy tudom, a Kriterionnak egy időben volt saját exportja is. Erről mit tart fontosnak elmondani?

Nagy nemzetközi levelezést folytatott a Kriterion. Markovits Márton volt ennek az ügyintézője, jó zsidó módon. A felesége Tóth Mária is az volt. Egyébként Markovits Marci egy végtelenül rendes ember volt. Évente készült s megjelent nyomtatásban szeptember-október tájt a következő évi kiadói terv, egy brosúra. Azt szétküldtük Svédországtól Amerikáig. Amerikában Püskiéknek, aztán meg Dél-Amerikába is. Főként erdélyi dolgokra voltak kíváncsiak, Tamásit, Sütőt stb. rendeltek. Amikor Tamásinak kiadtuk az *Ábelét* [1973], akkor 300 példányt kért Püski Sándor. Ezek úgy készültek, hogy megrendeltük a példányszámot – a könyvterjesztő rendelt mondjuk 2000 kötöttet, 3000 fűzöttet –, s pluszban kértünk mondjuk 150 kötött példányt exportra. Ezt azonban nem adtuk át a könyvterjesztői hálózatnak, hanem leküldtük Bukarestbe és Markovits Marci expedálta a megrendelőknek Amerikába, Svédországba stb.

Ugyanolyan minőségű papírra nyomták ezeket is?

Igen, csak minden oldalt végignyaltunk, hogy ne legyen hibás példány között, ennyit csináltunk pluszban vele. Egyébként nem kellett a Kriterion könyvekkel semmit csinálni, mert nagyon jól néztek ki. Abban az időben messzemenően kiemelkedtek a könyvpiacra. Annyira fejlődött ez a dolog, hogy nemcsak Sütőt, Kányádit, Szilágyi Pistát, Bálint Tibort rendeltek, hanem a kiadói igazgatóság szerzői díjra szükséges valutáját majdnem kitermelte a Kriterion maga. Ennek ellenére a nyolcvanas években ezt a nemzetközi kapcsolatot megszüntették, s inkább arról is lemondtak, hogy valutát termelünk. Pedig jó üzlet is volt: ha egy könyv nálunk 5 lejbe került, azért 5 dollárt kaptunk, ilyen arányok voltak.

A Kriterion-könyveket, úgy tudom, nem is egyszer díjazták.

Minden évben volt a legszebb könyvek kiállítása Bukarestben, a Dallas teremben, a Magheru sugárúton. Ott felvonult az egész romániai könyvkiadás. Sokszor elhangzott, hogy a Kriterion sátra egy külön világ, annak van saját arcéle. A többi szedett-vedett volt. A román könyvkiadás részben utánozta a franciát, de számukra az, hogy szép könyv nem volt fogalom. És sokkal gyengébb minőségben dolgoztak. Aztán az évek során kialakult egy könyvgrafikus gárda ott is. A kommunista rendszer magas szintre emelte a román könyvkiadást, mi viszont visszaestünk. Hiszen nekünk volt Minervánk, Erdélyi Szépmíves Céhünk, azoknak a minőségéből sokat kellett engedni.

Ezeken a kiállításokon kirívó volt a mi könyveink külső kinézése. A váradi nyomda például sokkal igényesebben dolgozott, mint a kolozsvári, így „Az év legszebb könyvei” versenyre készülő könyveink egy részét Váradon készítettük, ott le volt foglalva számunkra is a nyomdatér, s nagyon jó körülmények között tudtunk dolgozni velük.

Később azonban fellépett az irigység, s odáig jutottak a dolgok, hogy a Centrala Cărtii, a nyomdaipari központ megakadályozta, hogy a Kriterionnak nyomdát adjanak a váradi nyomdában. Aztán nagy nehezen mégis elintéztük, hogy legalább a versenyre készülő könyveink egy részét mégis ott nyomjuk ki. Ez alatt a címszó alatt, persze egyéb is ment oda, jó román hazugságokkal tűzdelve.

Díjat kapott például a Nagy Kálmán fordította *Kalevala* – az a finnekhez is eljutott, s Baász Imrét, a grafikust és Nagy Kálmánt meghívták Finnországba. A Baász rajzait használták fel a finnek egy ottani kiadáshoz is, annyira tetszett nekik. Amelyik kiadó nyert a legszebb könyvek kiállításán – és mi minden évben nyertünk valamit –, annak a képviselői egyhetes-tíznapos ONT kiránduláson vehetett részt. Ilyen nyertesként voltam én Németországban, Csehszlovákiában, Lengyelországban. Legalább tízszer nyertem díjat, de volt úgy, hogy nem én mentem, hanem valaki más. Néha Deák Feri ment, vagy mindketten mentünk, és a nyomdából is jött valaki. Ezt a nyomda jelölte ki, s rendszerint valamelyik főnök került a listára. Így láthattam Lengyelországban, Varsóban a hetvenes évek vége

felé a könyv nemzetközi évében a varsói könyves világkiállítást. Azon ott voltunk egy hétig. Az egész világ könyvtermését láthattuk ott.

A Kriterion író-olvasó találkozóknak milyen hangulatuk volt?

Általában minden évben rendeztünk Kolozsváron Kriterion-napokat. Év végén, ilyen tájt szokott lenni, az Egyetemi Könyvesboltban vagy a Coşbucban. Ezekre készültek plakátok is. Összejött ilyenkor a kolozsvári magyar értelmiség krémje. Még egy ilyen hely volt a Kántor Lajos szervezte Korunk Galéria. Ott is Kolozsvár elitje találkozott a művészeti kiállításokon. Szerény, de ünnepélyes alkalmak voltak ezek a kolozsvári Kriterion-napok. Persze ahhoz, hogy meg lehessen tartani és minden jóváhagyást megkaphassunk, szükséges volt, hogy román szerző is szerepeljen. Nagyon sokszor segített és támogatott ebben, még akkor is, ha nem volt könyve, D. R. Popescu, aki Kolozsváron az írószövetségi fiók elnöke volt. Amikor mentem hozzá, hogy „Domnule D. R. ...” – már mondta is: „Ai venit, pentru că aveți nevoie de mine pe post de român.”¹⁰ És ezt vállalta jó szívvvel, igen, mert a felesége magyar volt.

Értem, ő aztán felkerült Bukarestbe.

Igen, s elromlott, vad ember lett belőle, megfélelkezett arról, hogy innen indult. Szemére is hánytuk neki. Én is találkoztam vele, s meg is mondtam neki. Az volt a válasza, hogy *Da, păi...*¹¹ Hasonló dolog történt Augustin Buzurával is. Amíg itt volt Kolozsváron a Tribuna-nál szerkesztő, addig nagyon jóban volt a magyar kollégákkal, puszpajtások voltak. A változás után levitték a Román Kulturális Intézethez (Institutul Cultural Român), annak az elnöke lett, s megvadt, olyan nyilatkozatokat tett, hogy nem illett hozzá.

Ezzel kapcsolatban van egy olyan történetem, ami megér egy misét. Domokos Géának volt az ötlete, hogy egy ilyen Kriterion-napos alkalomra Titus Popovici-ot szervezzük be. Nagy román szövegkönyvíró volt. Olyan filmeknek írta a szövegkönyvét, mint a Sergiu Nicolaescu-féle *Dacii*. Nagy román lett. Amúgy a pasas váradi zsidó. 1946–47-ben váradi emberként Majtényi Erikkal még azt vitatták, hogy magyar írók legyenek, vagy román írók. Majtényiből magyar, Titus Popovici-ból román író lett. Valahányszor Domokos Gézával találkozott, mindig azzal kezdte: „*Hogy vagy faszi, hogy izeg a mozog?*” Miután az *Ipu két halála* megjelent,¹² Géza megbeszélte vele, hogy fordítsák le magyarra. Szép kicsi könyv lett belőle, Deák Feri csinált hozzá illusztrációkat. Nos, az az évi Kriterion-napokon Titus Popovici lett volna a román hivatalos szereplő, *pe post de român*,

¹⁰ Magyarul: Azért jöttél, mert szükségetek van egy hivatalos románra.

¹¹ Magyarul: Igen, hát...

¹² A kisregénynek Forró László fordításában két kiadása jelent meg a Kriterionnál, 1972-ben és 1986-ban. A szövegösszefüggésből ítélve az eset a második kiadás valamelyik vidéki bemutatójához köthető.

s úgy volt, hogy Gézával együtt jön le Bukarestből a könyvbemutatóra. Hát képes volt arra, hogy a repülőgép indulása előtt egy félórával telefonált, s azt mondta, hogy *a intervenit ceva și nu pot veni*.¹³ Akkora csalódás volt, hogy borzalmas. Bizonyára meggondolta, hogy politikailag nem lesz jó neki ez a húzás. De később telefonált, hogy Géza már ne tudjon intézkedni, hogy valakivel helyettesíthesse. A későbbi nyilatkozatairól nem is beszélek.

Milyen munkatársi viszonyban volt Domokos Gézával?

Gézánál nagyon fontos volt az, hogy engedte az embereit önállóan gondolkozni. Lehetett véleményük, ellenvéleményük. Két-háromhavonta lejött Kolozsvárra a szerkesztőséghez, olyankor megbeszéltük, hogy a következő időszakban mit hogy csinálunk. Leültünk négyesben: Domokos Géza, Dávid Gyula, Deák Ferenc és én, s eldöntöttük, hogy mik a következő periódus legfontosabb feladatai. Gézánál volt egy kis cetli, amit betett a zakója felső zsebébe, s tárgyaláskor a lényeges dolgokat a kis cetlire felírta. Volt olyan ügy, amire rögtön válaszolt, volt olyan, amire azt válaszolta, hogy kedden felhívlak, s megmondom, hogy mi az álláspont ebben a kérdésben. Ha keddig nem tudta megoldani, akkor felhívott, hogy ma még nem tudok válaszolni, mert... Ennyire precíz és pontos volt. Lehetett számítani arra, hogy amit mond, az úgy van, s ha valami megváltozott, azt is tudomásunkra hozta.

Az nem történt meg velem soha, ami később, amikor én eljöttem a kiadótól nyugdíjba, és végre sikerült felvenni utódnak Géczi Jánost. Valamilyen kislexikonnak a szerkesztése következett és azt H. Szabó Gyula Géczi bízta: intézze el a tördelését (akkor már számítógépen dolgoztunk). Géczi János el is intézte, a munkát a saját zsebéből kifizette, de amikor mondta, hogy kész van, itt van, kiderült, hogy H. Szabó Gyula közben megcsináltatta Bukarestben (másfélszer annyi pénzért). És Géczi Jánosnak ezt sosem fizette vissza.

Nekem sok rossz tapasztalatom volt kiadói emberekkel, amikor pénzügyről volt szó. A legváltozatosabb dolgokkal találkoztam:

Horváth Istvánnak van egy nagy verseskötete, a *Tornyot raktam* [1972] – Cseke Péter szerkesztette, Deák Tamás írt előszót, a Romániai Magyar Írók sorozatban jelent meg. A kézirat összeállítása úgy történt, hogy Horváth István egy megjelent kötetet feláldozott, kivágott ezt-azt, ami az Utunkban megjelent azt is odatette stb. Így állt össze, s így került a szerkesztő kezébe. Különben tehetséges ember volt, csak fukar-paraszt a végtelenségig, az egyszer tutti. Akkoriban a kiadó hivatalosan egy oldal gépeléséért, ha próza volt, 80 banit fizethetett, ha vers, akkor 60-at oldalanként. Ennél többet nem. Gépelni viszont mindenütt 2 lejért gépeltek. Botár Emma felhívta Horváth Istvánt: „Pista bácsi, ezeket le kell gépelni – mondta –, mi csak ennyit tudunk fizetni, a különbözet kb. 120 lej. Én kifizetem, hogy ne akadjon el a munka, s majd kérjük, hogy küldje el nekünk. Hát soha nem adta meg a 120 lejt. Pedig azért a kötetért, csak zárójelben jegyzem meg, Horváth István nettó 170.000 lejt

¹³ Magyarul: Közbe jött valami és nem tudok menni.

kapott, ami akkor öt Daciának volt az ára. Amikor rákérdeztem, az volt a válasz: „Erről nem volt szó, a gépelés a kiadó kötelessége.”

Tegyük hozzá, hogy egy szerkesztői átlag-fizetés akkoriban 1500 lej körül volt, ugye?

Annyi körül. A főszerkesztőnek, Domokosnak majdnem 4000 lej volt.

Neki igen, ő le is írta ezt az *Igevárban*. Érdekes, hogy kezdetben neki még több is volt, csak lenyesegették. Megvan a kinevezési dokumentum is erről a hagyatékában.

Létaynak meg az *Utunknál* 6000 leje volt.

Igen, a sajtónál nagyobb fizetések voltak.

Ezzel kapcsolatban elmondom, hogy mivel engem exmatrikuláltak az egyetemről, később nem alkalmazhattak egyetemi végzettségű műszaki szerkesztőként, hanem csak mint középiskolai végzettet, ami vagy 300 lej különbséget jelentett. Amikor viszont 20 év múlva elvégeztem az egyetemet, az a törvény már nem volt érvényben, s csak azzal maradtam, a középiskolai végzettségű besorolással. Azt hiszem '88–89-ben 1300–1400 lej volt a fizetésem, a Dacia Kiadó hasonló beosztású műszaki szerkesztője 1800-at kapott. Az Igazságnál pedig a lap műszaki szerkesztője 3000 lejt. Ilyen differenciák voltak. A Kriterion ilyen szempontból hátul kullogott. *Ajunge pentru ei și atâta*¹⁴-alapon. Ez egy szomorú dolog volt. Ott romlott el a helyzetem, amikor az Irodalmi Kiadónál 1957-ben Tóth Samu korrektori posztra inkadrált, már mondtam, miért. Ezért nem lettem műszaki szerkesztő a kezdet kezdetekor. Samunak különben megbocsátottam, neki sok minden köszönhetek.

Amikor 1984-ben a Dulea-brigád Kolozsvárra érkezett, akkor a műszaki szerkesztőséget is berendelték beszélgetésre, kihallgatásra?

Nem.

Nem is találkozott akkor személyesen Duleával?

Nem. A többiek igen, őket vallatták.

A kiadói szekusokról milyen emlékei vannak?

Domokos Gézának a 70. születésnapjára, 1998 májusában, köszöntő soraimban írtam a következő mondatot: „...*azt is vallom, hogy még akkor is a közjó szolgálata lebegett a szemünk előtt, amikor kisebb-nagyobb megalkuvásra kényszerültünk*”.

¹⁴ Magyarul: Nekik ennyi is elég.

Géza nagyon pontosan értette, s beszéltünk is azután erről a bekezdésről. Az, hogy minket lehallgattak, természetes volt, és tudtuk is. Nem tudom, beszámolt-e valaki arról a húsz dossziényi anyagról, amit a Securitate Domokos Géza telefonbeszélgetéseiről összeállított – Dávid Gyula biztos említette, mert ő ismeri a legjobban –. Azokban én is biztosan többször szerepelek. Az is szabály volt, hogy minden intézménynél kellett legyen egy füzet, amibe be kellett vezetni, ha valaki külföldről meglátogatta az intézményt. Ez ott volt a Dávid Gyula fiókjában, a Létay Lajos fiókjában, ez volt mindenütt.

Gézának 1992-ben, vagy valamikor egy tokaji vidéki írótáborban valamelyik fiatal vitéz nekiment, hogy annak idején Géza aláírt egy cikket, amelyben elítéli azt az *Erdély története* kötetet, ami körül hatalmas botrány volt.¹⁵ Az eredeti szöveg nem úgy hangzott, mint amit aláírt. Amit aláírt, az sem úgy jelent meg.

Hogy miképp történtek a dolgok, azt pontosan tudom, mert a feleségem az Utunknál gépíró-titkárnő volt. Amikor Létay központi bizottsági tagként készült Bukarestbe az ülésre, ahol fel kellett szólalnia, megírta a szövegét románul, a feleségem pedig legépelte, aztán a szöveget át kellett küldeni a városi pártbizottsághoz, ott elolvasták, s belejavítottak ezt-azt. Létay szívta a fogát, de megcsinálta a javításokat, a feleségem megint újragépelte. Ő tehát ismerte ezeket a verziókat, s természetesen látta a megjelent szöveget is. A három nem említhető egy napon. Ez történt a Domokos Géza szövegével is.

Az, hogy Dávid Gyula is, én is és még nem tudom ki, de valaki még beszámolt a kolozsvári szerkesztőségről Mikó Imrén kívül, az biztos.

Hogy mennyire nyilván volt tartva a kiadó, azt egy történettel világítom meg. A nyomdáért egy bizonyos Nagy Vilmos ezredes elvtárs felelt a Securitate részéről. Ő mindennap bement a nyomdába és a gépterem főnökének, Réti Zoltának az asztalánál kávézott, közben pedig szénézett és ment tovább. Különben egy művelt pasas volt, és nem is rosszindulatú. Én minden napomat azzal kezdtem, hogy mentem a nyomdába, ahol egyszerre 20–30 könyvünk volt, különböző munkafázisban. Minden három napban két könyvünk jelent meg, annyira gazdag volt a kolozsvári nyomdával a kapcsolatunk. Számtalanszor találkoztam ezzel a Nagy elvtárssal, amikor mentem Réti Zolihoz, hogy megtudjam, mikor kezdi

¹⁵ A vonatkozó esemény nem a tokaji írótáborban történt, hanem Debrecenben, 1990. november 15–16-a között megrendezett irodalmi napok keretében. A romániai magyar irodalom 1970–1990 közötti két évtizedének elemzését célul kitűző „debreceni irodalmi napok”-on, az ún. elszámoltatás nemcsak a két évtized immár szabad és őszinte értékelése formájában, hanem számonkérészerűen, szentől szembe történt meg. Nem az *Erdély története* volt a tét (ahhoz Domokos Géza nyilvánosan nem szólt hozzá), hanem az 1968-as „kettős kötődés”-téma, amikor a Magyar Írószövetség hivatalos állást foglalt a határokon kívüli magyar irodalmak egységéről, kiemelte a velük való törődés felelősségét, s akkor ezt kampányszerűen többen visszautasították, köztük Domokos Géza is. A „valamelyik fiatal vitéz” Ágoston Vilmost fedi, aki felszólalásában Domokos Gézát meg nem nevezve korabeli állásfoglalását, ill. cikkét kifogásolta. A debreceni irodalmi napok teljes vitaanyagát közölte a *Látó* 1991/3. és 4. száma, a Domokos Géza önkritikus válaszával együtt. L. Dávid Gyula, *Domokos Géza és a romániai magyar irodalom „kettős kötődése”*. *Látó* 2011/5. 67–82.

nyomni az adott könyvet. Ilyenkor Nagy elvtárs érdeklődött, hogy abban a kéziratban miről van szó, meg ilyen természetű kérdéseket tett fel. Soha nem kérte tőlem írásban, amit mondtam, de hogy mit fogalmazott meg, és mit adott tovább, azt én nem tudom és nem is fogom megtudni, mert nem kérem ki az irataimat.

Egy alkalommal, egy pénteki napon, amikor mentem be a nyomdába, a kapus mondja: „*Mergeți la tovarășul Réti.*”¹⁶ Hogy menjek a gépterembe Rétihez. Megyek oda, ott van Nagy elvtárs. „Kedden jön Domokos elvtárs Kolozsvárra, nem tudja, hol fog megszállni?” Mi akkor még nem tudtuk, hogy Domokos Géza Kolozsvárra jön, azt meg pláne nem, hogy hol fog megszállni. Ezt velünk csak hétfőn közölték. Hát ennyire figyelt mindent a Securitate.

Egy másik dolog is megtörtént. Volt az a vékony, füzeteszerű sorozatunk fiatal grafikusokról, képzőművészekről, Deák Ferenc, Cseh Guszti jelentek meg benne, aztán a többiek sorban: Árkossy, Bardócz, Baász Imre, a *Kriterion Galéria* sorozat. A sztori a Cseh Guszti füzetrel¹⁷ kapcsolatos. Ezek a kéziratok úgy jöttek le, hogy le voltak pecsételve; minden illusztrációs anyag a hátán, hogy mehet nyomásra. Lejött a Cseh Guszti kézirat, 3–4 nap alatt elkészültem vele. Ezeket a füzeteket Váradon nyomtattuk, előkészítettem ezt is, postára tettem, elment Váradra. Kedden adtam fel egy csomagban valami egyéb korrektúrával együtt.

Következő hétfőn délelőtt szól a telefon. Engem keres egy idegen román hang. Mondja a nevét, azt mondta, hogy a Securitatétól van, s hogy beszélnie kell velem. „Hol?” – kérdem. A Széchenyi-téren, a Tarom-irodával átellenben, a sarkon volt egy cukrászda, oda kellett mennem. Kérdem, kit keressek ott? „*Nu trebuie să căutați pe nimeni, că vă cunosc eu.*”¹⁸ Megyek oda, belépek, jelentkezik is a pasas, láttam, hogy ez Securitatés. Elkezdünk beszélgetni. Románul folyt a beszélgetés, de magyarul mondom. S kérdezi: Milyen kéziratot küldtem Váradra az utóbbi időben? A Cseh Guszti kéziratot, meg a Horizont kéziratot, azt hiszem hármat küldtem összesen. Mondom, hogy ezt és ezt. S a Cseh Gusztávot nem küldtem? De igen, azt is, az egy kis füzet. Az hogy ment le? Megjött a kézirat Bukarestből, mondom, minden oldalán rajta van a pecsét, én elkészítettem a műszaki szerkesztést, megírtam a „caiet de sarcini”-t (a feladatfüzetet), s elküldtem Váradra. Mit tartalmaz a kötet? Mondom, hogy Cseh Gusztáv grafikáiról szól, illusztrációkkal, könyvborítókkal stb. Kós Károlyról nincs képe benne? De, mondom, az is van, Kós Károlyról egy portré. És ezt miért nem mondtam? Hát most kérdezte, hogy van-e, s én most mondom, hogy van. Akkor eléem tett egy papírt, s azt mondja, hogy amit ott beszéltünk, írjam le. Amikor befejeztük, mondom, hogy megyek, hívom fel Domokos Gézát, hogy ezzel, s ezzel tárgyaltam. „*Să nu vorbești cu Domokos, rezolvăm noi.*”¹⁹

Én persze felhívtam Domokost, s elmondtam neki, hogy mi volt. Hát vissza kellett hozni a kéziratot Váradról, a Kós Károly képet ki kellett venni, s aztán a Kós

¹⁶ Menjen be Réti elvtárshoz.

¹⁷ *Cseh Gusztáv*, Kántor Lajos bevezetőjével, a felvételeket Csomafáy Ferenc és Zoltán Mihály készítette, (Kriterion Galéria), Kriterion Könyvkiadó, 1983.

¹⁸ Nem kell senkit keresnie, mert ismerem magát.

¹⁹ Ne beszéljen Domokossal, mert megoldjuk mi.

portré nélkül jelent meg a kötet. Utólag értettük meg, hogy mi is történt. Az, hogy amikor a cenzúra olvasta a kéziratot, még nem volt a Kós Károlyra vonatkozó tiltás,²⁰ az közben született meg, s egy hét alatt a váradi nyomdából már valaki visszajelezte, hogy van ott egy kézirat és benne egy tiltott portré. Szóval, ennyire szervezett volt az egész.

Persze előfordulhat, hogy valahol valaki majd azt mondja, valahonnan előszedtek egy aktát, mint ahogyan Lászlóffytól s másoktól előszedték, hogy mit csinált. Elképzelhető, például, hogy ez a Nagy elvtárs írt egy papírt és azt mondta, hogy... Viszont én tiszta szívvel mondom, hogy soha senkiről egy rossz szót nem állítottam, különösen ilyen vonatkozásban.

Amikor én megértettem és biztos voltam benne, hogy Mikó Imre jár a Securitatehoz, ez a következőképpen zajlott. Szólt a telefon.: „*Cu tovarășul Mikó, vă rog*”.²¹ A hang már ismerős volt, mert elég gyakran fordult elő. Mondom, hogy „*imediat vă dau*”.²² Illem szerint felvettem a kagylót, aztán meg le kellett tennem. De többször belehallgattam, hogy mit beszéltek, annyit, hogy jöjjön ide s ide, találkozni. Egyszer ezt Gézának elmondtam, mire az volt a véleménye: „*Hagyd békén, ez nagyon jól van, mert egy értelmes ember fején, fülén keresztül mennek el az információk a Kriterionról. Biztosan nem azt fogja jelezni a Securitate-nak, hogy mondtál egy rossz Ceaușescu-viccet.*” Az Imre papírjaiból most kiderül, hogy elvi társadalompolitikai, nemzetiségi ügyeket tárgyalt együtt a Securitate parancsnokával. Hát ilyen dolgok voltak. Amikor én a megalkuvásokról szóltam, akkor erre céloztam, hogy nem álltunk ki vitézül bizonyos helyzetekben.

Hogy mennyire követtek minket, arra mondok más példát is. A Kriterion-irodánk a mai Törvényszék épületében volt. Az emeleten volt a Népi Művészeti Iskola (Școala Populară de Artă) is, egymás mellett voltunk. Egyszer kiegyeztünk az iskolával, hogy előnyösebb a mi számunkra, ha az egyik termet, amelyik a miénk volt, kicseréljük az ő egyik termékkel. Nekik is jobban megfelelt, hogy cseréljünk. Megírjuk a kérést a Postának, s kérjük, hogy a telefont is cseréljék ki. Rá két-vagy három napra jön egy fiatalember egy magyarul beszélő, német nevű pasas. Veszi a telefont, teszi a dolgát, kicseréli a telefont, s elmegy. Kérdeztük, hogy mikortól működik majd? Lehet ma nem, de reggeltől biztosan – mondja. Hát másnap reggel nincs telefon, harmadik reggel sincs. Felhívom a pasast, ő nem tudja, hogy mi történt, pontosabban nem akarta elmondani. Hát az történt, hogy – szerencséjére, a véletlenek játékának folytán – írásbeli megbízást kapott a telefonok kicserélésére, s még nem adta le a megbízólevelet, tehát azzal igazolni tudta, hogy neki ezt munkába kiadták. Mert azzal vették elő, s vonták felelősségre, hogy hogyan mert hozzányúlni. Ki is karták rúgni az állásából. Ezt két vagy három hónap múlva ő mondta el nekem a Sétatéren, egy padon. Hát így folytak a dolgok. Aztán működni kezdett a telefon vagy három nap múlva, miután a háttérben nagy machinációkkal betették a lehallgató készüléket.

²⁰ Vö: Dávid Gyula: *A betiltott Kós-centenárium* (1983). = *Sztánai napok 2004*. Kolozsvár-Sztána, 2004.

²¹ Mikó elvtárral szeretnék beszélni.

²² Mindjárt adom.

A Centrala Cărtii milyen viszonyban volt a kiadóval, jött-e a műszaki szerkesztőségnek konkrétan valamilyen utasítás tőlük?

Nekünk, műszakiaknak s a kolozsvári szerkesztőségnek is kevés kapcsolattunk volt ezekkel az intézményekkel. A cenzúra és a Centrala Cărtii is a bukaresti szerkesztőségen keresztül zajlott. Ha cenzurális probléma volt, Gézát vagy Botár Emmát hívták. Ők aztán védték a védhetőket. Ott is érdekes dolgok zajlottak. Két dolgot mondok el.

Pezderka nevről biztos hallott. Ez a Pezderka Sándor osztálytársa volt Kerekes Gyurinak Zilahon a gimnáziumban. Egy zilahi magyar gyermek, ilyen-olyan, amolyan. Bányai elvtársnak volt a titkára, aztán kinevezték a Kriteriont ellenőrzendő. Az év végi gyűléseken is mindig ott volt. Ha bármi cenzurális probléma volt, ő jelezte Domokosnak. Egyszer előfordult a következő eset: Pezderka elvtárs felhívta Domokos Gézát. „Domokos elvtárs, hol van most?” „A kiadóban vagyok – mondja Géza –, az irodában.” Egy negyedóra múlva le tud jönni a Scînteia-ház elé?” Géza lement, találkozott Pezderkával, s Pezderka, aki meg volt bízva a szervek részéről, hogy ellenőrizze a kéziratainkat, azt mondja: „Holnap jön XY – s mondja a neveket –, és a következőket fogja ellenőrizni. Készüljön fel a válasszal.” Tehát az egyik, aki a leghűségesebb katona kellett volna, hogy legyen, az figyelmeztette Domokost.

Szilágyi Sándor is elmondta nekem, hogy Pezderka olyan volt, amilyen volt, egy pedáns hivatalnok, aki a dolgát végezte, de nem volt rossz ember, nem egy Koppándi Sándor típusú.

Ez a Koppándi Sándor Nagy Gézának, az egyetemi tanárnak volt a veje. Nagy Géza és Abodi Nagy Béla pedig édestestvérek voltak – az apjuk Abodon volt pap, úgyhogy ezért vette fel az Abodi előnevet. Nagy Gézának a lánya lett Koppándinak a felesége. Az egy szomorú történet. Azt hiszem az apját, Gézát egyrészt ez is tehetta a sírba.

Koppándi elvtárs egy alkalommal, amikor lejött Kolozsvárra, nyilván ment az Utunkhoz is. Abban a friss számban, ami éppen a kezébe került, középen volt egy nagy Ceaușescu kép. Nézi, aztán elkezd kiabálni: „Hogy mertek ilyet csinálni? Nem lehet Ceaușescut csak így összehajtani! Csak olyan helyre lehet tenni, hogy ne gyűrődjön.”

Már beszéltem arról a bizonyos Nagy elvtársról. Épp tegnapelőtt kaptam egy könyvet, [Ion] Manole írta, aki a nyomdának volt főmérnöke, majd igazgatója.²³ Nem igaz a könyv, sok hazugság van benne, sok minden nem úgy van, ahogy mondja. De van egy dolog, ami szembetűnt. A pasas bráiljai, tehetséges, mozgékony, tevékeny ember volt. Azt hiszem, a hetvenes évek legelején végzett a Kémia Karon Bukarestben, aztán Kolozsvárra helyezték, a nyomdába. Jól megtanulta a szakmát,

²³ Manole Ion 1983–90 között főmérnöke, 90–99 között igazgatója volt a kolozsvári nyomdának. <http://www.ubv.ro/cv/cvmanole.pdf> (letöltés: 2015. jan. 15.). A könyv címe: *Erată la viața unui tipograf*. Editura Ecou Transilvan, Cluj-Napoca. 2014.

és az igazgató után a legfontosabb ember volt. A karrierje is ívelt fölfelé, 1990 után a nyomda igazgatója lett, s szakmai tekintéllyé vált a nyomdaiparban. Még én is sok mindent tanítottam neki. Ez a pasas nem volt megfertőzve a sovinizmussal. Brăilai volt, tudta, hogy Romániában vannak magyarok is, de neki az, hogy mi magyarok vagyunk, nem volt probléma soha. Tudta, hogy ilyen probléma létezik, és a könyvében egyik helyen, ahol leírja, hogy kik voltak a kliensei, van egy fejezet, amelyben a Kriterionról beszél, s elmondja, hogy ma sem érti, hogy volt nekem olyan nagyfokú döntési jogom a Kriterion-könyvek intézésében, ahhoz képest, hogy más kiadók, ha valami probléma felmerült, rohantak megkérdezni Bukarestet. Én meg rendelkeztem. Az ő leírásában a nagyobb kiadó a Dacia volt, persze ez sem minőségét, sem mennyiségét tekintve nem volt igaz, de hát ő így látta. Később felvitte az Isten a dolgát, s szédítette a PRM, hogy álljon be, képviselőt csinálnak belőle, de nem állt be. Egy helyen megjegyzi, tudja, hogy voltak nemzetiségi problémák, de igyekezett arra ügyelni a Dacia és a Kriterion vonatkozásában, hogy egyiket vagy a másikat ne pártolja: mindkettőt pártolta.

'90 előtt valamikor, kiszemelték Manolet, hogy vigyék le a bukaresti Nyomdaipari Központoz (Centrala Tipografiei) igazgatónak, de nem akart menni. Ez a Nagy elvtárs tudomást szerzett erről a dologról, s egy beszélgetésük alkalmával kérte tőle: „*Când vii să schimbăm buletinul?*”²⁴ Hogy bukaresti buletin kapjon. „Szóval megtudtad, hogy miről van szó?” „Igen, és azt is tudom, hogy nem akarsz lemenni. De vigyáz, mert ez egy nagyon kényes dolog. Ha te egyszerűen megtagadod, s nem mész, én megkaphatom a feladatot, s néhány nap alatt egy 3 cm vastagságú dossziárt állítok össze rólad, ami téged egyszer s mindenkorra eltemet. De tud meg, hogy közlekedési balesetek is fordulnak még elő.” „Nagyokat nyeltem, s meg is ijedtem – írja Manole –. Nagy elvtárs azonban váltott: „Ha meg akarod ezt oldani – mondta –, tudom, hogy vannak orvos ismerőseid, csináltass egy papírt, egy régebbi időpontról datálva, hogy neked ilyen és ilyen betegséged van, s azzal erről az előléptetendő listájáról törölnek.” Amikor ezt Manole megírja, megjegyzi zárójelben: „*Și acest om a fost un ungar.*”²⁵

Ez is hozzátartozik az elmúlt életünkhöz. Manole dedikációval küldte el nekem a könyvet.

Hogyan ítéli meg Domokos szerepét a Kriterion életében?

Domokos Géza nélkül Kriterion nem lett volna. Géza megtanulta a kiadói szakmát, de ugyanakkor kitűnő kultúrpolitikus is volt, nagyon jól intézte a dolgokat. Az *Igevárban* leírta, hogy miképpen adta le azt a cikket a Scânteia-ban. A kultúrrovat szerkesztője akkor [Nicolae] Manolescu volt, később a *România Literară* főszerkesztője. Vele kitűnő viszonyban volt, sok mindent meg tudott vele beszélni. Jó viszonyban volt Nicolae Balotával is, aki most halt meg. Tartotta a kapcsolatot a román íróársadalommal. Amikor '84-ben az a brigád jött, akkor azt a mozgalmat nem a

²⁴ Mikor jössz személyi igazolvány cseréjére?

²⁵ És ez egy magyar ember volt.

románok, hanem a magyarok kezdeményezték: Szilágyi Dezsőék, Hajdu Győző, Koppándi. Ők nagyon sok rosszat tettek.

A kisebb nemzetiségek anyanyelvi könyvkiadásában milyen szerepet játszott a Kriterion?

Nagy szerepe volt. A kilencedik nyelv, amelyen könyvet csináltuk, a lipován volt. Ez már a nyolcvanas évek második felében történt. Egy lipován meséskönyvet szerkesztettek. A könyv megjelent vagy háromszáz példányban, és Medgidia volt a könyvbemutató. Azt az ünnepséget nem lehet leírni. Azt a boldogságot, hogy nekik is van egy könyvük. A szerb, az ukrán, a szlovák, a jiddis könyvek, nem beszélve a németekről, szervezett formában jelentek meg. Eseményszámba ment minden könyv megjelenése, még a németeknél is. Aztán a németek mind mentek el, egyre kevesebb volt már az olvasójuk is.

Hogy mennyire nagy esemény volt nálunk a magyar könyv megjelenése, az jól lemérhető volt a Kriterion- napokon, ahol a kolozsvári magyar értelmiség megjelent. Repesve vártuk, hogy jelenjen meg Bálint Tibornak, Páskándinak vagy akármelyik jobb írónak a könyve. Jelentősek voltak. Ezeket pedig szervezni kellett.

A különböző szaktudományok területén sok embernek dolgozata hevert a fiókban, vagy meg sem íródott, mert nem volt közlési lehetőség. Az olyan sorozatok, mint a *Nyelvtudományi írások*, *Zenatudományi írások*, *Néprajzi dolgozatok*, a Kriterion-kézikönyvek, a Korunk könyvek mind lehetőséget adtak az embereknek arra, hogy írjanak, közöljenek.

Milyen előnyökkel s esetleg hátránnyal járt a Kriterionnál dolgozni?

A hátrány a fizetés volt. De tudja, milyen jó érzés tölt el, ha elmegyek Marosvásárhelyre egy értelmiségi házba, akár egy ismeretlenhez, ránézek a könyvszekrényére, s hát mind Kriterion-könyvet látok. Azt mind mi csináltuk.

Mindenik könyvnek megvan a maga sorsa.

Ott van Kallós Zoltán kötete, az *Új guzsalyam mellett* [1973]. Előtte még 1970-ben jelent meg a *Balladák könyve*. Aztán következett Kós Károlynak a kilencvenedik születésnapja. Benkő Samu tudott róla, hogy van egy olyan könyv, amit Kós Károly saját kezűleg írt, rajzolt meg, aztán bekötötte vászonba, a táblájára ráhímezett valamit, s azt az egy példányt adta nászajándékba. *Székely balladák* volt a címe. Az ő ötlete volt, hogy valahogy megszerzi a könyvet, s Kós Zsófi ki is lopta, odaadta egy napra Benkő Samunak, s mi a nyomda fotósával lefotóztuk, aztán offseten elkészítettük. Készült belőle háromszáz példány, kötve, a mintát a nagykapusi tiszteletes asszony mellett nagykapusi asszonyok hímezték rá. Ez pedig a következőképpen történt: Kivágtuk a vásznat, akkorára, amekkora kellett a könyvnek, a hátlapjára kinyomtattuk a mintát, s azt kihímezték. Aztán visszaadtuk a vásznat a nyomdába, s abba kötötték be a könyvet. Így készült el különben a *Balladák könyve* is: az azon lévő szép, írásos minta fekete cérnával van kivarrva.

Ebből született az ötlet, hogy az *Új guzsalyam mellett c.* kötetét is hasonlóan oldjuk meg. Kallós korábban egy Bákó melletti falban volt tanító, s a csángó kötődése onnan származik. Azt terveztük tehát, hogy lézpedi csángó asszonyokkal kendervásznat szövetünk, azt a sepsiszentgyörgyi Dózsa György Textilgyárban, ahol a kötészeti vásznakat ampretálni tudják, előkészítik: enyvvvel bekenik, mi által tömítődik, hogy amikor a ragasztót rákenik, ne üssön át a ragasztó. Ezt hívják ampretálásnak.

A főkönyvelővel, nea Jean Cristescuval (aki a buletinjében Jean Chipnerként szerepelt, egy zsidó pasas volt) Bukarestben megbeszéltük a dolgot. Tudni kell róla, hogy amikor gyerek volt, a húszas években, Arghezi felvette a kiadója szerkesztőségébe sepregető gyermeknek és küldöncnek. Rettenetesen dadogott, de annyira okos és ügyes gyerek volt, hogy elvégezte Arghezi támogatásával a középiskolát és a Közgazdasági Egyetemet, 1970 után a kiadónak lett a főkönyvelője. A főkönyvelők arról híresek, hogy amikor valaki valamire pénzt kér, rögtön azt válaszolják, hogy nincs, nem lehet megoldani. Cristescu sosem mondta, hogy nem. A dolog lényege az volt, hogy a törvény alapján járunk el. Ebben az esetben ő elmondta, hogy a következőképpen tudja elképzelni a dolgot: a sepsiszentgyörgyi gyárnak az ampretálást ki tudja fizetni, mert átutalja a pénzt, de nem tudja kifizetni a lézpedi asszonyoknak a munkát. Viszont van erre is egy kiút: Menjünk el Bákóba, s a bákói kisipari szövetkezettel beszéljük meg, hogy fogadják el a kapott pénzt, s tegyék egy listára a lézpedi asszonyokat, úgy ki tudják nekik kifizetni a munkát. A könyvelési rész ezzel el volt tehát intézve, nekem meg szabad kezem volt, hogy a különböző helyszíneken intézkedjek.

Benkó Samuval és Kallóssal mentünk el Lészpedre, ott megállapodtunk az asszonyokkal. Potom pénzért csinálták volna meg, de még az is nagy pénz lett volna az ő számukra. Tudja, min bukott meg a dolog? Azon, hogy a lézpedi kollektív gazdaság valahonnan kiszimatolta, s az volt a kívánsága, hogy a pénzt ne az asszonyok nevére, hanem a kollektív gazdaságnak utalják, s ők aztán az asszonyokat kifizették volna munkaegységgel, vagyis nem jött volna semmi, s így lemondták. Aztán nem vászon lett, hanem lefotóztuk a színes kendőt, s azt sokszorosítottuk, s az került a könyv táblájára.

Erről a főkönyvelőről még valamit: Volt egy olyan román író, hogy Petru Dumitriu²⁶, s neki egy regénye, a *Drum fără pulbere* [1951]. Ez a pasas egy főúri csemete volt, Bukarestben élt, különben jól írt. Ahogy Mihail Solohov megírta az *Új barázdát szánt az ekét*, s Asztalos István a *Szél fívatlan nem indult*, ugyanúgy ez a pasas megírta az akkor épülő Duna-csatorna hőskölteményét. De rettenetesen költekezett. Annyira, hogy ha például Kolozsvárra jött egy-két napra, az Irodalmi Kiadó főkönyvelője, Cristescu 10.000 lejt utalt át a kolozsvári fiókszerkesztőség könyvelőjének a nevére, az kivette a bankból, s aláírás ellenébe át kellett adja Petre

²⁶ Petre Dumitriu (1924–2002), Petru Dumitriu és Debretzy Katalin fia, román író. Az ötvenes években a hatalom kegyeltje, a Duna-csatornáról írott regénye a *Drum fără pulbere* 1951-ben jelent meg, akkor állami díjjal tüntették ki. Az ESPLA alapító igazgatója (1956). 1960-ban Németországba, majd Franciaországba emigrál. *Cronica de familie* c. könyvét, a román próza kiemelkedő darabját több nyelvre is lefordították.

Dumitriunak. Volt legalább húsz szerződése, amelyekre mind előleget vett fel, több mint félmillió lejt. Aztán elment Nyugatra, s elfelejtett hazajönni. Az egész kiadó kétségbe volt esve, hogy most mi lesz Nea Jean-nal – kitörök a nyakát, hogy ennyi pénzt kifizetett neki. Az öreg azonban nyugodt volt. S amikor elővették, hogy merte kifizetni, odament a pénzszekrényhez, s egy halom papírral tért vissza, amiből kiderült, hogy ő egy banit sem adott addig, amíg nem kapott rá utasítást a minisztériumtól, vagy az Írószövetségtől.

Meg tudná-e mondani, hogy összesen hány könyvet szerkesztett?

Körülbelül kétezret.

S a Kriterion időszakában?

Ezret.

LAJOS BÁLINT (1928–2015). REDACTOR TEHNIC
DISCUȚIE LA CASA MEMORIALĂ SZABÉDI DIN CLUJ,
ÎN 18 ȘI 20 IUNIE ȘI ÎN 20 NOIEMBRIE 2014

(Rezumat)

Interviul urmărește cu precădere istoria Editurii Kriterion între anii 1969 și 1989, așa cum a trăit-o Lajos Bálint (1928–2015), redactorul tehnic al editurii. Concentrându-se pe câteva teme legate de viața editurii, scopul interviului constă în a afla cât mai multe despre felul în care politicile editoriale au facilitat afirmarea, respectiv supraviețuirea culturilor minoritare în contextul instituțional dominat de cultura majoritară românească.

Povestirile și mărturiile lui Lajos Bálint pornesc de la angajarea lui în calitate de corector la redacția și tipografia clujeană a publicației *Világosság*, în anul 1948. Cu o activitate împărțită între Cluj-Napoca, Oradea și București, povestea lui Lajos Bálint urmează un fir neîntrerupt, marcat pe alocuri de amintiri legate de personalități ale mai multor generații de lucrători în redacție.

Observată din contextul creării de valori intelectuale puse în slujba binelui comun, întreaga epocă al cărei martor a fost Lajos Bálint e marcată de contradicții interne și de nelipsitele ingerințe ale autorităților, prin observații și interceptări.

Cuvinte-cheie: Editura Kriterion, dictatura comunistă, cultura minorităților, redacție tehnică, istorie orală.

LAJOS BÁLINT (1928–2015). TECHNICAL EDITOR.
A TALK AT THE SZABÉDI MEMORIAL HOUSE IN CLUJ,
ON THE 18TH AND 20TH JUNE AND ON THE 20TH NOVEMBER 2014

(Abstract)

The interview follows the history of the Kriterion Publishing House between 1969–1989, as re-enacted through audio interviews made with its technical editor, Lajos Bálint (1928–2015).

Focused on several topics related to the life of the publishing house, the aim here was to find out as much as possible about the way the publishing policies eased the affirmation and survival of the minority cultures in the institutional context dominated by the Romanian majority culture.

The stories and testimonies of Lajos Bálint date back to his work as a proofreader at the *Világosság* outlet, since the year 1948. With activities scattered between Cluj-Napoca, Oradea and Bucharest, a continuity is reflected by memories related to important personalities of several generations of workers at Kriterion.

Despite a vocational work performed in the context of creating intellectual values as well as in the service to the common good, the era was marred by the thorough observations and interceptions of the authorities, being thus full of internal contradictions.

Keywords: Kriterion Publishing House, communist regime, minority cultures, interview, technical editing, oral history.

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Színházi Intézet
Kolozsvár/Cluj-Napoca, M. Kogălniceanu 4
bkagnes@yahoo.com

SZEMLE

HÁSZ-FEHÉR KATALIN, „...hogy Kegyed nem vette észre, csodálom”. Arany János és a filológiai perspektíva. Tanulmányok. Kortárs kiadó. Budapest, 2019. 410 l.

A Kortárs kiadónál 2019-ben megjelent tanulmánykötet azoknak a könyveknek a sorát gazdagítja, amelyek az Arany János-émlékév apropóján láttak napvilágot, és az Arany-kritikai kiadás munkálataihoz kötődik. Hász-Fehér Katalin is tagja a Korompay H. János által vezetett, a kiadáson dolgozó munkacsoportnak: kutató és filológiai munkájának eredménye a Szélsőjegyzetek I. kötete, amelynek folytatását szintén ő végzi.

A kilenc nagyfejezetre tagolt kötetet szerzőnk elméleti igényű okfejtéssel indítja, amely talán a leginkább személyes és önreflexív. Miközben az első fejezet, a beszédmód fogalmát értendő, egy saját szótár kidolgozására tesz kísérletet, olyan alapvető problémákat is felvet, amelyek a human tudományok, köztük az irodalom művelésének jelenlegi megítélését is szóba hozzák. Konkrétabban, a tudományos viták felemlegetése arra ad lehetőséget Hász-Fehér Katalinnak, hogy az irodalomhoz való közelítés, a szöveggel való komplex foglalkozás értékesége mellett érveljen, a filológiai beszédmód legitimitását hangsúlyozza és az általa is végzett kritikai kiadás tudományos megítélésén változtasson. Az egyes beszédmódok elkülönítése ebben a fejezetben mind elméleti, mind az irodalmi szövegek elemzése szintjén megvalósul, erős felütést kölcsönözve a kötetnek, amely az eddigi Arany-irodalomhoz való értő viszonyulásról tesz tanúbizonyságot.

A kötet tanulmányai közül néhányat (akár évtizedekkel is) korábban már közölt szerzőnk magyar vagy idegen nyelven vagy egyetemi előadás szerkesztett változataként, természetesen kiegészítve a friss szakirodalmi munkákkal. A kritikai szövegértelmezés iránti igény ott munkál a tanulmányok szövegértelmezéseiben is, amelyek egyszerre foglalkoznak Arany János irodalmi hagyatékával és az azt értelmező szövegtermméssel – történeti és kortárs perspektívából. Érvek sokaságát sorakoztatja fel a szerző egy-egy általa problematikusnak vélt szakirodalmi megállapítás mellé. Az Arany János recepciótörténete által körvonalazott kultikus és egységes írói profil kérdését vizsgálja meg Hász-Fehér, és azt bizonyítja – nemcsak az első fejezetben, hanem tulajdonképpen a teljes kötetben, hogy mennyire releváns a pluralizálódás, a dialogicitás, a rétegzettség egyrészt Arany szövegeiben, másrészt az életmű értelmezéséből fakadó kanonizációs dilemmák feloldásában. E kérdés megválaszolása rendjén a szerző hangsúlyozza a 2017 óta megjelent Arany-évfordulós kiadványok, illetve a kritikai kiadás köteteinek jelentőségét, amelyek nem oldanak meg minden kérdést és kételyt ugyan e tekintetben, de nélkülözhetetlen mérföldkövei az Arany-kutatásnak.

Hász-Fehér e kötetében rámutat arra, hogy Arany János nemzeti költőként való kanonizálása, egyes köteteinek, szövegeinek recepciója milyen másodlagos kérdéseket tartogat a kutató irodalomtörténészek számára.

Az elveszett alkotmány epikai, satirikus jegyeit vizsgálva Hász-Fehér Katalin a humort tartja olyan szerkezeti elvnek, amely megőrzi a szöveg allegorikusságát a referenciális vonatkozások eltűnése után is, illetve arra is rávilágít, hogy Arany kritikusai a szöveg értékelése

mellett közvetve a kritika 1848 utáni megújításának témáját is érintik, önmaguk metatörténeteiként is olvashatók.

A kritikai beszéd kérdése a *Kisebb költemények* kapcsán szintén a recepciótörténeti dilemmákat mutatja meg, illetve azt, hogy miként viszonyul az alkotó Arany saját költeményeihez, amikor kötetbe rendezi azokat, és kritikusaikhoz, amikor leveleiben reagál azok megállapításaira. Szintén az Arany-kutatások történeti alakulása vezet ahhoz a felismeréshez, hogy a költő életműve a maga teljességében ismeretlen volt kortársai számára, nem tette lehetővé fontos szövegközi kapcsolatok, pályatörténeti vagy intertextuális utalások felismerését, például Arany Petőfi-recepcióját, a játékos versengés, majd ezen alkotói közösség hiányát kifejező *árva szó* használatának jelentésárnyalatait *A rab gólya*, *A honvéd özvegye*, az *Árva fiú* vagy más versekben.

A walesi bárdok, *Buda halála*, *Toldi szerelme*, *Őszikék* keletkezés- és közléstörténete sajátos szempontokkal egészül ki a kötet egy-egy tanulmányában. A szerző e művek mögötti írói szándékokra is kíváncsi, lehetséges értelmezéseket nyújtva egy-egy szöveg alakulását, formálódását illetően, körvonalazva az egykorú irodalmi, kulturális, társadalmi vagy politikai kontextus hatását is. *A walesi bárdok* innen nézve egyaránt működhet politikai versként vagy történeti balladaként értelmezési kontextusától függően, hiszen, amint Hász-Fehér rámutat, azzal, hogy Arany az 1860-as évekre helyezett versét nem keletkezett, az alkalmi politikai költemények határvidékére állította a hatalom és költészet, az emlékezet és írott történelem allegóriájaként.

Az értelmezés viszonylagossága a *Buda halála* esetében is releváns felismerés. Az Attila-képek, és az újjáéledő kultusz áttekintése segítségével Hász-Fehér a recepciótörténet ismeretében arra a megállapításra jut a mű értelmezésekor, hogy az Arany hibáiként felsoroltak lényegi poétikai jellemzők, és a fogadtatásban megmutatkozó zavart az Attila-kultuszhoz való eltérő viszony és a tévesen azonosított műfaji kód okozhatta. A rege, a tragédia, a krónikás ének, a verses románok vagy a ballada műfaji mintái egyaránt fellelhetők az alkotásban, és Arany historizáló, hibrid műfajt hoz létre, miközben alkotása nyelve is erőteljesen megkonstruált. Itt emelném ki a kötet másik érdemét, hogy az elméleti okfejtések során izgalmas párbeszédet folytat az egyes szövegek (filológiai, szemantikai) elemzéseivel, egyensúlyban tartva az irodalom és értelmezése mérlegét.

A Toldi szerelme és az *Őszikék* olvasási stratégiáinak külön fejezetet szentel e kötet, bár, amint erre Hász-Fehér Katalin rámutat, szorosabban összetartoznak: Arany reflektáló elbeszélésmódjának válnak bizonyítékaivá ezek az alkotások. Bár a (kritikusi és irodalomtörténeti) generációkon átívelő olvasási stratégiák és az irodalmi alkotás jelentik a kiindulópontot mindkét esetben, a *Toldi szerelme* számára nem csak a Toldi-trilógia darabjai jelentik az értelmezési közeget, hanem az *Őszikék* is. Az *Őszikék* kontextusában szerzőnk látens éntörténetként, műtörténetként próbálja értelmezni azt és Goethe *Faustjával* rokonítja. Goethe versrendezései szolgálhattak mintául az *Őszikék* kompozíciós jelentéseihez, a ciklus-jelleghez, amelyet a szerző a keletkezéstörténet, a mediális közeg (*Kapcsos könyv*), a megtervezett hagyaték, a topográfia, temporalitás szempontjából vizsgál. Arra a következtetésre jut e fejezetben, hogy bár úgy tűnik, Arany a naturalizmus forrásvidékéhez közelít, a befejezetlenség szándékát kelti ciklusában, a kirajzolódó transztextuális háló, önidézsei a romantika újdonság-esztétikáját kezdik ki oly módon, hogy mégsem az elkülönülést szorgalmazzák. Az Aranyt olvasó Arany dialogikus, és amint a szerző megállapítja: szorosan és tudatosan megépített, befejezett, szemantikailag és poétikailag azonban egyidejűleg zárt és nyílt ciklust hoz létre, jól felismerhető, ily módon a kiadásokban is érvényesíthető szerzői szándékkal.

Arany János tudatossága, életművének sokrétű, szemantikai kapcsolathálója teszi lehetővé az értelmezések megsokszorozódását, a szóképek asszociációs játékaival, a metonímia segítségével létrehozott polifonikus versstruktúrákkal. A legtöbb kérdő megfogalmazást talán az, a metonímia Arany költészetében elsődleges szerepét vizsgáló fejezet tartalmazza, amelyről eddig nem esett szó. Valószínű, nem véletlen, hogy éppen ez a fejezet felezi a kötetet, egymásba fordítva annak tanulmányait, egymás tükréiként működtetve azokat. Például a kötet utolsó fejezete, amely a *Plevna* című Arany-verset a magyar–román, magyar–szerb kulturális kapcsolatok nemzetiségi kontextusa felől értelmezi, és ezáltal kivezetné az irodalom peremterületére vagy – Takáts József szóhasználatával élve – külpolitikája fele, az imént jelzett felező kötetkompozíció alapján mégsem távolítja. A metonimikusságot vizsgálva utal Hász-Fehér Katalin az ördöglakat-szerűen magába záruló struktúrára, a tükörszimmetriára éppen a *Plevna* vers kapcsán. A kötet tartalmának tagolásakor, a fejezetek rendezésekor Hász-Fehér ezt a tükörszimmetriát ismétli meg. Kötete összetettségében, értelmező odafigyelésében, amely a vizsgált alkotások, értelmezéseik, recepciójuk, kiadásaik ismeretében konkordanciákat tár elénk, kapcsolódási pontokat talál, és új lehetőségeket nyit meg, további feladatokat jelöl ki (például a mondattani értelmezések lehetőségét az *Őszikék*ben, a kritikai kiadásban javítandókat stb.).

A *Plevnát* értelmező utolsó fejezet – amellet, hogy az etnikai kisebbségekre és a nemzetállamok monocentrikus kultúrája közötti viszonyra tereli a figyelmet, és egy lehetséges közép-európai balkáni komparatiztika szükségességét fogalmazza meg –, Ioan Slavici, Jovan Jovanović Zmaj és Arany János között létre nem jött kapcsolatokat taglal, és e hiány ellenére is talál lehetséges kapcsolódási pontokat. Talán ez jelenthetné e kötet értelmét is olvasói számára: ismerjék meg az Arany János-életmű gondosan feltárt szemantikai kapcsolathálóját, találjanak fogódzókat saját Arany-olvasatukhoz és kutatásra sarkalló kérdéseket, hiszen Hász-Fehér Katalin kötete az Arany-kutatás fontos állomása, amely úgy zárt, hogy közben számos pontján nyitott és párbeszédre ösztönöz.

BERKI TÍMEA

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Irodalomtudományi Tanszék
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Horea 31
berkitimea@index.hu

PORÁCZKY ROZÁLIA, *Cultură și societate maghiară în Transilvania în secolul al XIX-lea*. Argonaut, Cluj-Napoca, 2013. 347 l.

„Érdeklődnünk kell azon népek irodalmi iránt, melyekkel egy hazában élünk.”

A gondolatot a *Társadalom* folyóirat 1874-es számából idéztem, melynek 489–492. hasábjait Poráczy Rozália 2013-as kötetének képmelléklete is reprodukálja. A könyv címe magyar fordításban a következőképpen hangzik: *Magyar művelődés és társadalom Erdélyben a XIX. században*, alcíme pedig így szűkíti a cím által felölelt tág területet: „Presa și tipăriturile maghiare din Transilvania și problematica culturală”, azaz „Az erdélyi magyar sajtó és nyomtatványok és a kultúra kérdésköre”.

Dr. Poráczy Rozália Monoki István-díjas könyvtáros a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár főigazgató-helyettese volt évekig. Írásunkban tárgyalt kötetét a Doru Radoslav szaklektor által jegyzett előszó és a szerző utószava szerint az a szándék ihlette,

hogy a kutatók számára útmutatóul szolgáljon az erdélyi magyar művelődéstörténet e fontos korszakának forrásaihoz. A történelmi-társadalomtörténeti bevezető Victor Chereșteșiu és munkatársai 1961-es, *Din istoria Transilvaniei* című művének kivonata. Ezt a 19. századi erdélyi magyar kultúra bemutatása követi, korszakokra bontva és rövid kitekintéssel a két másik nagy erdélyi nemzet művelődésére. Míg a reformkorra nem tér ki részletesen, az abszolutizmus, majd a dualizmus korát rendkívül gazdag és eredeti forrásanyag alapján, a kultúra részterületeire (sajtó, színház, művelődési társaságok stb.) osztva tárgyalja.

Az Egyetemi Könyvtárban őrzött folyóiratok, iskolai évkönyvek és hasonló nyomtatványok bő forrásul szolgáltak a szerző számára, akinek nagy érdeme, hogy ezek jegyzékét függelékben, listába rendezve bocsátja könyvében a román kutatók rendelkezésére (a második ilyen jegyzék, az Erdélyben kiadott magyar nyelvű, 1850–1914-ből származó időszakos tanügyi sajtótermékeké, valószínűleg a magyar tudósok számára is először jelenik meg ilyen áttekinthetően, és az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek az Egyetemi Könyvtárban fellelhető kiadványainak listája sem kevésbé hasznos adatbázis). A könyv fejezeteiben arra nézve is részletes útmutatást közöl, hogy hol kereshetik e nyomtatványokban a tudósok az őket érdeklő információkat. Emellett gyakran kiemeli a román olvasók számára érdeklő részleteket, például azt is, hogy a '48-as forradalom idején egy kolozsvári napilap többször tudósít Nicolae Bălcescunak a magyar kormánnyal folytatott tárgyalásairól.

Aprólékosan bemutatja a *Fényképészeti Lapokat*, az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokat*, valamint a *Magyar Növénytani Lapokat*.

A könyv harmadik része az oktatással, valamint a tudományos-művelődési társaságokkal foglalkozik a 19. század második felének Erdélyében. Mint a korábbi fejezetekben, a szerző itt is a sajtó által alkotott kép alapján ábrázolja az oktatást, illetve az egyesületi életet, több helyen kiemelve, hogy ez az ábrázolásmód hiteles és korhű.

Poráczky Rozália könyve tehát hasznos forrása lehet különösen a román kutatóknak Erdély művelődéstörténetének vizsgálatában. Jó lenne, ha szakmai körökben ismertté válna, és részletesebb kritikai elemzések is születnének róla.

GÁLFALVY ÁGNES

Babeș-Bolyai Tudományegyetem
Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Horea 31
agnesgalfalvy@gmail.com

KOMMER ERIKA, „Elindultak szeptemberben...” Ifjúságnevelés a kisebbségi szocialista sajtóban: A *Neue Banater Zeitung* és a *Szabad Szó* gyermek- és ifjúsági rovatái (1968–1990). Scientia Kiadó, Kolozsvár. 244 l.

Kommer Erika könyve, mely többéves doktori kutatásának eredményeit összegzi, több szempontból is üdvözlendő: amellett, hogy kimerítően foglalkozik az alcímben megnevezett szűkebb témával, egy temesvári német, illetve magyar lap gyermek- és ifjúsági oldalával, ezt megelőzően részletesen tárgyalja az 1968–1990 közötti korszak társadalmi-politikai viszonyait. Külön szót ejt a romániai német és magyar kisebbség és kultúra második világháborút követő alakulásáról, a romániai német és magyar könyvkiadásról, írott sajtóról, emellett cenzúratörténeti és -elméleti kitekintést is nyújt – ezzel megágyazva, elhelyezve az

adott korban a *Neue Banater Zeitung* és a *Szabad Szó* indulását. Értékelendő, hogy bár a szerző külön alfejezetekben tárgyalja ezeket a témákat, időnként összefutnak a szálak, és nemcsak hogy komparatív vizsgálatot igyekeznek végezni, hanem a „másik” szemszögből is próbál megvilágítani egy-egy adott témát. Így tesz akkor is, amikor a német kisebbség második világháború utáni helyzetéről ír: a németiségre vonatkozó történelmi tények, adatok német munkák alapján való bemutatása mellett magyar nézőpontot is bevon egy Pomogáts Béla-idézettel.

Az 1968–1990 közötti romániai társadalmi-politikai viszonyokat tárgyaló részben egyrészt a német és a magyar kisebbség kultúrájáról, könyvkiadásáról, sajtójáról esik szó. Mik tekinthetők a *Neue Banater Zeitung* és a *Szabad Szó* című lapok előzményeinek, egyáltalán milyen német és magyar nyelvű lapokat engedélyeztek 1968-ban, a liberalizációs korszak csúcspontján országos szintre, hogyan jöttek létre, miként alakultak és alakultak át a szerkesztőségek – ezek a fő kérdések, amelyek mentén elindulva az olvasó átfogó képet kaphat a megnevezett kor politikai, irodalmi, kultur-, sajtóéletéről. A központilag irányított lapkiadás ékes példája a *Volk und Kultur* című lap (mely 1949–1993 között jelent meg Bukarestben) előzménye, a *Kultureller Wegweiser*, a román nyelvű *Îndrumătorul Cultural* és a magyar nyelvű *Művelődési Útmutató* (később: *Népművelődés*, majd *Művelődés*) német megfelelőjeként. Az *Îndrumător*-t a bukaresti Nicolae Bălcescu Kultúrház adta ki, és a romániai kultúrházaknak szánták egységes kulturális útmutatóként – 1950 után a magyar és német változata átalakult, mivel saját kultúrájukból vett tartalmakkal töltötték meg őket. A magyar lapok mellett (32 magyar, illetve kétnyelvű újság, ezekből három gyermeklap) szó esik a német lapokról is. Bár esetükben a magyarhoz képest jóval kisebb számról beszélhetünk, innen visszatekintve azonban, a romániai németiség mostani lélekszámát alapul véve talán meglepőnek tűnhet, hogy a szocialista Romániában összesen nyolc német nyelvű újság létezett. A bukaresti székhelyű, országos lefedettségű *Neuer Weg* című újság mellett regionális lapok is léteztek, ezekbe is rövid betekintést kaphatunk.

Az általános korképet követően egyre közelebb kerülünk a könyv központi témájához: a következőkben, külön fejezetekben tárgyalja a *Neue Banater Zeitungot*, illetve a *Szabad Szót*, sorra véve azok szerkezetét, évek során végbement tartalmi és formai változásait, s emellett bemutatja a két szerkesztőség tagjait, közülük is kiemelve azon személyiségeket, akik jelentős szerepet játszottak a lap életében (Nicolaus Berwangert és Pongrácz P. Máriát).

Így jut el a megnevezett lapok gyerek- és ifjúsági oldalaiig, amelyeket nemcsak tartalmi és mennyiségi elemzésnek vet alá, sorra véve a különböző rovatokat, hanem néhány újságíróval, szerkesztővel (Marius Koity, Horst Samson, Graur János, Józsa Ödön) készített interjút is közöl, s az elsőkézből szerzett információk által sokkal inkább ráláthatunk az adott kor viszonyai közepette írt, szerkesztett oldalakra.

A súlypont az ifjúságnevelésen lévén, kitüntetett helyet foglalnak el a könyvben azok a felvezetők, vezércikkek, amelyek a jövő kommunistáit célozzák meg, ezekből ugyanis kiolvashatók a párt elvárásai erkölcs, tanulás, zene és természetesen az írás terén is. A fiatalságnak szánt oldalak ennek jegyében igen változatosak, különféle témákról írnak a szerkesztők maguk is, és várnak írásokat a diákoktól. Külön kuriózum a *Neuer Banater Zeitungot* tekintve az, hogy 1969 végén több bányászati líceumnak szentelt oldal jelent meg a *Wir über uns* fejléc alatt, így közlési lehetőséget kaptak a zombolyai, újaradi, lugosi, resicabányai, lippai, szentannai sváb diákok, akiknek külön szerkesztőségük van – a lap felnőtt szerkesztői együtt készítették elő az oldalt az adott iskolák szerkesztőivel. Az sem

elhanyagolandó tény, hogy Rolf Bossert, az Aktionsgruppe Banat oszlopos tagjának neve többször is felbukkan a resicabányai líceum szerkesztői között.

A magyar nyelvű *Szabad Szó* ifjúsági rovatai szintén nagy népszerűségnek örvendtek a diákok körében és azok változatosságát mutatja, miként az a könyv hátlapján is megjelenik, hogy 1960–1989 (helyesen: 1968–1989) között a legismertebb *Család és iskola*, *Oktatás-nevelés* és a *Fiatalokról fiataloknak* című rovatok mellett még tizenöt másik rovat is megjelent. A szerző ezeket is lajstromozza, tartalmi és formai szempontból elemzi őket, kiemelve egy-egy, az adott korban (olvasó és szerkesztő, azaz az „üzenet” szempontjából) jelentősnek mondható műfajt, így például az olvasói levelet – ez utóbbinak külön fejezetet szán, melynek kapcsán, a cenzúra mechanizmusának működését illetően, igen tanulságos az egyes levelek azok publikált változataival való összevetése.

A komparatív vizsgálat egyik fő következtetése, hogy a *Neue Banater Zeitung* ifjúsági rovatai sokkal jelentősebb szereppel bírnak, mint a *Szabad Szó*-beliek: mivel magyar nyelvterületen 1957-től kezdődően több, óvodásoknak, illetve iskolásoknak, diákságnak szánt lap is létezett (*Napsugár*, *A Haza Sólymai*, *Jóbarát*, *Ifjúmunkás*), a németek számára többszöri próbálkozás ellenére sem engedélyeztek gyermekeknek szóló lapot. Ugyanakkor az is kiderül a korabeli szerkesztőkkel, újságírókkal folytatott beszélgetések, illetve irodalomtörténeti kutatások alapján, hogy a német lapoknak nagyobb közlési szabadságuk volt, a cenzúra is másként működött, mivel már úgysem rendelkeztek jelentős társadalmi erővel, illetve Nicolaus Berwanger főszerkesztőnek köszönhetően, aki politikai funkciói révén nagyobb szabadságot engedhetett meg magának és munkatársainak az újságszerkesztésben. Párbeszéd nem mutatható ki a két sajtótermékben közölt szövegek mentén, annak ellenére, hogy egyazon város, Temesvár lapja mindkettő – azaz saját kultúrájukba zártan közöltek, nem reflektálva egymás sajtó- és kultúrtermékeire, ami érdekes és elgondolkodtató adalék az irodalomtörténet számára. Nem utolsósorban a könyv érdeme az is, hogy a végén közölt, az áttekintett újságcikkeket, rovatokat tartalmazó jegyzék segítségével betekintést nyerhetünk a két elemzett lap több mint két évtizednyi, a diákságot, fiatalságot megcélzó írásainak tematikájába, a bibliográfia pedig hasznos lehet nemcsak a kutatók, hanem bárki számára, aki a szűkebb vagy tágabb téma iránt érdeklődik.

SZENKOVICS ENIKŐ

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Horea 31
groszcssek@gmail.com

KABÁN ANNAMÁRIA – MÓZES HUBA (szerk.) **Egész világhoz lángbeszédül. A 110 éve született Dsida Jenő emlékéét idéző miskolci tudományos konferencia előadásai.** Bíbor Kiadó. Miskolc, 2017. 78 l.

E kötet ismertetésekor Kabán Annamária 2018-ban írt tevékenységi összegzéséből indulok ki – főhajtással –, melyet Mózes Huba közölt élet- és pályatársára emlékező összeállításában (*A szív elárul, mert világít. Kabán Annamária búcsúztatása*), és ezt egészítem ki a búcsúztatóban olvasható adatokkal.

Mindkettőjük közös szenvedélye volt már az 1980-as évek végétől Dsida Jenő költészetének a kutatása, s pályájuk során ennek eredményeként öt közös tanulmánykötetet

adtak közre. Első könyvük 2007-ben jelent meg, *Vers és lélek (Dsida Jenő költészete)* címmel. Két évvel később a *Textus és intertextus (Szövegvilágok a Dsida Jenő-i szövegvilágban)*, 2011-ben az *Ó, múzsa, tedd, mi istened parancsa (Dsida-versek és -fordítások szövegépítése)* című köteteiket adták ki. Ezeket követte 2014-ben a *Reflexió és önreflexió Dsida Jenő költészetében (Esszék, szövegtani megközelítések)*, és végül 2018-ban a *Tárt kapukhoz fényösvény viszen (Dsida Jenő költészete és műfordításai)*. A költőről szóló könyvek között – saját megjegyzésük szerint – ez a legteljesebb, monografikus igényű munkájuk.

A Dsida-életműről írt köteteik előtt, a miskolci egyetemen 2001-ben kezdték el együtt az irodalomtörténeti konferenciák szervezését. Az első rendezvény Dsida-műveket elemző előadásait *Égi mezőkön. Vallomások versben és prózában* címmel ugyanebben az évben szerkesztették köteté. Ezt követően – amint ez az említett adatokból kitűnik – három önálló könyvet adtak ki a költő életművéről. A 2013-ban szervezett konferenciájuk témája szintén Dsida Jenő pályája volt, a költő halálának 75. éve alkalmával. Itt igen fontos mozzanatként külön megemlítendő, hogy ezen a fórumon jelentették be a *Dsida Akadémia* megalakítását a költő életműve kutatásának ösztönzésére. Az új intézmény évente díszoklevéllel jutalmazza a költő világának ismertetésében kitűnő, és ezzel a magyar kultúrát is gazdagító kutatókat és művészeket. És azt is itt kell megemlíteni, hogy Mózes Huba és Kabán Annamária szintén 2013-ban adott ki egy gyűjteményt, *Nyáresti áhitat* címmel Dsida Jenőnek azokból a verseiből, amelyek 1928 és 1938 között kötetben nem jelentek meg.

Az évente megrendezett irodalomtörténeti konferenciák anyaga 2015-től önálló kötetekben jelent meg. Az első témája Reményik Sándor költészete (*Elődeink emberségéből – utódaink emberségéért. 125 éve született Reményik Sándor*). A következő évben került ki a nyomdából az 1926-ban tömörülő erdélyi helikoni íróközösségre emlékező konferencia anyaga (*Honfoglaló, nagy írónemzedék. 90 éve alakult az erdélyi Helikon íróközösség*). A 2017-es konferencia-kötet témája – ismertetésünk tárgya – a Dsida-életmű: *Egész világhoz lángbeszédül (110 éve született Dsida Jenő)*, a következő esztendőé a helikoni íróközösség 1928-ban indított folyóirata (*Sajátosság és egyetemesség. 90 éve indult az Erdélyi Helikon folyóirat*).

Ezt az impozáns könyvsorozatot Kabán Annamária 2019 nyarán bekövetkezett halála utáni kötete, az *Égten élek* zárja.

A fenti információk tételes összefoglalására a kegyelet mellett azért is szükség volt, hogy a most ismertetendő kötet tágabb kontextusának körvonalait is lássuk. Mert ugyan egész ez a kötet, de egy sorozat része, s így anyaga is egy sokféleképpen feldolgozott téma összetevője. A szerzők és a szervező-szerkesztők erre is tekintettel voltak a 2017-ben tartott konferenciára készülve.

A kötetben nyolc előadás olvasható, melyek eszmei-gondolati tartalma – szerzőik és témáik szerinti sorrendben – a következő vázlatban körvonalazható: 1. Pomogáts Béla a *poeta angelicus*, illetve a *keresztény költő* minősítés köré szervezi mondandóját. Az „angyalok citeráján” játszó fiatal költő pályája későbbi szakaszában ismeri fel a krisztusi áldozatvállalás és a kisebbségi magyar költő sorsának összekapcsolhatóságát saját személyes költészetében. Ez az élmény legsűrítettebben a *Nagycsütörtök* című költeményben fogalmazódik meg, majd a *Psalmus Hungaricus*ban teljesebb drámai poémává. 2. Ezzel az átfogó megközelítéssel szemben Cs. Nagy Ibolya a *Nagycsütörtök* című vers értelmezési lehetőségeit méri fel, s ehhez kontextuális keretként a krisztusi szenvedéstörténet magyar költői feldolgozásaiból hivatkozik néhányra az *Ómagyar Mária-siralomtól* Dsida Jenő verseiig. A *Nagycsütörtök* olvasat-változatait mérlegelve úgy látja, hogy a vers felfogható a Gecsemáné-kerti bibliai jelenet

parafrázisaként, és ezzel együtt „a *biológiai realizmus*, a profán, valóságábrázoló leírás példájaként” is (i. m. 17); csak erős belemagyarázással olvasható kisebbségi sors-metaforaként, és nem tekinthető a Berde Mária vádja szerinti plágiumnak, sem olyan műnek, amelyben a halál tragikuma feloldhatóságának eszméje fogalmazódik meg. 3. Lisztóczy László a *Psalmus Hungaricus* keletkezéséhez s főként befogadástörténetéhez nyújt külső és személyes adatokat. Legfontosabb megállapítása az, hogy Dsidának az erdélyi problematika iránti vonzalma, mely a *Psalmus*-ban nyilvánvalóan kifejeződik, a közfelfogással ellentétben nemcsak az érett, hanem az induló költőt is jellemezte. 4. E három előadás után, melyek az egyéni és a közösségi sorstragédiák dsidai világában próbáltak tájékozódni és tájékoztatni, Sájter Laura előadása Dsida tájélményére irányítja figyelmünket, s ezt a *Nagycsütörtök* című kötet *Szerelmes ajándék* című ciklusának az elemzésével konkretizálja. 5–6. Ezt követően két olyan tanulmány következik, melyben a szerzők: Kabán Annamária és Mózes Huba a formaművész Dsida világának jellemzőit vizsgálják; Kabán Annamária a költő ismétlés-alakzataira összpontosítva elemzi a *Dal az elmaradt vallomásról* című verset; külső kontextusként az 1933-ban megjelent *Nagycsütörtök* című kötet szerelmes verseit, valamint a *Miért borultak le az angyalok Viola előtt* című költeményt említi, Mózes Huba pedig Dsida *Tíz parancsolat* című, a költő halála után megjelent versének titkait feszegeti. Versszerkezeti és eszmei elemzésének konklúziója az, hogy a *Tíz parancsolat*-ból elkészült hat „parancsolat” valójában nem töredék, amint azt a költemény posztumusz-kiadói nevezték, hanem teljes egység. 7. Márkus Béla Dsida szépirodalom-szolgálatának átfogó keretében ennek néhány sajátos összetevőjét mutatja be, és a költőt az irodalom „ministránsának” nevezi a szó eredeti értelmében, miközben ő maga a Dsida-szakirodalom egyik ministránsának bizonyul. 8. A kötet utolsó előadásában Sóczó Kinga a költő vallásos lírájának kortársi és utóéleti megítélését vázolja fel, tekintettel az egymást követő korszakok ideológiai különbségeire és elvárásaira, kiemelve e költészet alapvetően katolikus, és ennél átfogóbban: keresztény jellegét. A kötetet záró *Appendix*-ben a *Nagycsütörtök* és a *Psalmus Hungaricus* angol nyelvű változata olvasható, az előbbi Clive Wilmer és Gömöri György, az utóbbi Makkai Ádám tolmácsolásában. A szerkesztők e két költemény között helyezték el Dennis O’Driskoll *A Station. After Jenő Dsida* című költeményét és ennek *Állomás. Dsida Jenő versére* című változatát, Gömöri György fordításában. A könyvet azoknak a Dsida-életmű ismertetésében, feldolgozásában kitüntetett szerepet vállalt alkotóknak a névsora zárja, akiket a Dsida Akadémia 2013–2017 között díszoklevéllel jutalmazott.

E sommás áttekintés után vetítsük egymásra az előadóknak a vázolt témakörrel kapcsolatos néhány fontosabb gondolatát.

A Dsida-szakirodalomban állandósult véleménynek számít, hogy pályája kezdetén a költő a szépség bűvöletében alkotott, és a társadalmi–politikai aktualitásokkal nem foglalkozott. Első kötetének, a *Leselkedő magánynak* (1928) a kritikusai amiatt bírálták, hogy hiányzik verseiből a kisebbségi problematika. Erre később a *Hogyan kell verset olvasni?* című írása is okot szolgáltatott (megjelent a *Keleti Újság* 1937. évi 73. számában), mivel Dsida az alkotásban a költői egyéni léttapasztalatra helyezi a hangsúlyt: „A költő, a lírikus mindig önmagáról, jobban mondva önmagának és a világnak egymáshoz való viszonyáról szól. [...] Az igazi lírikust minden jelenség csak annyira érdekli, amennyire az összefüggésben van saját titokzatos, lankadatlan csodálattal szemlélt életével” (idézi Márkus i. m. 51).

E költői szemlélet bírálatához a kisebbségi helyzetre *másként* reagáló érett nemzedék magatartása szolgált viszonyítási alapként. Eszerint e nemzedék s ezen belül a helikoni triász (Áprily Lajos, Reményik Sándor, Tompa László) helyzettudatát és költészetét erőteljesebben

befolyásolta a döbbenettel megélt hatalmi-politikai alárendeltség, mint az utánuk következő fiatal nemzedékét, amelyhez Dsida is tartozott. Ezeket a nemzedéki eltéréseket, a kisebbségi sors költői témaként való kezelésének különbségeit Pomogáts Béla a történelmi-politikai körülmények recepciójának *távlatából* közelíti meg, és ez egyben a fent idézett Dsida-kijelentések egyfajta ellenpontjaként (is) olvasható: „Erdélyben történelmi sorsvállalás a költészet, a magyar költőnek egyszersmind hitvallónak: egy emberközösség lelki vezetőjének, szinte papjának kell lennie. Nem érheti be azzal, hogy pusztán a személyiség alakulásáról adjon számot, és megnevezze a lélek mélyvilágában rejtőz titkos sejtelmeket” (Pomogáts i. m. 11). A szerző tételesen is kijelenti, hogy erdélyi kisebbségi irodalmunk születésének első éveiben ilyen hitvalló volt a legtöbb írástudó, a később induló Dsida Jenő egyénisége viszont elűtött ettől. De az is igaz, hogy „Idővel mégis rákényszerült arra, hogy hitvalló legyen.” Számára az evangéliumi szellemiség és katolikus neveltetés adta az ehhez szükséges alapot. Költői biznysága, megvalósulása ennek a küldetésstudatnak, a szenvedésből és alázatból sarjadó áldozatvállalásnak a *Nagycsütörtök* című vers. Ez a dsidai „férfivá érés” a költő élete végén a „közösségi hűség és a történelmi felelősség szigorú moráljára”-val egészül ki, amit a *Psalmus Hungaricus* szólaltat meg (Pomogáts i. m. 11–13).

Ehhez az inkább eszmei megközelítéshez és az így behatárolt nemzedéki különbségekhez képest másféle eltérést mutat Dsida és az előtte járók tájélményének, tájszimbolikájának az összevetése. Sájter Laura – Láng Gusztáv elemzéseire is hivatkozva – úgy látja, hogy „A fiatal Dsida is magáévá teszi az előtte járó, a negyvenes éveit taposó nemzedék erdélyiség-eszméjét (1925-ben keletkezett három *Erdély* című verséből nem hiányzik a kemény, de mesés föld, a hegy, a fenyő szimbolikája), de »fiúként« – esztétikai és poétikai értelemben – különbözni is kívánt tőle. A helikoni kánontól való elfordulást jelzi *A költő feltámadása* című ars poetica [megjelent a *Nagycsütörtök* című kötetben]. Az a *fenyő*, amely Reményik verseiben erkölcsi értékjelkép, a Dsida-versben is megjelenik mint »szirti fenyő«, »sok suhogó / fa-titán«, de nem annyira a komor pátosz, hanem inkább a játékoság szellemében. A különféle tájelemek a Dsida-verseket mégsem teszik a klasszikus értelemben vett tájírává, hanem egy olyan tájélmény hordozóivá, amely a lírai ént hozzásegítik az evilági életöröm megéléséhez és a transzcendencia felé való lelki emelkedéshez (Sájter i. m. 29–36). A természet ilyen értelemben vett költői szerepeltetése összefügghet Dsida természet iránti vonzódásának sajátos indítékával: „A természettől elzárva, lefüggönyözött szobákban, könyvek között nőtem fel. A természet rajongó szeretete nem magától lobbant lángra bennem, és nem is a természet maga volt az, ami felgyújtotta. Egy vers volt az. Assisi Szent Ferenc híres naphimnusa” (idézi Sájter i. m. 30–31).

A tájszimbolikában megfigyelhető egyezésekhez és eltérésekhez képest a kötetben a korábban idézett, megszilárdult állásponttal ellenkező vélemény is megfogalmazódik, amely ellentmond annak, hogy az induló Dsida költészetéből hiányzott a kisebbségi lét költői reflexiója. Lisztóczy László rámutat arra, hogy a költő egészen fiatalon is írt olyan költeményt, amely a *Psalmus Hungaricus* eszmeiségének korai hordozója: a *Pásztortűz* 1925. október 18-i számában megjelent *Napkelet felé...* című versében az anyagelvűséget és a világháborút okolja a kulturális leépülés és a reményvesztettség miatt, majd ezt mondja:

„Szegény magyarnak különös a sorsa:
Körül ölelték Páris árnyai.”

(Úgy látszik maga Dsida is megfeledkezett erről a verséről, amikor a *Psalmusban* így vallott: „Vagy félezernyi dalt megírtam / s e szót: magyar, / még le nem írtam”). A versben

tételesen is megfogalmazódik a fiatal költő Kelet-vonzódása: „Megölték minden szép keleti vágyunk”; ennek emblemikus jele az „Anatole France-regények / kijózanító, gúnyoros szelé”-nek az elutasítása, s helyette Rabindranath Tagore világának az ajánlása (i. m. 22–23). A költeményre rátaláló és idéző Lisztóczy László szerint „Ez a vers a *Psalmus Hungaricus*nál is határozottabban mond ellent a konvencionális Dsida-képnek. A történelmi Magyarország összeomlásának, Erdély elcsatolásának fájdalma, a Nyugat-Európából való kiábrándulás gondolata, Kelet nosztalgiája szólal meg benne. [...] Anatole France racionalizmusával és cinizmusával Rabindranath Tagore érzelemgazdagságát és erkölcsi komolyságát állítja ellentétbe” (Lisztóczy i. m. 23).

A fentiek összességüként elmondható, hogy a *Psalmus* nem előzmény nélküli a költő életművében; előzménynek tekinthető az említettek mellett az is, hogy Dsida 1936 áprilisában a kolozsvári *Keleti Újságban Anyanyelvünkért* címmel indított új rovatot, amelynek a korábban hozott magyar helységnév-használatot tiltó hatalmi rendelkezés volt az egyik indítóoka (Lisztóczy i. m. 23–25).

A dsidai életmű költői jelentésvilágán belül külön kell tárgyalnunk a *Nagycsütörtök* című költemény világképének és a költő vallásos hitének a viszonyát. Cs. Nagy Ibolya vitába száll azzal az általánosító véleménnyel, amely szerint Dsida költészetében problémamentes átjárás van élet és halál között, és ez az átjárhatóság annak tulajdonítható, hogy a költő hite feloldja a halál tragikumát. A szerző ezzel szemben úgy látja, hogy az idézett vers ennek az ellenkezőjét jelzi, mert uralkodó élménye a magány és a halálfélelem (Cs. Nagy i. m. 18–19). Ehhez hozzá kell tennünk: ha ezt a helyzetet lélektelenül, ha a hit és a kétely, a remény és a félelem viszonyát antagonisztikusan kezeljük, akkor e példa alapján egyoldalú következtetéseket vonhatunk le. Helyesebb és igazibb, ha ezt a *de profundis* élményt nem kiragadva minősítjük, hanem az életmű egészében helyezük el. Dsida Jenő életműve ugyanis – itt-ott fellelhető hullámvölgyei ellenére is – „a humánus, a szeretet, és a kereszténység európai értékeit hirdeti” (Sóczó i. m. 61).

A könyvismertetés végére hagytam Mózes Huba és Kabán Annamária Dsida formaművészetét előtérbe állító előadásainak a bemutatását, amit nem a hagyományos tartalmi-formai megközelítések kettőssége, még kevésbé sorrendje, hanem e mostani helyzet rendkívülisége, a tisztelet és a részvétel indokol.

Dsida *Tízparancsolat* címet adta egyik költeményének, és tíz egységből álló kompozíciónak szánta, melyekből azonban csak hat készült el. Erre való tekintettel a vers posztumusz kiadói a címet *Tíz parancsolatra* módosították és a *Töredék* alcímmel egészítették ki. Ezzel szemben Mózes Huba abból a hipotézisből indul ki, hogy a szóban forgó mű nem töredék, hanem „önmagában kiteljesedő, öntörvényű költői alkotás”, majd az egy-egy parancsolatot megfogalmazó tizennyolc soros strófák szerkezetét és eszmeiségét vizsgálva válaszol arra a kérdésre, hogy „hiányoznak-e valójában az alkotásból a meg nem írt parancsolatok” (Mózes i. m. 45). Elemzésében az arany szabály alkalmazásával, a rímképlet és a mondattani felépítés alapján mutat rá az egyes strófák tudatos megszerkesztésére, műfaji differenciáltságára és a költemény komplex egységére. Ezt követően párhuzamba állítja az ószövetségi parancsolatokat a Dsida-költemény szakaszaival. Átfogó megállapítása az, hogy Dsida felszólító módú meghagyásai voltaképpen nem parancsolatok, hanem olyan látszólagos intelmek, amelyekben költői-emberi számvetés, létösszegzés fejeződik ki, s ennek lehetséges premisszája a „célod, hogy rálelj önmagadra”. Az egyes strófák indító gondolatai e komplex folyamat, az önmagára találás mozzanatait jelzik, melyek bemutatását a szakaszok műfaji változatossága teszi lehetővé. Gondolatvezetése konklúziójaként Mózes

Huba megállapítja, hogy ha Dsida versét a „kötéltábla parancsolataival próbáljuk egyeztetni, szükségképpen be kell látnunk, hogy az egymást követő szakaszokból valójában semmi sem hiányzik. A töredékesség csak látszat, amelynek leple alatt a mű az önmagára találás, a megnyugvás békéjét sugárzó bölcselő – a költő szavával élve *bölcselkedő* – költeményre kerekedik” (Mózes i. m. 47).

Kabán Annamária a költő halálát követő kortársi megnyilatkozásokkal támasztja alá az előadását indító kijelentését, mely szerint „Dsida Jenő a 20. századi magyar líra egyik legkiemelkedőbb formaművésze” (Kabán *i. m.* 38). E retorikailag pontosan megszerkesztett bevezető után, mely a dedukció és az indukció szerves egységére épül (akárcsak a szerző számos tanulmánya), Dsida egyetlen költeménye elemzésével, filológiai pontossággal mutatja be e formaművészet jellegzetességeit. Mivel a költői formateremtés legbensőbb erejét a zeneiség adja, az önrímek és kezdőrímek, a párhuzamos gondolatritmusként ismétlődő szavak és szó szerkezetek, az alliterációk, az anaforikusan és epiforikusan szerkesztett verssorok, soráthajlások s az ezzel összefüggő műfajiság gondos és pontos számbavétele nyitja az elemzést. Ezt követi a cím és a vele megnevezett költemény egymásra vetítése, ami egyrészt a bármiféle szövegelemzéssel együtt járó didaktikusság enyhítését szolgálja, másrészt a formaelemek és -megoldások jelentésképző szerepét tanúsítja. Innentől a műforma értő részletezése voltaképpen a szövegvilágba vetített költői-emberi élmény empatikus azonosítása, retorikai-stilisztikai, szövegelméleti műszavakkal való kifejezése, leíró, kifejtő, rámutató újraalkotása lesz. Kiderül, hogy a *Dal az elmaradt vallomásról* valójában kései vallomás mindarról, amit a maga idejében nem lehetett elmondani. A mű és elemzése olvasása során újra és újra rájöhethetünk, hogy az érzés, legyen az öröm vagy fájdalom, a nyelv hangzásával, sorszerkesztéssel, mondatalkítással, szövegépítéssel művészi szinten kifejezhető, mint közvetlenül. És közben észrevehetjük a már-már érzékelhetetlent és észlelhetetlent. És ez nemcsak Dsida minuciózus formaszerkesztésének, hanem Kabán Annamária finom forma-érzékenységének, empátiájának, tudásának is bizonyossága.

MÁTHÉ DÉNES

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Irodalomtudományi Tanszék
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Horea 31
mathedenesitt@yahoo.com

PÉNTEK JÁNOS – BENŐ ATTILA, **A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)**. Erdélyi Múzeum Egyesület – Gondolat Kiadó. Kolozsvár – Budapest, 2020.

A könyv egy 6 kötetből álló kiadványsorozat része, amely azzal a céllal készült, hogy a Magyarországgal szomszédos országokban élő magyarok által beszélt nyelvváltozatokat leírja és megismertesse, és ezzel a trianoni határokon kívül élő két- vagy többnyelvű magyarok nyelvhasználati bizonytalanságát csökkentse. A könyvsorozat alapját egy 1995–1996-ban készült szociolingvisztikai terep kutatás képezi, amely 8 országra terjedt ki, és amelynek eredményeiből a különféle kárpát-medencei régiókra vonatkozó kiadványok már régebben megjelentek: a kárpátaljai (Csernicskó 1998), a vajdasági (Göncz 1999), a szlovákiai (Lanstyák 2000), az ausztriai és szlovéniai (Szépfalusi és mtsai 2012), valamint a horvátországi (Fancsaly és mtsai 2016) nyelvi helyzetet bemutató kötetek.

A magyar nyelv Romániában (Erdélyben) c. kötet az utolsó, a 6. kiadvány ebben a sorozatban. Szerkezete, tartalmi felépítése részben követi a többi kiadványét, ugyanakkor jelentős mértékben el is tér ezektől. Az eltérések egyfelől abból adódnak, hogy a könyv a 1995–1996-os kutatás mellett – amelynek eredményeire a sorozat mindegyike épül –, egy 2009-ben készült, nagymintás (4000 főre kiterjedő) szociológiai felmérés nyelvhasználati adataira is támaszkodik, tehát a többi kötethez képest hosszabb időszakot fog át. Másfelől az erdélyi régió nagyságából, történelmi, társadalom- és művelődéstörténeti specifikumaiból is óhatatlanul következnek eltérések, csakúgy, mint abból, hogy a szerzők az erdélyi nyelvi helyzetet nagyon széles társadalomtörténeti kontextusba ágyazva mutatják be, amely kiterjed a rendszerváltozás utáni két évtized történéseire, valamint ezek konzekvenciáira is.

Péntek János és Benő Attila a magyar nyelvstudomány ismert és elismert szakemberei, az elmúlt évtizedekben sokat írtak a kisebbségi nyelvi helyzetről, könyveik, tanulmányaik alapművek a témakörrel foglalkozó kutatók számára. Ezzel a kiadvánnyal szociológiai jártasságukról, alapos társadalomismeretükről, valamint szociális érzékenységükről újból tanúságot tesznek, hiszen nemcsak a pontos és részletes adatolás fontos értéke ennek a könyvnek, hanem az a mód is, ahogyan a szerzők a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségekről, az aszimmetrikus hatalomviszonyokról, a kisebbségeket érintő különféle hátrányokról értekeznek, s amelyek – mint a kötetből egyértelműen kiviláglik –, közvetlenül vagy közvetve mindig kapcsolódnak az adott közösség nyelvi helyzetéhez is.

A könyv 8 fejezetre tagolódik: Népek és nyelvek Erdély múltjában; A magyar nyelvű közösség néhány jellemzője a 21. század 2. évtizedében; Nyelvváltozatok és regiszterek; Politika; Nyelvhasználati szinterek; Kétnyelvűség a romániai magyar beszélőközösségben; Az érintkező nyelvek kontaktusnyelvészeti kérdései; Összegzés. A szerzők a felsorolt témakörök kifejtése során táblázatos adatsorokkal, ábrákkal, térképekkel, szakirodalmi hivatkozásokkal gazdagon dokumentált, átfogó leírását adják az erdélyi magyarság és nyelv jelenlegi állapotának, beazonosítva egyúttal azokat a cselekvési lehetőségeket, stratégiai útvonalakat is, amelyek révén ez a helyzet javítható, a hátrányok csökkenthetőek, a magyar nyelv megtartható – számolva a hatalom struktúráival és kisebbség mozgásterével egyaránt.

A kötet két további erényét tartom fontosnak még kiemelni. Egyik a rendkívül széleskörű, monografikus és multidiszciplináris elemzői perspektíva. A szerzők a különféle témakörök tárgyalása során számba veszik az elmúlt évtizedeknek a tárgykörben született fontosabb kutatásait, társadalom- és humántudományi diszciplínák sorát kapcsolva így össze, megállapításaikat beágyazva nemcsak a magyarság, hanem az erdélyi románok, szászok és más nemzeti közösségek társadalom- és művelődéstörténetébe is. A kötetre jellemző multidiszciplináris szemléletmód lehetővé teszi, hogy igen szerteágazó szempontrendszer vonultassanak fel a magyar nyelv és beszélőközösség történetével, jelenlegi körülményeivel, jövőjével összefüggésben, olyannyira, hogy ez a spektrum a gazdasági és társadalmi szerkezeti helyzet kvantitatív szempontú értékelésétől egészen a kisebbségi problémák irodalmi megfogalmazásáig, az első erdélyi magyar nyelvemléktől a kibertér kínálta legújabb nyelvhasználati lehetőségek bemutatásáig terjed.

A könyv másik fontos erénye az értékelt szerzői közelítésmód. Péntek János és Benő Attila nem állítják magukról az amúgy sem lehetséges abszolút tárgyilagosságot, hanem a „*saját nyelvű közösség értékeihez és érdekeihez kapcsolódó*” szerzői álláspontot fogalmazzák meg. Azzal a nyelvészeti paradigmával azonosulnak, amely a nyelvű közösségek közti hatalmi viszonyokat helyezi a középpontba, vizsgálja az aszimmetrikus kétnyelvűségi helyzeteket, tárgyalja a nyelvek közötti kölcsönös hatásokat, minőségi különbséget tételez az anyanyelvek

és a később tanult nyelvek között, hangsúlyozza a hozzáadó és felcserélő nyelvtanulás különbségét, s a hozzáadó idegennyelv- és másodiknyelv-tanulás mellett foglal állást.

A magyar nyelv Romániában (Erdélyben) c. könyv információ-gazdag, értékelvű, probléma-érzékeny, s egyszersmind olvasmányos kiadvány az erdélyi magyar nyelv és nyelvközösség 21. század eleji állapotáról, amely összefoglaló jellegénél fogva a tágabb értő közönség érdeklődésére is joggal tarthat számot. Diszciplínákon átívelő megközelítésével újfajta látásmódját kínálja az erdélyi magyarságot érintő társadalmi folyamatoknak, így a jövőbeni kisebbségi közpolitikák megalkotásában is eligazító, jól hasznosítható lehet.

A sorozat kötetei:

- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest – Újvidék.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó, Kalligram Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest – Pozsony.
- Szépfalusi István – Vörös Ottó – Beregszászi Anikó – Kontra Miklós 2012. *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. Kontra Miklós, szerk. Gondolat Kiadó, Imre Samu Nyelvi Intézet, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Budapest – Alsóőr – Lendva.
- Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubič Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya 2016. *A magyar nyelv Horvátországban*. Szerk. Kontra Miklós. Gondolat Kiadó, Media Hungarica Művelődési és Tájékoztató Intézet, Budapest – Eszék.

SORBÁN ANGELLA

Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem,
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Calea Turzii 4
sorban.angella@gmail.com

AKTUÁLIS

MURÁDIN LÁSZLÓ 90 ÉVES

Örömmre szolgál Murádin Lászlót annak a folyóiratnak a hasábjain köszönteni, amelynek első számától kezdve munkatársa – hiszen 1957-ben, az indulás évében itt publikálta *Az íkes ragozás állapota és használatának nemzedékek szerinti megoszlása Háromszéken* című tanulmányát –, 1968-tól szerkesztőségi titkára, majd szerkesztője és mindenese, 2007-től pedig mintegy tíz éven át főszerkesztője volt.

Bár hosszú élete során a 20. század történelmi változásainak nagyobb részét megélhette, az ő szakmai pályafutását az aktuálpolitikai eseményeknél is jobban befolyásolta talán néhány személyes döntés, illetve néhányak döntése az ő sorsa felett. Ezekről a kanyarokról, de örmény gyökereiről, a mezőgazdasági munkához való viszonyáról, tanulmányairól, valamint szakmai pályafutásáról is sok mindent megtudhatunk a Székelyföld 2019. októberi számában napvilágot látott interjúbán, melyben Tánzos Vilmos kérdezi az Ünnepelet. 85. születésnapjára készült el a KAB kiadásában az Erdélyi Magyar Nyelvészek című sorozat nyitó kötete, melyben Péntek János írt értékelő szakmai életrajzot, Kádár Edit pedig összeállította írásainak igencsak impozáns bibliográfiáját, amelyben az első tétel 1955-ből, az utolsó pedig 2015 augusztusából való, de természetesen korántsem lezártnak tekintett.

Murádin László 1930. november 29-én született az aranyosszéki Harasztoson, értelmiségi családban. Tanulmányait szülőfalujában kezdte, majd a gyulafehérvári Majláth Gimnáziumban, később a kolozsvári piaristáknál folytatta, végül a marosvásárhelyi Bolyaiban érettségizett. A kolozsvári Bolyai Egyetemen szerzett magyar nyelv és irodalom szakos tanári oklevelet 1954-ben, már akkor gyakornok az egyetemen, aztán 1957-ig tanársegéd. Ekkor nevezik ki a Román Akadémia Kolozsvári Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Intézetébe tudományos munkatársnak, 1964-től főkutató lesz. Első kutatói feladata *A romániai magyar nyelvjárások atlaszához* gyűjteni anyagot, terepmunkát végezni munkatársával, Nagy Jenővel, később egymagában. Száznál is több települést jár be, sok ezer adatot gyűjt össze. Ennek a hatalmas munkának elvégzése kitartásának, szorgalmának köszönhető, és biztosan állítható, hogy a legnagyobb méretű adatgyűjtés, amely pontossága révén a leghitelesebb is, Murádin László nevéhez fűződik. Majdnem harminc évnek kellett eltelnie és egy újabb rendszerváltásnak kellett végbe mennie ahhoz, hogy az RMNYA kiadása megkezdődjék, és újabb tizenöt, hogy az utolsó, tizenegyedik kötet is napvilágot lásson 2010-ben. Abban a harminc évben Murádin László rendezte a céduláit, kézi térképeket készített, hogy aztán ezek alapján számos elemző tanulmányt közzölhessen. Ugyanakkor az anyagot önzetlenül bocsátotta minden kutató rendelkezésére. A kiadás végül magyarországi segítséggel valósult meg, az ELTE-n alakuló munkacsoport Juhász Dezső professzor irányításával vitte sikerre a vállalkozást. Nyelvjárástani munkás-

ságáért Murádin Lászlót a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1974-ben *Csűry Bálint-émlékéremmel*, a Román Akadémia pedig 1996-ban *B. P. Hasdeu-díjjal* tüntette ki.

Dialektológiai munkássága mellett, melyet korábbi tanulmányainak egybegyűjtésével kötetek is fémjeleznek (*Nyelvjárási tanulmányok*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 1996.; *Erdélyi magyar nyelvfeldrajz*. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad, 2010), a nyelvstudomány két másik területén is nagyot alkotott.

A Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények című folyóirat szerkesztőjeként mindig fontosnak tartotta, hogy e hasábkon a földrajzi- és személynév-gyűjtések megjelenhessenek. Ő maga is készített gyűjtéseket, például szülőfaluja földrajzi neveit is egybegyűjtötte. Murádin László kitűnően ért az egyszerű emberek nyelvén, kiváló társalgó, ez, valamint az eltérő hangváltozatokat meghalló jó füle segített már *A romániai magyar nyelvjárások atlaszához* való kérdőívek kikérdezésében, lejegyzésében, ez segítette a helynévgyűjtések során is. Nagy élményeim közé tartozik, hogy pár éve Alsójára erősen megfogytakozott magyar lakóit együtt kérdezhettük a helynevekről. A NyIrK hasábjain megjelenő gyűjtésekről 2013-ban készített fontos áttekintést *Az erdélyi magyar helynévgyűjtés falvankénti irodalma* (LVII/2.: 159–174) címmel. Az erdélyi magyar névanyag gyűjtőjeként és feldolgozójaként számos fórumon osztotta meg tudását: konferenciákon, szakmai megbeszéléseken mindig frappáns, érdekes előadásokat tartott, de megjelentetett több tanulmánykötetet is: *A hely, ahol élünk. Barangolások Erdély helynevei között*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 1998.; *Egyházi településnevek Erdélyben*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 2000.; *Utak és nevek. Településnevek erdélyi utakon*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest, 2003.; *Erdélyi magyar családnevek*. Europrint, Nagyvárad, 2005.

Murádin László sohasem volt közéleti szereplő, mégis közismert személyiség. Erdély Lőrinczjeként is emlegetik azok, akik nyelvművelő munkáját ismerik és értékelik. A kolozsvári közönség már 1957-től, rendszeresen a hatvanas évek közepétől olvashatta nyelvművelő írásait a közelmúltig, előbb az *Igazság*, majd a *Szabadság* hasábjain, de közölt ilyen jellegű cikkeket más fórumokon is, például *Dolgozó Nő*, *Előre*, *A Hét* című folyóiratokban, s a felsorolás korántsem teljes. Cikkeiből több kötetet is összeállított: *A szavak titka*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1977.; *Szavak színeváltozása*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1983.; *Nyelvművelő írások*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 1996.; *Ki volt az a bizonyos Deákné? Rövid nyelvművelő írások*. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad 2003.; *Anyanyelvi mozaik. Nyelvművelő írások*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 2004.; *Babér és borostyán. Válogatott nyelvművelő írások*. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad, 2012.; *Hókuszpókusz. Nyelvművelő írások*. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad, 2014. Murádin Lászlót ezért a hatalmas munkásságáért 2000-ben az Anyanyelv- és Kultúra Erdélyi Szövetsége a *Nyelvőrzés díjával* tüntette ki, 2002-ben pedig Budapesten az Anyanyelv- és Kultúra Erdélyi Szövetsége *Lőrincze-díját* vehette át.

Munkásságáért 2006-ban az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gr. Mikó Imre-émléklapot adományozott, 2009-től pedig az EME tiszteleti tagjává választották. Ugyancsak teljes életművének elismeréseként 2011-ben a *Magyar Köztársaság Érdemrend Lovagkeresztjével*, 2015-ben a KAB *a Tudomány Erdélyi Mestere* díjával tüntették ki.

Murádin László az Erdélyi Múzeum-Egyesület nyelvész kutatóinak legújabb tudományos tervénél is ott bábáskodott. Az Ő önzetlen segítségével, hasznos tanácsaival, támogatásával indult el az a projekt, amelynek célja tájegységenként összegyűjteni, rendszerezni végre az erdélyi magyar élő és történeti helynévanyagot. Az *Erdélyi Magyar Helynévtár* című sorozat első kötetének (*Aranyos vidékének helynevei*. Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadója,

Kolozsvár, 2020.) előszavát Murádin László is jegyzi. A sorozat elindításának első időszakában gyakran eljött az EME székházába, mindig szolgálatkészben, önzetlenül, jó és rossz időben egyaránt, vállalva az utat, a lépcsómászást is. Mióta betegsége helyhez köti, sajnos nem járhat el hozzánk. De személyes vagy telefonos megkeresésre mindig szívesen válaszol, máig megbízható segítségünk. Ezt a támogatást köszönöm, kívánva, hogy még sokáig fordulhassunk Hozzá kérdéseinkkel.

Kedves Laci Bácsi, Isten éltesse!

TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA

Erdélyi Múzeum-Egyesület
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Napoca 2-4
tcsilla68@yahoo.fr